

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Sien De Groot

DE LATINISMEN IN HET GRIEKS VAN HET NIEUWE TESTAMENT

Een studie van tekst en context

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in de taal- en letterkunde
Latijn - Grieks

Academiejaar 2013 - 2014

Promotor Prof. dr. M. De Groot
 Vakgroep Taalkunde

DANKWOORD

Bij het begin van mijn scriptie wil ik een aantal mensen vermelden, zonder wie dit werk niet geworden zou zijn wat het nu is. Allen hebben ze mij, op hun eigen manier, gesteund en geholpen in dit proces, en daar ben ik hen dankbaar voor.

In de eerste plaats gaat mijn oprechte dank uit naar mijn promotor, professor De Grootte. Altijd stond hij klaar met antwoorden op vragen, grondige en gedetailleerde feedback op werk en goede raad wanneer dat nodig was. Hij was het ook, die mij dit boeiende onderwerp aangereikt heeft.

Ook mijn gezin verdient een plaats in dit dankwoord. Mijn ouders, grootouders, broer en zus zijn een ware steun geweest: ze boden een luisterend oor wanneer ik iets wilde vertellen over mijn scriptie, advies wanneer ik dat nodig had, en bezorgden me welkome en immer gezellige pauzes in drukke tijden.

Els De Loor geniet eveneens mijn dankbaarheid. Ze verschaftte toegang tot bibliotheken die normaal niet toegankelijk zijn, en was vaak verplicht om veel tijd te besteden aan het inventariseren van alle onpopulaire boeken die ik wilde uitlenen. Maar bovenal maakte ze elk bibliotheekbezoek tot een leuke activiteit, door elke keer opnieuw de tijd te nemen voor een praatje.

Ten slotte wil ik mijn klas bedanken. Onder het motto “gedeelde stress is halve stress,” was er altijd iemand bij wie je je zorgen kwijt kon. De aangename etentjes met iedereen samen in de Brug werkten vaak motiverend om er achteraf weer in te vliegen. Twee mensen verdienen hier in het bijzonder een plaatsje. Ten eerste wil ik Emma Debeuckelaere bedanken voor haar hulp bij de layout van mijn werk. Ook Isabelle de Meyer ben ik dankbaar voor het nalezen van grote delen van mijn thesis.

INHOUDSOPGAVE

DANKWOORD.....	III
INHOUDSOPGAVE.....	IV
INLEIDING	VII
DEEL 1 DE TAALSITUATIE IN HET OOSTEN	1
1.1 Verspreiding van het Grieks.....	2
1.2 Specifieke rol van het Latijn.....	4
1.2.1 Kolonies en andere steden	6
1.2.2 Romeinse machthebbers in het oosten.....	7
1.2.3 Handel.....	8
1.2.4 Leger	9
1.2.5 Bijzondere gevallen	9
1.3 De situatie in het Palestina van de eerste eeuw.....	10
1.3.1 Aramees.....	10
1.3.2 Grieks.....	11
1.3.3 Hebreeuws	13
1.3.4 Latijn	15
1.4 Tussentijdse conclusie	17
DEEL 2 NIEUWTESTAMENTISCH GRIEKS.....	18
2.1 Ontstaan van het Nieuwe Testament.....	18
2.2 Taal van het Nieuwe Testament.....	20
2.2.1 Algemene opmerkingen	21
2.2.1.1 Het werkwoord: vorming en gebruik	22
2.2.1.2 Syntaxis	25
2.2.2 De synoptische Evangeliën en Handelingen	27
2.2.3 Johannes.....	32
2.2.4 Paulus.....	34
2.2.5 Jacobus, Petrus en Judas	36

2.3	De specificiteit van het Apocalyps-Grieks	38
2.4	Tussentijdse conclusie	41
DEEL 3	LATINISMEN IN HET NIEUWE TESTAMENT	43
3.1	Status Quaestionis	43
3.1.1	Enkele belangrijke termen	43
3.1.1.1	Tweetaligheid	43
3.1.1.2	Interférence en emprunt; interference en borrowing	44
3.1.1.3	Transcriptio, translatio en comparatio	44
3.1.1.4	Latinisme	45
3.1.2	Algemeen onderzoek naar latinismen	47
3.1.2.1	Literaire teksten	49
3.1.2.2	Niet-literaire teksten	50
3.1.3	Latinismen binnen het Nieuwe Testament	51
3.2	Lexicale latinismen: een overzicht	54
3.2.1	Lijst van de Latijnse leenwoorden	54
3.2.2	Analyse	54
3.2.2.1	Aard van de gebruikte leenwoorden	54
3.2.2.2	Verdeling over de verschillende auteurs	55
3.3	Syntactische en idiomatische latinismen	58
3.3.1	Lijst van mogelijke syntactische latinismen	58
3.3.1.1	Vrij onbetwiste syntactische en idiomatische latinismen	58
3.3.1.2	Constructies door het Latijn beïnvloed	58
3.3.1.3	Omstreden uitdrukkingen	59
3.3.2	Analyse	59
3.3.2.1	Methodologie	59
3.3.2.2	Voorbeelden	61
3.3.2.3	Verdeling over de auteurs	64
3.4	Kenden deze auteurs Latijn?	67
3.4.1	Mattheüs	68
3.4.2	Marcus	68
3.4.3	Lucas	69
3.4.4	Johannes	69
3.4.5	Paulus	69
3.4.6	Jacobus	71
3.4.7	Petrus	71
3.4.8	Judas	71
3.4.9	De auteur van de Apocalyps	72
	CONCLUSIE	73
	BIBLIOGRAFIE	77

Primaire bronnen.....	77
Secundaire bronnen.....	77
Algemeen.....	77
Deel 1 De taalsituatie in het oosten.....	78
Deel 2 Nieuwtestamentisch Grieks.....	79
Deel 3 Latinismen in het Nieuwe Testament.....	80
Artikels uit encyclopedieën	81
BIJLAGE 1 LIJST VAN DE LATIJNSE LEENWOORDEN	83
BIJLAGE 2 VRIJ ONBETWISTE SYNTACTISCHE EN IDIOMATISCHE LATINISMEN	97
BIJLAGE 3 CONSTRUCTIES DOOR HET LATIJN BEÏNVLOED	107
BIJLAGE 4 OMSTREDEN UITDRUKKINGEN	112

Deze masterproef bevat in totaal 47 795 woorden.

De hoofdtekst, dus zonder dankwoord, inhoudsopgave, bibliografie en bijlagen, maar mét noten en voorbeelden, bestaat uit 34 000 woorden.

INLEIDING

It seems hardly worth while to discuss in a general way the supposition that Latin has influenced the Κοινή of the NT.¹

Wie zich inleest in het thema van de latinismen in het Nieuwe Testament, komt al gauw de bovenstaande, enigszins beangstigende uitspraak van Moulton tegen. De lezer kan op twee manieren reageren: ofwel ontraadt het citaat hem om nog verder te gaan in zijn onderzoek, ofwel zet het hem er net toe aan om te ontdekken of Moulton gelijk heeft. De bedoeling van mijn thesis is dan ook dit tweede. Ik wil de invloed van het Latijn op het nieuwtestamentisch Grieks beschrijven, in context plaatsen en waar mogelijk analyseren. Mijn onderzoeksvraag luidt dan ook als volgt: waaruit bestaat de Latijnse invloed binnen het Nieuwe Testament? Hoe past hij in de taalkundige context waarin het werk ontstaan is, en in de specifieke linguïstische eigenschappen ervan? Hierbij wordt steeds rekening gehouden met het feit dat het Nieuwe Testament geen boek is dat door één auteur is geschreven, maar een verzameling, samengesteld uit zeer diverse bijdragen. De keuze om zoveel nadruk te leggen op de context impliceert dat er wat minder grondig kan ingegaan worden op de precieze beschrijving van de latinismen. Zo zal het niet mogelijk zijn om in elk geval de syntactische invloed van naaldje tot draadje uit te speuren, met verwijzingen naar andere Griekse, Latijnse, Aramese of Hebreeuwse teksten. Ik heb dit proberen op te vangen door in bijlage uitgebreide lijsten op te nemen, waarin ik de belangrijkste secundaire literatuur citeer, en de discussie over de verschillende items in korte versie weergeef. De keuze voor context over detailbespreking is mij ingegeven door het feit dat secundaire literatuur vaak reeds gedetailleerd ingaat op de afzonderlijke problemen, waarbij ik soms de relevante context om alles te kunnen plaatsen, gemist heb. Daarom wilde ik in mijn thesis proberen om tot een synthese te komen van wat belangrijk is om het fenomeen te kunnen begrijpen.

In grote lijnen bestaat mijn thesis uit drie delen. Het eerste, meest algemene deel beschrijft de taalkundige situatie in het Romeinse oosten. Deel twee biedt een beschrijving van het

¹ Moulton 1908, vol. 1, 20.

nieuwtestamentisch Grieks in het algemeen, zonder in te gaan op het Latijnse aspect ervan. Het derde deel ten slotte focust specifiek op de latinismen binnen het Nieuwe Testament.

Meer specifiek bespreekt het begin van het eerste deel de verspreiding van het Grieks in het oosten van het Romeinse rijk. Enerzijds wil ik de aanwezigheid ervan historisch kaderen, anderzijds de situatie in de eerste eeuw na Christus beschrijven. Wie kende Grieks? Waarvoor werd het Grieks voornamelijk gebruikt? Daarop volgend analyseer ik de specifieke functie van het Latijn in dit gebied. De vragen die ik mij daarbij stel, zijn gelijklopend met het deel over het Grieks: wie kende Latijn, en waarvoor werd het gebruikt? Ten slotte komt de taalsituatie in het Palestina van de eerste eeuw meer in detail aan bod, aangezien dat het belangrijkste gebied is voor het ontstaan van het Nieuwe Testament. Hierbij zal ik ook het Hebreeuws en het Aramees betrekken, maar de nadruk ligt toch voornamelijk op Latijn en Grieks.

Het Nieuwtestamentisch Grieks vormt het thema van deel twee. Hierbij wil ik ten eerste kort iets schrijven over het ontstaan van het Nieuwe Testament. Daarop volgt een bespreking van de taal ervan. Daarbij ga ik op zoek naar de verschillen en gelijkenissen tussen de nieuwtestamentische auteurs onderling, maar wordt ook onderzocht in hoeverre hun taal afwijkt van het klassieke Attisch enerzijds en het Koinè-Grieks anderzijds. Wegens de bijzondere status ervan zal ik het Grieks van de Apocalyps in een afzonderlijk hoofdstuk behandelen.

In het derde en belangrijkste deel van mijn thesis ga ik over op de bespreking van latinismen. Ik zal dit deel beginnen met een status quaestionis, waarin eerst en vooral een begrippenapparaat opgesteld en gedefinieerd wordt. Vooral aan de term latinisme wordt aandacht besteed. Daarnaast bespreek ik kort de secundaire literatuur die over het onderwerp bestaat. Hierbij komen ten eerste werken over andere teksten dan het Nieuwe Testament aan bod, maar vervolgens ook literatuur die specifiek betrekking heeft op de nieuwtestamentische latinismen.

Vervolgens kom ik tot de kern van mijn onderwerp, namelijk de latinismen van het Nieuwe Testament. Ten eerste zal ik een overzicht geven van de lexicale latinismen. Daarop volgend schets ik een beeld van de verdeling ervan over de verschillende teksten van het Nieuwe Testament. Ook wil ik hier kijken naar de aard van de latinismen: komt die overeen met het soort latinismen dat buiten het Nieuwe Testament voorkomt? Zijn er belangrijke verschillen te bemerken? Welke latinismen komen enkel in het Nieuwe Testament voorkomen? Bestaan er verschillen tussen de auteurs van het Nieuwe Testament onderling, en zo ja, hoe kunnen die verklaard worden? Is er een verband met het register of stijl van de auteurs?

Daarna wil ik graag een deel wijden aan de “onzekere” latinismen, die zich eerder op het vlak van de syntaxis bevinden. Ten eerste zal ik een overzicht geven van onzekere latinismen die in de secundaire literatuur aangehaald worden, en wat verschillende auteurs hierover schrijven. Daarna volgt opnieuw een gedeeltelijke analyse van de gegevens. Ten eerste tracht ik op basis van secundaire literatuur een methodologie op te stellen om over latinismen te oordelen: aan welke criteria moet een taalkundig fenomeen voldoen om deze stempel te krijgen? Aan de hand van een

aantal voorbeelden zal ik de aanwezigheid van Latijnse invloed in bepaalde specifieke gevallen problematiseren. Ik heb mijn analyse hierboven “gedeeltelijk” genoemd: dat deed ik omdat ik niet de bedoeling heb alle afzonderlijke syntactische latinismen grondig te onderzoeken. Ik wil eerder een algemeen beeld geven en contextualiseren, dan volledigheid nastreven. Opnieuw volgt hierop een bespreking van de verdeling over de verschillende auteurs. Afsluiten doe ik met een interessante vraag die met mijn thema in verband staat: kunnen we vaststellen of de mensen die de verschillende boeken van het Nieuwe Testament geschreven hebben, daadwerkelijk Latijn kenden?

Ten slotte nog een korte noot over methodologie. De lezer zal merken dat ik in het eerste deel uitsluitend uitgegaan ben van de reeds bestaande secundaire literatuur: het biedt dus eerder een status quaestionis dan origineel onderzoek. Hetzelfde geldt in grote lijnen voor deel 2, zij het dat ik daar aangevuld heb met mijn eigen lectuur van het Nieuwe Testament. Het laatste deel ligt methodologisch complexer, en ik heb ervoor geopteerd om bepaalde methodologische kwesties aan te kaarten op het moment dat ze zich voordoen.

DEEL 1

DE TAALSITUATIE IN HET OOSTEN

In het eerste deel van mijn thesis wil ik graag een beeld schetsen van de taalsituatie in het gebied waar het Nieuwe Testament geschreven is, dus het oostelijke Middellandse-Zeegebied. Hierbij zal ik het vooral hebben over de twee talen die in mijn thesis een centrale rol spelen. Dat zijn met name het Grieks, de taal waarin het Nieuwe Testament geschreven is, en daarnaast het Latijn, de oorsprong van de latinismen in het Nieuwe Testament. Het deel opent met een bespreking van de verspreiding van het Grieks in de oostelijke provincies van het Romeinse rijk. Vervolgens zal ik het hebben over de specifieke functies die het Latijn had in dit gebied. Ten slotte wil ik kijken naar het gebied dat het meest significant is voor het ontstaan van het Nieuwe Testament, namelijk de taalsituatie in het Palestina van de eerste eeuw na Christus. Daarbij komen ook de functies van het Aramees en het Hebreeuws kort aan bod. Belangrijke vragen hierbij zullen telkens zijn: wie kende deze talen, en in welk domein van het leven werd welke taal benut?

Een eerste kwestie die zich stelt, is de begrenzing van het “oosten”. Uit de secundaire literatuur blijkt dat niet elke auteur hetzelfde gebied bestrijkt bij de beschrijving van de taalsituatie in het oosten. Zo definieert Eck het object van zijn studie als het gebied vanaf de westelijke kust van Klein-Azië tot de Syrische woestijn, en rekent hij ook Egypte en Cyrenaica ertoe.¹ Isaac daarentegen beperkt zijn gebied tot Syrië, Palestina en Arabië. Hij sluit Klein-Azië dus uit, omdat deze gebieden volgens hem te verschillend zijn om samen te behandelen.² Het grootste verschil is volgens Isaac het feit dat de steden van Klein-Azië vaak al eeuwen voor de Romeinse verovering, of zelfs voor de komst van Alexander, diepgaand gehelleniseerd waren, terwijl de steden in Syrië, Palestina en Arabië pas na de veroveringen van Alexander door de Griekse cultuur beïnvloed werden. In deze steden werden voornamelijk Semitische talen gesproken, en pas onder de Seleucidische en Ptolemaïsche koningen werd het Grieks geïntroduceerd, waardoor het gebied nooit even diepgaand doordrongen werd van de Griekse cultuur als Klein-Azië.³ Het Latijn kwam uiteraard nog later, met de veroveringen onder de Romeinen.⁴ Vooral de status van het Grieks was in dit gebied dus anders.

¹ Eck 2009, 19.

² Isaac 2009, 43-44.

³ Isaac 2009, 44.

⁴ Isaac 2009, 44.

Ik heb ervoor gekozen om het oostelijke gebied ruimer te interpreteren, en dus ook de resultaten in verband met Klein-Azië die onder anderen Eck aangeeft, te betrekken in mijn algemene delen over de verspreiding van het Grieks en de functie van het Latijn. De voornaamste reden hiervoor is het feit dat ik het in deel 1.3 meer specifiek ga hebben over Palestina, zodat ik de situatie in de delen hieraan voorafgaand liever wat breder wil kaderen.

1.1 VERSPREIDING VAN HET GRIEKS

De verspreiding van het Grieks in het oosten van het Middellandse-Zeegebied is het gevolg van de verovering door Alexander van de oosterse gebieden, waaronder ook Palestina.⁵ De specifieke variant van het Grieks die zich hierdoor verspreidde, noemt men de κοινή διάλεκτος (het gemeenschappelijke/algemene dialect). Deze functioneerde als *lingua franca* in het oosten van het Middellandse-Zeegebied vanaf de vierde eeuw v.C., en bleef het tot de 6de eeuw n.C.⁶ Tegen de eerste eeuw had het Grieks zich over het grootste deel van het Middellandse-Zeegebied verspreid.⁷ Hoewel Rome op dat moment de belangrijkste macht was in dit gebied, bleef het Koinè-Grieks, en niet het Latijn, toch de meest gesproken taal.⁸

De Koinè werd binnengebracht in het gebied door de elite onder Alexander, bestaande uit Grieken en Macedoniërs. Al snel namen Griekse immigranten in het oosten, die tot dan toe het dialect van hun plaats van herkomst gesproken hadden, de algemene variant van het Grieks over. Ten slotte verspreidde de Koinè zich ook onder de inheemse bevolking van de gebieden die Alexander veroverd had. Volgens Horrocks gebeurde dit voornamelijk in de gehelleniseerde steden, maar ook daarbuiten.⁹ Dat wordt duidelijk uit de documentaire papyri uit Egypte: we zien dat ook papyri van buiten de grote steden vaak in behoorlijk Grieks geschreven zijn.¹⁰ De inheemse bevolking nam het Grieks echter meestal niet over als moedertaal, maar leerde het als tweede taal.¹¹ De komst van de nieuwe taal zorgde er dus niet voor dat de oudere talen in het gebied verdwenen: mensen bleven naast de Koinè meestal ook hun eigen moedertaal spreken.¹²

De Koinè werd niet enkel overgenomen als geschreven taal, maar verspreidde zich ook als spreektaal. Dat gebeurde het vroegst onder leden van de hogere klasse en de middenklasse, die het Grieks gebruikten voor handel en sociale interactie.¹³ Later ging een groter deel van de bevolking

⁵ Puskas 1989, 62.

⁶ Blaß - Debrunner 1976, §1; Puskas 1989, 4.

⁷ Puskas 1989, 62.

⁸ Puskas 1989, 62.

⁹ Horrocks 1997, 41.

¹⁰ Horrocks 1997, 41-42.

¹¹ Horrocks 1997, 61.

¹² Puskas 1989, 62.

¹³ Horrocks 1997, 36-27.

Grieks spreken.¹⁴ Op die manier verkreeg het Koinè-Grieks geleidelijk de functies van de vroegere Griekse dialecten, eerst als geschreven taal, maar later ook als gesproken taal, wanneer de dialecten onder invloed van de Koinè veranderden.¹⁵ Het resultaat hiervan is dat de Koinè-teksten die we over hebben, verschillen van aard: aan de ene zijde van het spectrum bezitten we de literaire taal van Atticistische auteurs, aan de andere de volkse Koinè, die dicht bij de gesproken taal staat en ons vooral bekend is uit de documentaire papyri uit Egypte.¹⁶

Het Attische dialect, dat in de klassieke periode een dominant dialect geworden was, vormde de basis voor de Koinè. Het Attisch werd al langer buiten Attica gebruikt met literaire en administratieve doeleinden, en was daarom vanaf Philippus II de officiële taal geworden van de Macedonische dynastie.¹⁷ De verspreiding van het Attisch, en daarom ook het ontstaan van de Koinè, begint dus vroeger dan de veroveringen van Alexander.¹⁸ Horrocks stelt dat de Koinè een “natuurlijke” evolutie was vanuit het Attische dialect, op het moment dat dat in een groter gebied geïntroduceerd werd.¹⁹ Daarnaast bleven in de Koinè ook kenmerken van andere dialecten bewaard.²⁰ Horrocks wijst er bijvoorbeeld op dat een aantal typische kenmerken van de Koinè, die als simplificering van bepaalde onregelmatigheden in het Attisch kunnen beschouwd worden, eerder van Ionische oorsprong zijn. Als voorbeelden hiervan geeft hij onder andere het regulariseren van onregelmatige werkwoorden, de vermijding van contractie wanneer dat een onregelmatig paradigma oplevert (ὄστéov in plaats van ὄστοῦv),...²¹ De Koinè kan dus in zekere zin beschouwd worden als een gesimplificeerde en geregulariseerde evolutie van het Attisch.²²

In de loop van de tweede en eerste eeuw v.C. werden de gehelleniseerde gebieden in Griekenland en Macedonië, Klein-Azië, het Midden-Oosten en Noord Afrika geleidelijk ingelijfd in het Romeinse rijk. Onder de Romeinse overheersing bleef het Grieks in de oostelijke provincies van het rijk veel gebruikt, omwille van het prestige van de taal en de gewoonte die doorheen de eeuwen gegroeid was.²³ Zo stelt Brixhe met betrekking tot Klein-Azië vast dat de komst van de Romeinen niet zozeer tot gevolg had dat het Latijn verspreid raakte, als wel dat het gebruik van het Grieks in Klein-Azië nog uitbreidde.²⁴ Zoals Eck aantoonde aan de hand van inscripties, teruggevonden in verschillende grote steden, was Grieks de taal die de officiële administratie van de *poleis* gebruikte.²⁵ Zelfs de keizer schreef zijn correspondentie met de oostelijke provincies vaak in het Grieks, wat er op wijst dat deze taal voor het bestuur en de administratie de belangrijkste taal bleef onder de Romeinse overheersing.²⁶ Meer bepaald stelt Rochette dat de *senatus consulta* uit de republikeinse periode en de

¹⁴ Horrocks 1997, 36-37.

¹⁵ Horrocks 1997, 39-40.

¹⁶ Mussies 1976, 1040.

¹⁷ Horrocks 1997, 33.

¹⁸ Zie ook Niehoff-Panagiotidis 1994, 197.

¹⁹ Horrocks 1997, 33.

²⁰ Blaß - Debrunner 1976, §2.

²¹ Horrocks 1997, 35-36.

²² Caragounis 2004, 39.

²³ Horrocks 1997, 72.

²⁴ Brixhe 2010, 229.

²⁵ Eck 2009, 29-30.

²⁶ Eck 2000, 642.

keizerlijke brieven, besluiten en dergelijke vanaf Augustus tot Diocletianus, op een aantal uitzonderingen na, in het Grieks gesteld waren.²⁷ Zo zou Augustus volgens Suetonius zijn brieven aan magistraten in het oosten zelf in het Latijn geschreven hebben, maar liet hij ze, alvorens ze te verzenden, vertalen naar het Grieks door iemand die beter Grieks kon dan hijzelf.²⁸

In de relatie met het oosten bleef het Grieks dus de belangrijkste taal. Pas vanaf Diocletianus wordt het Latijn er belangrijker.²⁹ In zijn artikel in verband met de talen van Palestina stelt Fitzmyer dan ook: “Greek was still more or less the *lingua franca* in the Near East.”³⁰ Zoals Millar opmerkt, is ook het feit dat het Nieuwe Testament in het Grieks geschreven is, een indicatie van de rol die het Grieks nog speelde in de oostelijke provincies onder Romeins bewind.³¹

Sommige auteurs, zoals Ball, zijn het er echter niet mee eens dat het oosten diepgaand gehelleniseerd was, en zien de aanwezigheid van Griekse teksten als een laagje imperiaal vernis vanwege de Griekse en Romeinse overheersers.³² Ze tonen volgens Ball niet aan dat de kennis van het Grieks verspreid was onder de inheemse bevolking: het oostelijke Middellandse-Zeegebied behield zijn eigen karakter en talen, en de aanwezigheid van overheersers zorgde slechts voor oppervlakkige, vreemde invloed.³³ Ook Millar is sceptisch tegenover de mate waarin het gebied gehelleniseerd werd. Toch stelt hij dat het gebied van Turkije tot Egypte zowel op cultureel als op linguïstisch vlak effectief vergriekst werd ten gevolge van de veroveringen van Alexander, al is de mate waarin dit gebeurde, nog steeds onderwerp van debat.³⁴ In elk geval wijst de aanwezigheid van administratieve en andere teksten, zoals het Nieuwe Testament, erop dat het Grieks bekend was bij en gebruikt werd door een aanzienlijk deel van de bevolking, met verschillende doeleinden.

1.2 SPECIFIEKE ROL VAN HET LATIJN

Zoals hoger vermeld, viel het Griekstalige gebied in het oosten van het Middellandse-Zeegebied gedurende de tweede en eerste eeuw v.C. in Romeinse handen (zie 1.1). Het was onder Pompeius dat het Seleucidische rijk de Romeinse provincie Syria werd.³⁵ Een jaar later, dus in 63 v.C., werd ook de provincie Judaea toegevoegd.³⁶ Egypte werd in 30 v.C. Romeins.³⁷ De vraag hierbij is wat het effect hiervan was op taalkundig vlak. In het voorgaande deel gaf ik al aan dat de Romeinse overheersers

²⁷ Rochette 2010, 289.

²⁸ Rochette 1997, 97, met verwijzing naar Suetonius, *Augustus* 93.

²⁹ Rochette 2010, 290-291.

³⁰ Fitzmyer 1991, 133.

³¹ Millar 2006, 224.

³² Ball 2000, 446-447.

³³ Ball 2000, 446-447.

³⁴ Millar 2006, 305-306.

³⁵ Ball 2000, 11

³⁶ Ball 2000, 12.

³⁷ Ball 2000, 12.

in veel gevallen het Grieks overnamen als bestuurstaal. Toch kunnen we veronderstellen dat contact met Rome ervoor zorgde dat ook het Latijn in het oosten zijn intrede deed. In het hierop volgende deel wil ik het dan ook hebben over de specifieke functies van het Latijn in het gebied. Het is volgens Eck niet zo dat alle inwoners van het oosten van het Romeinse rijk, of zelfs maar alle Romeinse burgers, Latijn kenden. Dat besluit hij uit het feit dat het epigrafisch materiaal in het Latijn uit dit gebied eerder beperkt is, al wijst hij er ook op dat de overgeleverde inscripties niet altijd representatief zijn voor de volledige taalsituatie van een gebied.³⁸

Wie kende in de oostelijke provincies van het Romeinse rijk dan wel Latijn bij het begin van de keizertijd, en waarvoor werd het gebruikt? De positie van het Latijn in het oosten wordt kernachtig samengevat door Benjamin Isaac, die stelt: “[...] it is clear that Latin, unlike Greek, was never used widely, but it is also obvious that the first language of the Empire played a role in communications.”³⁹ Het feit dat het Latijn slechts een kleine rol speelde, valt te verklaren doordat Rome schijnbaar nooit de wens heeft gehad om de eigen taal op te leggen, in tegenstelling tot de hellenistische vorsten, die dit wel deden (zie hoger).⁴⁰ Rochette wijst erop dat het Latijn in provincies die niet gehelleniseerd waren, zoals Dacië, Galatië, en Illyrië, wel geïntroduceerd werd. De Griekse provincies daarentegen behielden het Grieks, omwille van de prestigieuze geschiedenis van de taal en de Griekse literatuur die daar ontstaan was: het Grieks was volgens Rochette “La langue de la culture.”⁴¹ Daarnaast maakten de Romeinse overheersers in het oosten gebruik van de reeds bestaande politieke structuren, in plaats van volledig nieuwe in te richten. Het is dus logisch dat ook de taal waarin deze structuren functioneerden, behouden bleef.⁴² Dit alles belet niet dat voor het Latijn in het oosten toch een bepaalde rol was weggelegd. Isaac noemt vier groepen van mensen in de oosterse provincies die Latijn kenden: dat zijn ten eerste de Romeinse autoriteiten; ten tweede het Romeinse leger, dat voor een groot deel Latijnstalig was; daarnaast waren er nederzettingen in het gebied, vooral bevolkt door veteranen, waarvan ten minste een deel van de bevolking Latijn sprak (namelijk de Romeinse kolonies); ten slotte veronderstelt Isaac ook dat een bepaald deel van de bevolking in de steden het Latijn overnam om te kunnen communiceren met de andere groepen.⁴³

Ter illustratie van het gebruik van Latijn geeft Isaac een aantal categorieën van Latijnse inscripties die teruggevonden zijn in de kolonie Caesarea Maritima, gelegen in Palestina aan de Middellandse zee.⁴⁴ De soorten inscripties zijn te verklaren vanuit de verschillende groepen van mensen die het Latijn beheersten, en weerspiegelen de manier waarop het Latijn gebruikt werd in de stad. Er zijn volgens Isaac vijf soorten inscripties:

- inscripties die te maken hebben met keizerlijke autoriteiten;
- militaire monumenten;

³⁸ Eck 2009, 16-17.

³⁹ Isaac 2009, 43.

⁴⁰ Eck 2000, 641.

⁴¹ Rochette 1997, 83-84.

⁴² Rochette 1997, 85.

⁴³ Isaac 2009, 46.

⁴⁴ Isaac 2009, 59.

- publieke inscripties, gemaakt door het stadsbestuur;
- publieke bouwinscripties;
- inscripties voor en door private individuen.⁴⁵

De eerste vier soorten inscripties hebben, zoals blijkt, voornamelijk te maken met het officiële gebruik van het Latijn. Enkel de laatste categorie wijst erop dat een deel van de bevolking het Latijn ook gebruikte voor privéaangelegenheden.

De factoren van kennis van het Latijn zal ik hieronder meer in detail bespreken.

1.2.1 Kolonies en andere steden

Het grootste deel van de Latijnse teksten teruggevonden in Klein-Azië is afkomstig uit de steden.⁴⁶ Eck vergelijkt voor verschillende steden uit de oostelijke provincies het aantal Latijnse met het aantal Griekse inscripties, en stelt daarbij vast dat er grote verschillen kunnen zijn tussen steden onderling. In steden met een oude, Griekse traditie, die deze ook behielden onder de Romeinse overheersing, is het aantal Griekse inscripties stevast veel hoger dan het aantal Latijnse. Deze steden behielden het Grieks als omgangstaal in het dagelijkse leven en in de politieke communicatie. Ook op munten bleef men Griekse legenden aanbrengen.⁴⁷ In steden daarentegen die vanaf het begin van de keizertijd grote veranderingen ondergingen, omdat ze de status van kolonie kregen of een instroom van nieuwe, Romeinse bewoners kenden, is het resultaat minder eenduidig. In sommige van deze kolonies is het aantal Latijnse teksten veel hoger dan het aantal Griekse, in andere is het dan weer omgekeerd.⁴⁸ Wel zien we dat in dergelijke kolonies het bestuur soms in het Latijn gebeurt in plaats van het gebruikelijke Grieks, aangezien de hoogste klasse ervan bestond uit Latijnsprekende Romeinen.⁴⁹ Ook aan de munten kunnen we vaststellen dat het Latijn in kolonies belangrijker was dan in steden die geen kolonie werden. Griekstalige steden die de titel van kolonie kregen, lieten op hun munten vaak Latijnse opschriften slaan.⁵⁰

Deze kolonies, die vanaf de tijd van Caesar in het oosten gesticht werden, hadden een minderheid van inwoners die Latijn spraken. Dat waren ofwel veteranen, ofwel Romeinen uit overbevolkte regio's. De steden behielden vaak hun Griekse karakter, maar het Latijn kon er ook een belangrijke rol spelen.⁵¹ Millar nuanceert de graad van romanisering van deze kolonies echter: hij stelt dat in de Vruchtbare Sikkel⁵² enkel de stad Berytus als kolonie werkelijk een “*substantial island of Romanisation*,

⁴⁵ Isaac 2009, 59.

⁴⁶ Brixhe 2010, 247.

⁴⁷ Eck 2000, 642.

⁴⁸ Eck 2009, 21-22.

⁴⁹ Eck 2009, 35-36.

⁵⁰ Eck 2000, 641-642.

⁵¹ Rochette 1997, 144-145.

⁵² De Vruchtbare Sikkel is het gebied dat zich uitstrekt over het gebergte van Palestina, West-Syrië, het Taurusgebergte, de Zagros en eveneens het vlakke land van Mesopotamië en Syrië (Nissen, DNP s.v. *Mesopotamien*).

of Latin language and culture, and of Roman law”⁵³ vormde. In Berytus en Caesarea werden meerdere Latijnse inscripties teruggevonden, wat de kennis van het Latijn in deze kolonies bewijst.⁵⁴ Ondanks het feit dat het Latijn in Caesarea dus bekend was, besluit Millar dat het Grieks er de gebruikelijke taal was.⁵⁵ In de kolonie Ptolemais⁵⁶ daarentegen zijn geen Latijnse inscripties teruggevonden, wat doet vermoeden dat er geen publiek gebruik van het Latijn was.⁵⁷ Wanneer kolonies gesticht werden in al bestaande Griekse steden, werden de Griekstalige politieke instellingen vaker overgenomen, en daarbij ook de Griekse taal.⁵⁸ Op die manier kunnen we het opvallende verschil tussen kolonies verklaren: wanneer ze konden bogen op een Griekse traditie, bleven ze vaker vasthouden aan het Grieks dan wanneer het volledig nieuwe stichtingen waren.

1.2.2 Romeinse machthebbers in het oosten

Het Latijn was vooral de taal van de heersende klasse in het oosten, dus van de hoge Romeinse ambtenaren die er verbleven. Als we Latijnse teksten vinden in de oostelijke steden, stammen die dan ook meestal uit hun omgeving.⁵⁹ Dit zijn met name teksten die te maken hebben met het Romeinse provinciebestuur en de mensen die erin werkzaam waren, die dus Latijnstalig waren.⁶⁰ Verder waren er soms ook bijkomende motieven voor deze mensen om bepaalde inscripties in het Latijn te schrijven. Zo geeft Eck het volgende, specifieke voorbeeld uit Perge, een stad in het zuiden van Turkije: een dedicatie aan Vespasianus, die in het Latijn gesteld is:

Imp(erator) T(it)o Fl(avio)
Vespasiano
Caesari Aug(usto)
ci(ves) R(omani) et ordo
et res publica
Pergensium.⁶¹

De tekst stamt onder andere van de bewoners van Perge zelf, die Griekstalig waren. Een dergelijk opschrift vanwege de bevolking van een Griekstalige stad werd gewoonlijk in het Grieks gesteld.⁶² Perge was bovendien een stad waar we meer Griekse dan Latijnse inscripties gevonden hebben: 224 van de 252 teruggevonden teksten zijn Grieks. Van de 28 overige teksten zijn er twaalf tweetalig Latijn-Grieks.⁶³ Dat betekent dat een dergelijke Latijnse inscriptie uitzonderlijk is, enerzijds omdat hij gevonden werd op een plaats waar slechts weinig Latijnse inscripties geproduceerd werden, anderzijds omdat hij behoorde tot een categorie van inscripties die meestal in het Grieks gesteld

⁵³ Millar 2006, 165.

⁵⁴ Millar 2006, 172-173; 187-188.

⁵⁵ Millar 2006, 188.

⁵⁶ Ptolemais was oorspronkelijk een Fenicische havenstad, maar later een hellenistische en Romeinse kolonie. De stad was aan de Middellandse Zee gelegen, ten zuiden van Tyrus, op de plaats waar het huidige Akko zich bevindt (Nissen, DNP s.v. *Ptolemais*).

⁵⁷ Millar 2006, 184.

⁵⁸ Millar 2006, 165.

⁵⁹ Eck 2009, 24-25.

⁶⁰ Eck 2000, 645.

⁶¹ *IK* 54 (Perge) 54. Geciteerd in: Eck 2000, 651.

⁶² Eck 2000, 650-651.

⁶³ Eck 2000, 644.

waren. Er moet dus een bijzondere verklaring gevonden worden voor het feit dat deze inscriptie in het Latijn geschreven is. In dit geval is de reden volgens Eck politiek, om ook via de gebruikte taal steun te betuigen aan keizer Vespasianus.⁶⁴ De eerstgenoemden onder de schenkers van het monument zijn de *cives Romani* van de stad Perge. Wellicht is het opgericht net nadat Vespasianus in het oosten tot keizer was uitgeroepen, als teken van de steun van de stad Perge voor de nieuwe keizer, en achtten de *cives Romani* het passend om deze steun in het Latijn te formuleren.⁶⁵

Verder is het opvallend dat in tweetalige inscripties het Latijn altijd voor het Grieks komt. Dat lijkt erop te wijzen dat het Latijn in beperkte kringen toch een meer prestigieuze status bezat dan het Grieks.⁶⁶ Als voorbeeld hiervan noemt Eck de tweetalige inscripties die Plancia Magna in de stad Perge oprichtte.⁶⁷ Plancia Magna was de dochter van een senator, M. Plancius Varus, en de echtgenote van C. Iulius Cornutus Tertullus, ook een Romeins senator.⁶⁸ Waarschijnlijk na de dood van haar echtgenoot liet Plancia Magna een aantal standbeelden maken voor haar stad, waarvan een deel enkel een Griekse inscriptie draagt, en een ander deel een tweetalige inscriptie.⁶⁹ In deze laatste reeks van inscripties komt de Latijnse tekst stevast voor de Griekse. Het volgende voorbeeld is afkomstig van een beeld voor Diana Pergensis, de *Genius civitatis* van de stad:

[G]enio civitatis
Plancia M. f. Magna
Τύχη τῆς πόλεως
Πλανκία Μάγνα⁷⁰

Deze inscripties zijn kort, maar het gebruik van de twee talen is veelzeggend. Eck stelt dat deze rangorde de politieke realiteit weerspiegelt: het Romeinse rijk komt op politiek vlak altijd op de eerste plaats, het bestuur van de *polis* slechts op de tweede. Plancia beschouwde, als vrouw en dochter van een Romeinse senator, de politieke entiteit van het Romeinse rijk waarschijnlijk als belangrijker dan het Griekstalige bestuur van de stad, en koos er dan ook voor haar eigen taal als eerste te laten graveren.

1.2.3 Handel

Een volgende factor voor de aanwezigheid van Latijnsprekenden in het oosten is volgens Rochette de internationale handel. Veel Romeinse en dus Latijnstalige handelaars reisden naar het oosten om er handel te drijven, wat dus ook voor een aanwezigheid van mensen die Latijn spraken zorgde. Rochette wijst er echter op dat we slechts weinig tot geen bewijs hebben dat deze handelaars daadwerkelijk Latijn gebruikten, en geen Grieks.⁷¹ Hieruit kunnen we dus slechts weinig besluiten over de kennis van het Latijn in het oosten.

⁶⁴ Eck 2009, 31.

⁶⁵ Eck 2000, 650-655.

⁶⁶ Eck 2009, 39.

⁶⁷ Eck 2000, 657-660.

⁶⁸ Eck 2009, 31.

⁶⁹ Eck 2009, 31-32.

⁷⁰ Geciteerd uit Eck 2000, 658.

⁷¹ Rochette 1997, 146-147.

1.2.4 Leger

Een andere factor die Rochette noemt, is de aanwezigheid van het Romeinse leger in Griekstalig gebied. Uit verschillende bronnen blijkt dat het Latijn hier de officiële taal was.⁷² Contact met het leger zorgde dus voor contact met het Latijn. Dit gebeurde volgens Rochette op twee manieren: ten eerste konden Griekstalige rekruten tijdens hun legerdienst Latijn leren, al weten we niet hoe regelmatig dit effectief gebeurde.⁷³ Daarnaast kwam het leger in contact met de plaatselijke bevolking, wat ook taalcontact veroorzaakte tussen Latijn en Grieks.⁷⁴ Toch speelt het leger volgens Rochette geen zeer grote rol in de verspreiding van het Latijn, aangezien de Latijnse documenten in verband met het leger erbuiten niet circuleerden, en dus enkel in handen kwamen van mensen die al Latijn kenden. Bovendien wijst hij er op dat we aanwijzingen hebben dat het leger in Egypte, waar veel plaatselijke rekruten in dienst traden, vaak gebruik maakte van het Grieks in plaats van het Latijn, en zich dus aanpaste aan plaatselijke gebruiken.⁷⁵ Wel zien we dat militaire inscripties meestal in het Latijn gesteld waren, en dat het leger bijgevolg voor een zichtbare aanwezigheid van het Latijn zorgde.⁷⁶

1.2.5 Bijzondere gevallen

Buiten de Latijnse kolonies en het leger was het Latijn geen bevoorrechte taal voor de publieke communicatie.⁷⁷ Dat betekent dat we, wanneer we in bepaalde steden toch Latijnse teksten terugvinden, ervan kunnen uitgaan dat deze teksten een eerder uitzonderlijke status hebben en onderzoek verdienen.⁷⁸ Een voorbeeld hiervan is de inscriptie voor Vespasianus in Perge, die ik hoger beschreven heb. De redenen voor het gebruik van het Latijn zijn niet altijd gemakkelijk te achterhalen: Eck wijst erop dat er geen vaste regels waren om te besluiten wanneer welke taal gebruikt werd, waardoor we in gelijkaardige contexten soms verschillende talen zien verschijnen.⁷⁹ Voor Efeze geldt volgens Eck bijvoorbeeld dat het Latijn “in Einzelfällen und in bestimmten Situationen um eines bestimmten Zweckes willen”⁸⁰ gebruikt werd.

Een ander bijzonder geval vinden we in het artikel van Ward in verband met de latinismen bij Flavius Josephus.⁸¹ Ook mensen uit de oostelijke provincies, die, al dan niet tijdelijk, naar Rome verhuisden, konden daar Latijn leren en die kennis dan eventueel terug meenemen naar hun plaats

⁷² Rochette 1997, 147-150.

⁷³ Rochette 1997, 147-148.

⁷⁴ Rochette 1997, 148.

⁷⁵ Rochette 1997, 148.

⁷⁶ Millar 2006, 227.

⁷⁷ Eck 2000, 642.

⁷⁸ Eck 2000, 642-643.

⁷⁹ Eck 2009, 28-29.

⁸⁰ Eck 2000, 643.

⁸¹ Ward 2007, 634.

van herkomst.⁸² De mogelijkheid bestaat dat Josephus zelf, die een tijd in Rome gewoond heeft en nauw contact had met de keizerlijke familie, tot deze groep van mensen behoorde.⁸³

1.3 DE SITUATIE IN HET PALESTINA VAN DE EERSTE EEUW

De taalsituatie in het eerste-eeuwse Palestina is complex: vier talen werden in die periode geschreven in Palestina, namelijk Aramees, Grieks, Hebreeuws en Latijn.⁸⁴ Hieronder volgt een overzicht van de soorten geschreven bronnen in deze vier talen die overgeleverd zijn.

1.3.1 Aramees

Het Aramees was volgens Fitzmyer de meest frequent gebruikte taal in het Palestina van de eerste eeuw.⁸⁵ Dat was het geworden sinds de terugkeer uit de Babylonische ballingschap in 539-538 v.C.⁸⁶ Voor dat moment sprak men overwegend Hebreeuws. Millard stelt dan ook vast dat het Aramees in de loop van het eerste millennium v.C. de status van administratieve en handelstaal kreeg in het Nabije Oosten. Aramees bleef door een groot deel van de bevolking gesproken worden tot na de opkomst van de Islam, dus ook tijdens de Griekse en Romeinse overheersing. Het Aramees werd gebruikt voor officiële documenten, literaire teksten en in het alledaagse leven.⁸⁷

Om het eerste te bewijzen, citeert Millard een aantal Aramese, of tweetalig Grieks-Aramese teksten van verschillende aard, waaronder opschriften op munten, monumentale inscripties, grensstenen en andere.⁸⁸ Ten tweede wijst Millard erop dat er ook Joodse literaire teksten in het Aramees overgeleverd zijn. Deze teksten zijn voornamelijk religieus van aard. Voorbeelden zijn de zogenaamde Targums, Aramese commentaren op en vertalingen van de Hebreeuwse Bijbelteksten.⁸⁹ Daarnaast heeft de vondst van de Dode Zee-rollen onze kennis over Aramese Bijbelteksten verder uitgebreid: zo weten we nu bijvoorbeeld dat het boek *Tobit* ook circuleerde in het Aramees.⁹⁰ Daarnaast stelt Millard dat het Aramees ook gebruikt werd in het dagelijkse leven, wat duidelijk wordt uit het aantal documenten en graffiti, alsook uit de aard ervan.⁹¹ Op verschillende plaatsen zijn bijvoorbeeld documenten teruggevonden die te maken hebben met handel, verkoop, huwelijk

⁸² Ward 2007, 634-635.

⁸³ Ward 2007, 635-636.

⁸⁴ Millard 2000, 84.

⁸⁵ Fitzmyer 1991, 147.

⁸⁶ Soggin 1991, 84.

⁸⁷ Millard 2000, 85-102

⁸⁸ Millard 2000, 87-89.

⁸⁹ Millard 2000, 89-91.

⁹⁰ Millard 2000, 90.

⁹¹ Millard 2000, 91.

en dergelijke.⁹² Ook grafteksten in het Aramees zijn teruggevonden, wat er op wijst dat de mensen die zich de grafinscriptie konden veroorloven, het Aramees machtig waren.⁹³ Millard concludeert dus dat het Aramees de dominante geschreven taal was voor de inwoners van Palestina, zowel voor alledaagse teksten als voor literaire teksten.⁹⁴

Fitzmyer vermeldt volledigheidshalve ook het Nabatees, een dialect van het Aramees dat gebruikt werd in Petra en ten zuiden van Palestina, en mogelijk ook in Palestina zelf.⁹⁵ We kunnen niet uitsluiten dat ook dit dialect in Palestina gebruikt werd, maar er zijn ook geen sluitende bewijzen voor het gebruik.

1.3.2 Grieks

Hoewel al voor Alexander Grieken aanwezig waren in het Nabije Oosten, werd de Griekse cultuur pas door Alexander en zijn opvolgers werkelijk opgelegd aan de inwoners, eerst onder invloed van de Seleucidische en Ptolemaïsche koningen, later ook onder de Herodische koningen.⁹⁶ Veel steden werden veranderd naar het Griekse model.⁹⁷ De vergrieksing toont zich onder andere in de benaming, architectuur en inrichting van de steden.⁹⁸ Daarnaast kan men ook vaststellen dat veel mensen een Griekse naam kregen.⁹⁹

Ook legden de hellenistische heersers de Griekse taal op, die het Aramees in Palestina voor een groot deel als administratieve en juridische taal zou vervangen.¹⁰⁰ Het Grieks was in de eerste fase vooral gebruikelijk in de tot Griekse *poleis* omgevormde steden, maar verspreidde zich vervolgens ook naar steden die minder formeel gehelleniseerd waren.¹⁰¹ Volgens Fitzmyer was het eerste gebruik van het Grieks voornamelijk administratief.¹⁰² Millard wijst bijvoorbeeld op het feit dat veel munten, naast een Aramese, ook een Griekse legende dragen, en vanaf koning Herodes, dus in de eerste eeuw v.C., zelfs enkel een Griekse.¹⁰³ Net als munten droegen ook gewichten en handelwaren vaak Griekse opschriften.¹⁰⁴ Er zijn eveneens verschillende stenen gevonden met Griekse inscripties, ook uit de periode van de Romeinse overheersing.¹⁰⁵ Van een zuiver officieel gebruik breidde het Grieks zich uit naar literair gebruik, zowel religieus als seculier. Eén van de bekendste voorbeelden is de *Joodse Oorlog* van Flavius Josephus.¹⁰⁶ Wel moeten we hierbij opmerken dat dit werk in Rome

⁹² Millard 2000, 92; Fitzmyer 1991, 134.

⁹³ Millard 2000, 97-98.

⁹⁴ Millard 2000, 102.

⁹⁵ Fitzmyer 1991, 156-157.

⁹⁶ Millard 2000, 102-103.

⁹⁷ Millard 2000, 104.

⁹⁸ Millard 2000, 104-105; Fitzmyer 1991, 134.

⁹⁹ Millard 2000, 105.

¹⁰⁰ Millard 2000, 105.

¹⁰¹ Fitzmyer 1991, 135.

¹⁰² Fitzmyer 1991, 135.

¹⁰³ Millard 2000, 106-107.

¹⁰⁴ Millard 2000, 107-108.

¹⁰⁵ Millard 2000, 108-110.

¹⁰⁶ Millard 2000, 112-113.

samengesteld is, met de hulp van assistenten voor het Grieks.¹⁰⁷ We kunnen hieruit slechts weinig conclusies trekken in verband met het niveau van de kennis van het Grieks in Palestina. Toch wijst het feit dat Griekse literaire teksten gevonden werden in Palestina, erop dat er mensen waren die het Grieks voldoende beheersten om deze literatuur te kunnen lezen. Anderzijds wijst Millard erop dat het aantal Griekse literaire teksten veel kleiner is dan de Hebreeuwse en Aramese literaire teksten.¹⁰⁸ Grieks was dus niet de meest voor de hand liggende taal voor literatuur, maar werd wel gebruikt.

Het Grieks was niet beperkt tot de hogere klassen, maar was gekend bij mensen van alle klassen.¹⁰⁹ Ook in het dagelijkse leven werd het Grieks gebruikt, wat blijkt uit het feit dat we Griekse opschriften gevonden hebben in ossuaria. Deze opschriften bevatten vaak enkel de naam van de dode, maar deze namen zijn ofwel Grieks, ofwel Semitisch en geschreven in Griekse letters.¹¹⁰ Daarnaast zijn ook een aantal Griekse documenten opgegraven nabij de Dode Zee. Deze hebben dezelfde functies als de Aramese documenten die ik hoger vermeld heb, namelijk akten van verkoop, gift, huwelijksakten en dergelijke.¹¹¹ Dit toont duidelijk aan dat het Grieks een aantal functies van het Aramees overnam. In Masada zijn ook een aantal Griekse teksten opgegraven, die vooral te maken hebben met levering van voorraden.¹¹² Fitzmyer stelt zelfs dat bepaalde Joodse inwoners van Palestina uitsluitend Grieks gebruikten.¹¹³ Dat besluit hij op basis van een aantal tekstvondsten die aantonen dat het Grieks breder benut werd dan enkel voor officiële doeleinden. Zo wijst hij erop dat er zeer veel Grieks epigrafisch materiaal bestaat. Vooral het feit dat op sommige plaatsen de Griekse inscripties in ossuaria talrijker zijn dan de Aramese of Hebreeuwse lijkt hem betekenisvol. Dit toont aan dat het Grieks verspreid was onder een groot deel van de bevolking, aangezien we kunnen verwachten dat mensen voor hun grafmonument een taal kiezen die ze goed kennen.¹¹⁴ Verder haalt Fitzmyer een aantal papyrusvondsten aan, waaronder een aantal Griekse brieven van de leider van Tweede Joodse Opstand, Bar Kochba. Vooral het volgende voorbeeld vindt Fitzmyer betekenisvol:

1	Σου[μαί]ος Ἰωναθῆι Βαϊανοῦ καὶ Μα- [σ]άβαλα χαίρειν. Ἐ[π]ηδὴ ἔπεμσα πρὸς
5	ὑμᾶς Ἀ[γ]ρίππαν σπου- δ[άσα]τε πέμσε μοι σ[τε]λεοῦ[ς] καὶ κίτρια α[ὐτὰ] δ'ἀνασθήσεται ἰς [χ]ιτρίαβολὴν Ἰου-
10	δαίων καὶ μὴ ἄλλως ποιήσεται. Ἐγράφη δ[ἐ] Ἑλληνιστὶ διὰ τ[ὸ ὄρ]μὰν μὴ εὐρη-

¹⁰⁷ Fitzmyer 1991, 139, met verwijzing naar Josephus' *Apion*, 1.9 §50.

¹⁰⁸ Millard 2000, 113.

¹⁰⁹ Silva 1991, 222.

¹¹⁰ Millard 2000, 113-114.

¹¹¹ Millard 2000, 115.

¹¹² Millard 2000, 115-116.

¹¹³ Fitzmyer 1991, 139-140.

¹¹⁴ Fitzmyer 1991, 140-141.

15 θ[ῆ]ναι Ἐβραεστὶ
 γ[ρά]ψασθαι. Αὐτὸν
 ἀπ[ο]λύσαι τάχιον
 δι[ὰ τ]ὴν Ἑορτὴν
 κα[ὶ μ]ὴ ἄλλως ποιή-
 ση[τα].
 20 Σουμαῖος
 ἔρρωσο¹¹⁵

De auteur geeft expliciet aan dat hij de brief in het Grieks schrijft, omdat hij niet de ὄρμα¹¹⁶ gevonden heeft om in het Hebreeuws/Arames (Ἐβραεστὶ) te schrijven. Het feit dat de leider van de Joodse opstand, of iemand in zijn nabije omgeving, ervoor kiest Grieks te gebruiken, toont opnieuw aan dat deze taal wijd verspreid was, en belangrijk was voor alledaagse communicatie.¹¹⁷ Fitzmyer haalt in deze context ook de volgende passage uit *Handelingen* aan: ἐγένετο γογγυσμὸς τῶν Ἑλληνιστῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους (Act. 6:1). Fitzmyer suggereert dat we Ἑλληνισταί moeten interpreteren als Joden of Joodse christenen die enkel Grieks gebruikten, terwijl de Ἑβραῖοι ook een Semitische taal spraken.¹¹⁸ Een dergelijke interpretatie van deze passage vormt een argument om te besluiten dat een bepaalde groep van Palestijnse Joden enkel Grieks gebruikte.

Fitzmyer en Millard gaan er dus van uit dat het Grieks vrij breed verspreid was in Palestina. Die visie is echter niet onomstreden: het boek van Chancey bijvoorbeeld verdedigt de stelling dat de invloed van het hellenisme in Galilea door onderzoekers overdreven wordt.¹¹⁹ Een belangrijk aspect hiervan is de visie op de verspreiding van het Grieks, die dus volgens Chancey ook breder wordt voorgesteld dan ze was.¹²⁰ Het aantal bronnen dat in Palestina gevonden is en de diversiteit ervan lijken er hoe dan ook toch op te wijzen dat het gebruik van het Grieks vrij breed verspreid was, al is de precieze mate van verspreiding nog steeds een punt van discussie.

1.3.3 Hebreeuws

Het Hebreeuws was van de vier talen die ik hier bespreek, wellicht de oudste taal.¹²¹ Het was de taal van de heilige teksten van de joden, en in de periode voor de Babylonische Ballingschap ook de

¹¹⁵ Geciteerd uit Fitzmyer 1991, 142. Σουμαῖος, die de brief ondertekende, is volgens de uitgever van de brief, B. Lifshitz, Bar Kochba zelf: het zou dan om een vergrieksing van diens volledige naam Šimeʿōn Ben Kōsibāh gaan. Als dit niet zou kloppen, gaat het in elk geval om een persoon die dicht bij Bar Kochba stond. Fitzmyers vertaling luidt als volgt: “Sou[mai]os to Jonathe, (son of) Baianos, and Ma[s]abbala, greetings! S[i]nce I have sent to you A[g]rippa, make h[ast]e to send me b[e]am[s] and citrons. And furnish th[em] for the [C]itron-celebration of the Jews; and do not do otherwise. No[w] (this) has been written in Greek because a [des]ire has not be[en] found to w[ri]te in Hebrew. De[s]patch him quickly fo[r t]he feast, an[d do no]t do otherwise. Soumaios. Farewell.” Ook de vertaling is overgenomen uit Fitzmyer 1991, 142.

¹¹⁶ Fitzmyer geeft echter aan dat de reconstructie van dit woord niet zeker is.

¹¹⁷ Fitzmyer 1991, 141-144.

¹¹⁸ Fitzmyer 1991, 144.

¹¹⁹ Chancey 2006, passim. De stelling wordt duidelijk geformuleerd op p. 16: “I will argue here for a more tempered view of the influence of Hellenistic and Roman culture in Galilee in the early first century CE than is often found.”

¹²⁰ Chancey 2006, 122-123. We moeten er wel rekening mee houden dat Chancey het enkel over Galilea heeft, en niet over Palestina in het geheel.

¹²¹ Fitzmyer 1991, 158.

belangrijkste taal voor bijvoorbeeld inscripties.¹²² Hoewel het Aramees na de Ballingschap dominant werd boven het Hebreeuws als communicatieve taal, betekent dit niet dat de kennis van het Hebreeuws meteen verdween.¹²³ De taal werd nog gebruikt onder geleerden, en wellicht ook als communicatieve taal in de diaspora.¹²⁴

Opnieuw zijn de Dode Zee-rollen een belangrijke bron, omdat ze ook een aantal Hebreeuwse teksten van diverse genres aan het licht gebracht hebben.¹²⁵ Het aantal Hebreeuwse teksten aangetroffen op de Dode Zee-rollen is volgens Fitzmyer veel hoger dan het aantal Aramese. Wel wijst hij erop dat het grootste deel van deze Hebreeuwse teksten ouder is dan de eerste eeuw. Ze dateren met name grotendeels uit de eerste twee eeuwen v.C.¹²⁶ Toch bewijst het feit dat sommige teksten aan de eerste eeuw n.C. kunnen toegeschreven worden, dat het Hebreeuws in deze periode nog als literaire taal gebruikt werd.¹²⁷ Daarnaast is ook de Mishnah, een compilatie van de wet, in het Hebreeuws geschreven.¹²⁸ De Mishnah is rond 200 n.C. te dateren, wat er dus op wijst dat het Hebreeuws tot die periode bekend bleef.

Er is, volgens Fitzmyer, slechts weinig bewijs voor het alledaagse gebruik van het Hebreeuws.¹²⁹ Wel hebben we een aantal Hebreeuwse inscripties teruggevonden, voornamelijk in en rond de Tempel in Jeruzalem.¹³⁰ Naast namen in het Aramees en het Grieks werden ook Hebreeuwse namen in ossuaria ingekerfd. Fitzmyer wijst er echter op dat het niet altijd mogelijk is om uit te maken of namen in ossuaria in het Hebreeuws dan wel in het Aramees geschreven zijn wegens de nauwe verwantschap tussen beide talen.¹³¹ Onder de dynastie van de Hasmoneeën (eerste eeuw v.C.) zijn ook een aantal munten met Hebreeuws opschrift geproduceerd.¹³² Fitzmyer wijst ten slotte ook op de vondst van een aantal brieven en documenten, geschreven in het Mishnah-Hebreeuws, die aantonen dat het Hebreeuws wel degelijk gebruikt werd in de eerste eeuw, zij het op kleine schaal.¹³³ Hoewel het Hebreeuws dus nog benut werd, kunnen we wel stellen dat het Aramees, net als het Grieks, couranter was.¹³⁴ Dat betekent dus ook dat de mensen die nog Hebreeuws schreven, waarschijnlijk Aramees gebruikten als omgangstaal: dit kunnen we volgens Soggin vaststellen aan de hand van de vele arameïsmen in het Hebreeuws van na de Ballingschap.¹³⁵

¹²² Soggin 1991, 85.

¹²³ Millard 2000, 117-118.

¹²⁴ Soggin 1991, 88.

¹²⁵ Millard 2000, 118-120.

¹²⁶ Fitzmyer 1991, 158-159.

¹²⁷ Fitzmyer 1991, 159.

¹²⁸ Millard 2000, 119.

¹²⁹ Fitzmyer 1991, 159.

¹³⁰ Millard 2000, 121-123.

¹³¹ Fitzmyer 1991, 160-161.

¹³² Millard 2000, 120-121.

¹³³ Fitzmyer 1991, 160.

¹³⁴ Millard 1995, 451.

¹³⁵ Soggin 1991, 86-87.

1.3.4 Latijn

Hetgeen ik in het algemeen gezegd heb over het Latijn in het oosten spoort min of meer met de situatie in Palestina. Latijnsprekenden kwamen in Palestina binnen met de verovering van het gebied door de Romeinen in 63 v.C.¹³⁶ Voor het gebruik van het Latijn is echter veel minder bewijs teruggevonden dan voor de andere drie talen. Dat wijst er hoogstwaarschijnlijk op dat het Latijn niet even bekend was.¹³⁷ Het werd vooral gebruikt door Romeinen die in het land kwamen wonen, voor officiële doeleinden.¹³⁸ Anders dan voor het Grieks is het wat het Latijn betreft dus niet zo dat een groot deel van de bevolking de taal overnam. Ook de soldaten van het Romeinse leger spraken niet altijd Latijn, aangezien zeker voor de val van Jeruzalem in 70 vooral soldaten gerekruteerd werden uit de plaatselijke bevolking, die Grieks- of Arameestalg was.¹³⁹ Na 70 waren de legionairs wel Latijnsprekend, en vinden we dus meer Latijnse overblijfselen.¹⁴⁰

Toch zijn er wel aanwijzingen dat er ook voor het jaar 70 al Latijnse teksten in Palestina werden geschreven. In een aantal teksten vinden we immers beschrijvingen van monumenten in Palestina die Latijnse inscripties droegen, maar geen van de beschreven monumenten bestaat nog.¹⁴¹ Het volgende voorbeeld vinden we bij Josephus:

διὰ τούτου προϊόντων ἐπὶ τὸ δεύτερον ἱερὸν δρύφακτος περιβέβλητο λίθινος, τρίπηχυς μὲν ὕψος, πάνυ δὲ χαριέντως διειργασμένος· ἐν αὐτῷ δὲ εἰστήκεσαν ἐξ ἴσου διαστήματος στήλαι τὸν τῆς ἀγνεΐας προσημαίνουσαι νόμον αἱ μὲν Ἑλληνικοῖς αἱ δὲ Ῥωμαϊκοῖς γράμμασιν μηδένα ἀλλόφυλον ἐντὸς τοῦ ἀγίου παριέναι (BJ 5.2.2, §193-194).¹⁴²

De passage beschrijft dat er bij de tempel in Jeruzalem inscripties aangebracht waren die niet-joden moesten waarschuwen dat het verboden was om het binnenhof van de tempel te betreden. Deze teksten waren volgens Josephus soms in het Grieks gesteld, en soms in het Latijn.¹⁴³ Hoewel we dergelijke inscripties enkel in het Grieks teruggevonden hebben, hebben we via Josephus dus indirect bewijs dat ze ook in het Latijn bestonden. Het feit dat men dergelijke publieke teksten in het Latijn aanbracht, wijst erop dat er mensen aanwezig waren die Latijn konden lezen en begrijpen.

Als Latijn gebruikt werd, was dat vooral als taal van de heersende macht, bijvoorbeeld op prestigieuze mozaïeken of inscripties van de Romeinse machthebbers.¹⁴⁴ Ook waren er Romeinse munten die Latijnse opschriften droegen.¹⁴⁵ Er zijn eveneens een aantal scherven van amforen gevonden met Latijnse dateringen of namen in de residentie van koning Herodes. Het label van deze amforen droeg de volgende tekst:

¹³⁶ Fitzmyer 1991, 128.

¹³⁷ Millard 2000, 125.

¹³⁸ Fitzmyer 1991, 129.

¹³⁹ Millard 2000, 126. Zie echter hoger: het is mogelijk dat deze plaatselijke rekruten in het leger Latijn leerden.

¹⁴⁰ Millard 2000, 126.

¹⁴¹ Millard 2000, 125.

¹⁴² Bron: B. Niese (ed.), *Flavii Iosephi opera*. Berlin 1895.

¹⁴³ Fitzmyer 1991, 132. Fitzmyer verwijst naar Flavius Josephus, BJ 5.2.2.

¹⁴⁴ Millard 2000, 126.

¹⁴⁵ Millard 2000, 126.

Dergelijke opschriften hoeven niet per se in Palestina te zijn aangebracht, maar wijzen er wel op dat dienaars van Herodes ze konden begrijpen.¹⁴⁷ Ook een aantal grafopschriften bevatten Latijnse namen, of zijn in het Latijn gesteld.¹⁴⁸ Verder droegen mijlstenen op de wegen meestal Latijnse inscripties, al waren sommige inscripties van dat type ook in het Grieks gesteld.¹⁴⁹ In de vroege eerste eeuw was geschreven Latijn dus voornamelijk te vinden in de omgeving van Romeinse functionarissen, al kunnen we veronderstellen dat de plaatselijke bevolking hier en daar met de taal in contact kwam, voornamelijk via inscripties.¹⁵⁰

Een andere getuigenis hiervan vinden we in het Nieuwe Testament, met name in het Evangelie volgens Johannes, in het deel over de kruisiging van Christus. Er wordt verteld dat Pontius Pilatus boven het kruis van Christus een “τίτλος” aangebracht had, waarop geschreven stond “Jezus van Nazareth, koning der joden”.¹⁵¹ Over het opschrift vermeldt de auteur het volgende: “καὶ ἦν γεγραμμένον Ἑβραϊστί, Ῥωμαῖστί, Ἑλληνιστί.”¹⁵² Het Ῥωμαῖστί duidt natuurlijk op Latijn. Deze passage toont eveneens aan dat iemand als Pontius Pilatus, een Romeins ambtenaar, het Latijn gebruikte naast het Grieks¹⁵³ om officiële opschriften te schrijven.¹⁵⁴

Na 70 vinden we meer Latijnse teksten in omgevingen waar Romeinse soldaten gestationeerd waren, zoals in Masada, waar ontvangsbewijzen voor loon, brieven, namenlijsten en zelfs een citaat van Vergilius ontdekt werden.¹⁵⁵ Daarnaast wijst ook de aanwezigheid van latinismen in Griekse teksten die in Palestina zijn opgegraven, op een zekere kennis van het Latijn.¹⁵⁶

Al bij al zijn de vondsten in het Latijn dus vrij beperkt. Rochette wijst er op dat we slechts heel weinig weten over het gebruik van het Latijn voor de handel of administratie.¹⁵⁷ Toch kunnen we er wel van uitgaan dat de inwoners van Palestina in contact kwamen met Romeinse realia, waarvoor ze de Latijnse namen overnamen.¹⁵⁸ In combinatie met de Latijnse teksten die er gevonden zijn, leidt deze vaststelling tot de conclusie dat er een beperkte aanwezigheid van het Latijn in Palestina was, maar dat het nooit gebruikt werd om op grote schaal te communiceren of teksten te produceren.

¹⁴⁶ Millard 2000, 127.

¹⁴⁷ Millard 2000, 128.

¹⁴⁸ Millard 2000, 128; Fitzmyer 1991, 133. Het grafopschrift dat Fitzmyer aanhaalt, dateert evenwel van het begin van de tweede eeuw.

¹⁴⁹ Fitzmyer 1991, 129.

¹⁵⁰ Millard 2000, 128.

¹⁵¹ Joh. 19:19.

¹⁵² Joh. 19:20.

¹⁵³ Over wat het woord Ἑβραϊστί betekent, bestaat discussie: de term Ἑβραϊστί en verwante termen worden in het Nieuw Testament, maar ook bij Flavius Josephus, zowel gebruikt voor Hebreeuwse als voor Aramese woorden. We kunnen dus niet met zekerheid zeggen wat de derde taal op de *titulus* was (Millar 2006, 225).

¹⁵⁴ Fitzmyer 1991, 133.

¹⁵⁵ Millard 2000, 129-130.

¹⁵⁶ Millard 1995, 454.

¹⁵⁷ Rochette 1997, 157.

¹⁵⁸ Rochette 1997, 157.

1.4 TUSSENTIJDSE CONCLUSIE

We kunnen besluiten dat de taalsituatie in het Palestina in de eerste eeuw min of meer overeenkomt met die van de rest van de oostelijke provincies. Ten eerste werden er in Palestina voor de veroveringen van Alexander de Grote twee talen gesproken, die naderhand niet onmiddellijk verdwenen. Van deze twee talen was het Aramees de belangrijkste op het gebied van het dagelijks leven. Aramees werd ook in de eerste eeuw door brede kringen van de bevolking van Palestina gesproken. Het Hebreeuws daarentegen was sinds de Babylonische ballingschap teruggedrongen in belang door de opkomst van het Aramees, maar werd nog gebruikt voor literaire teksten, en in beperkte kringen, net als in de diaspora, ook als communicatietaal.

Het Koinè-Grieks was, naast het Aramees, belangrijk voor de alledaagse communicatie. Over de mate waarin het Grieks verspreid was in Palestina, heerst discussie, maar we hebben voldoende bronnen om af te leiden dat het vrij frequent gebruikt werd. Dat geldt uiteraard voor de periode van de hellenistische koningen, maar de positie van het Grieks blijft ook na de Romeinse overheersing gelijkend: het is nog steeds de belangrijkste taal voor de administratie en het bestuur van de steden. De komst van de Romeinen introduceerde een zekere kennis van het Latijn in het oosten, maar die bleef zeer beperkt. Mensen in het oosten die Latijn kenden, waren voornamelijk Romeinen die daarheen getrokken waren, ofwel om zich er als veteraan te vestigen, ofwel omdat ze daar een bestuurlijke functie gingen uitoefenen. Deze mensen lieten hun taalkundige sporen achter, meestal in de vorm van inscripties, waardoor de plaatselijke bevolking toch met Latijn in contact kwam. Ook via het leger, en misschien via handelaars was de taal bekend, alsook via mensen die al dan niet tijdelijk naar Rome geëmigreerd waren. Toch heeft de Romeinse overheid, in tegenstelling tot de voorgaande Griekse overheersers, nooit gepoogd om de eigen taal actief op te leggen aan de plaatselijke bevolking, waardoor het Grieks blijvend fungeerde als omgangs- en bestuurstaal, naast Semitische talen als Aramees en Hebreeuws.

We kunnen bijgevolg niet anders dan concluderen dat het feit dat de auteurs van het Nieuwe Testament Grieks kenden, niet verbazingwekkend is. De kans dat ze van het Latijn een grondige kennis hadden, is echter zeer beperkt, omdat ze niet tot de kring van Romeinse bestuurders behoorden.

DEEL 2

NIEUWTESTAMENTISCH GRIEKS

In dit deel wil ik een inleiding geven op het nieuwtestamentisch Grieks in het algemeen, zonder daarbij al in te gaan op de latinismen. Hiertoe zal ik het eerst bondig hebben over het ontstaan van het Nieuwe Testament. Vervolgens wil ik naar de taal zelf kijken. Aangezien het werk niet door één auteur geschreven is, zal ik dit deel opsplitsen en de verschillende auteurs individueel behandelen, bestuderen hoe hun taal eruitziet en in hoeverre die overeenkomt met of afwijkt van het standaard-Attisch enerzijds en de literaire Koinè anderzijds. Ook onderlinge verschillen en gelijkenissen tussen de Bijbelteksten zullen aan bod komen.

2.1 ONTSTAAN VAN HET NIEUWE TESTAMENT

Het Nieuwe Testament is een verzameling fundamentele, vroegchristelijke teksten, geschreven en samengebracht in de eerste eeuwen na Christus. De teksten zijn ontstaan in de tweede helft van de eerste eeuw of het begin van de tweede, en golden vanaf de tweede eeuw als autoritair naast het Oude Testament.¹ Toch heeft de canon van nieuwtestamentische geschriften zoals we die nu kennen, pas in de vijfde eeuw zijn definitieve vorm gekregen.² Over de plaats waar de verschillende teksten ontstaan zijn, heerst twijfel, net als over de precieze auteurs en datering ervan.

De vroegste christelijke teksten bestonden uit een neerslag van de woorden en daden van Christus, die al vrij vroeg tot stand kwam.³ Naarmate het christendom zich begon uit te breiden, gingen de apostelen vervolgens gebruik maken van brieven om het woord tot de afzonderlijke kerken te richten, dit ter vervanging van mondelinge prediking. Een aantal van deze brieven - namelijk die van Paulus, Petrus, Johannes en Judas - werd na verloop van tijd canoniek, andere gingen verloren.⁴ Alle teksten zijn hoogstwaarschijnlijk geschreven in de tweede helft van de eerste

¹ Wikenhauser - Schmid 1973, 1. Dit betekent niet dat het Oud Testament zijn canonieke status verliest: ook de eerste Christenen beschouwden het als autoritair (Wikenhauser - Schmid 1973, 26-27).

² Wikenhauser - Schmid 1973, 1.

³ Wikenhauser - Schmid 1973, 28.

⁴ Wikenhauser - Schmid 1973, 28-29.

eeuw, of het begin van de tweede eeuw. De brieven van Paulus kregen vermoedelijk tussen 50 en 65 vorm.⁵ De Evangelieën zijn, net als *Handelingen*, geschreven in de tweede helft van de eerste eeuw. De brieven van Petrus zijn moeilijker te dateren, maar Söding gaat ervan uit dat de eerste rond 80 geschreven is, en de tweede in het begin van de tweede eeuw.⁶ De brief van Judas moet waarschijnlijk na 70 gedateerd worden, maar vóór de tweede brief van Petrus, aangezien die de brief van Judas als bron gebruikt.⁷ De Apocalyps is gecreëerd tegen het einde van de eerste eeuw, waarschijnlijk op het einde van de regering van Domitianus (81-96).⁸ De brief van Jacobus vindt zijn oorsprong eveneens in het einde van de eerste eeuw.⁹

Volgens Wikenhauser - Schmid waren de Evangelieën oorspronkelijk elk voor een eigen specifiek gebied bestemd. Al snel, dat wil zeggen tegen het begin van de tweede eeuw, vonden ze echter ook ingang in andere gebieden.¹⁰ Bewijs hiervoor vormt het feit dat een aantal auteurs uit het begin van de tweede eeuw de vier Evangelieën schijnen te kennen.¹¹ Het werkelijke samenbrengen van de Evangelieën tot een verzameling is moeilijker in de tijd te situeren, maar Harnack stelt een datering onder de regering van Hadrianus (117-138) voor.¹² Een aantal brieven van Paulus vormden al eerder een collectie, en golden reeds tegen het einde van de eerste of het begin van de tweede eeuw als een corpus, waarvan we echter de precieze inhoud niet kennen: niet alle brieven die vandaag onder de naam van Paulus in het Nieuwe Testament opgenomen zijn, behoorden op dit moment al tot het *corpus Paulinum*.¹³ Wat de verzameling van de overige teksten betreft, heerst minder duidelijkheid: deze waren vermoedelijk nog niet bijeengebracht in de eerste helft van de tweede eeuw, maar waren wel bekend.¹⁴

De Evangelieën waren de eerste geschriften die als canoniek golden, en dus een autoritaire status verkregen naast het Oud Testament.¹⁵ Vervolgens werden in de loop van de tweede eeuw ook de brieven van Paulus, de *Apocalyps*, de *Handelingen* en een aantal katholieke brieven aan de canon toegevoegd, hoewel daar bij sommige auteurs nog discussie over bestond (bijvoorbeeld bij Irenaeus van Lyon, die de brief aan Philemon niet opnam in de canon).¹⁶ De brief aan de Hebreëën werd in het westen pas vanaf 380 gecanoniseerd.¹⁷ De complete canon van 27 geschriften zoals wij die kennen, werd voor het eerst geformuleerd in Egypte, in een Paasbrief van Athanasius van Alexandrië.¹⁸ De

⁵ Horrell 2006, 45-48.

⁶ Söding, LThK VIII s.v. *Petrusbriefe*, 148. Söding wijst er evenwel op dat we hier een marge moeten nemen wat de datering betreft.

⁷ Marz, LThK V s.v. *Judasbrief*, 1027.

⁸ Wikenhauser - Schmid 1973, 653-655.

⁹ Frankemölle, LThK s.v. *Jakobusbrief*, 734.

¹⁰ Wikenhauser - Schmid 1973, 29.

¹¹ Wikenhauser - Schmid 1973, 30.

¹² Wikenhauser - Schmid 1973, 30.

¹³ Wikenhauser - Schmid 1973, 33.

¹⁴ Wikenhauser - Schmid 1973, 34.

¹⁵ Wikenhauser - Schmid 1973, 35.

¹⁶ Wikenhauser - Schmid 1973, 36, 39-40.

¹⁷ Wikenhauser - Schmid 1973, 43.

¹⁸ Athanasius van Alexandrië, of Athanasius de Grote, leefde in de vierde eeuw en was aartsbisschop van Alexandrië vanaf 328. Hij is vermoedelijk in 373 gestorven. (Kannengiesser, LThK s.v. *Athanasius der Große*, 1126-1130).

volledige katholieke kerk volgde al snel.¹⁹ In 382 werd in Rome waarschijnlijk een synode²⁰ gehouden, waarop de canon per decreet vastgelegd werd, en uit 405 bezitten we een brief van paus Innocentius I, die de naam en de volgorde van de canonieke boeken herhaalt.²¹ Op dat moment heeft het Nieuwe Testament de inhoud gekregen die we vandaag kennen.

2.2 TAAL VAN HET NIEUWE TESTAMENT

De taal van het Nieuwe Testament maakt deel uit van een groter geheel, met name van het Koinè-Grieks (zie boven). Het is moeilijk in het algemeen te spreken over nieuwtestamentisch Grieks, aangezien de teksten door verschillende auteurs geschreven zijn, wier taal heel verscheiden is.²² Blaß - Debrunner noemen de auteur van de *Apocalyps* de meest onzorgvuldige schrijver, Lucas en de auteur van de brief aan de Hebreëen de meest zorgvuldige.²³ Ook het briefcorpus van Paulus vertoont een hoger register.²⁴

Ik zal in mijn bespreking, na enkele opmerkingen die voor alle auteurs gelden, de verschillende teksten groeperen, om ze op die manier makkelijker te kunnen vergelijken. Ten eerste neem ik de synoptische Evangelien en *Handelingen* samen, omdat hier interessante vergelijkingen gemaakt kunnen worden. Als tweede groep beschouw ik het Evangelie en de brieven van Johannes. Ten derde overloop ik de katholieke brieven, met uitzondering van die van Johannes. Ten vierde zijn er de brieven van Paulus, en ten slotte vormt ook de *Apocalyps* een afzonderlijke entiteit, die zo sterk afwijkt van de rest van het Nieuwe Testament, dat de taal ervan in een apart onderdeel behandeld zal worden.²⁵

¹⁹ Wikenhauser - Schmid 1973, 50.

²⁰ Een synode is, in christelijke zin, een samenkomst van vertegenwoordigers van verschillende kerken, waarop discussies gevoerd en beslissingen genomen worden over bepaalde geloofskwesties. Grotere oecumenische synoden pleegt men concilie te noemen (Gerber, DNP s.v. *Synodos*).

²¹ Wikenhauser - Schmid 1973, 54-55.

²² Moule 1963 2-3; Blaß - Debrunner 1976, §3; Puskas 1989, 64.

²³ Blaß - Debrunner 1976, §3.

²⁴ Blaß - Debrunner 1976, §3.

²⁵ Zie ook Wifstrand 2005, 46, die stelt dat de teksten van het Nieuw Testament op deze manier onderverdeeld kunnen worden op basis van hun taal en stijl.

2.2.1 Algemene opmerkingen²⁶

Heel algemeen kunnen we stellen dat het nieuwtestamentisch Grieks afwijkt van het klassieke Attisch.²⁷ Daarnaast verschilt het eveneens van het literaire Koinè-Grieks uit de periode waarin het Nieuwe Testament geschreven is.²⁸ Er zijn twee mogelijke manieren om dit afwijkende karakter te verklaren. Ten eerste ging men er traditioneel van uit dat de bijzonderheid van het Nieuwtestamentisch Grieks grotendeels te verklaren was door de invloed van Semitische talen.²⁹ Semitische invloed op de taal van het Nieuwe Testament valt niet te ontkennen: zie bijvoorbeeld de talrijke 'semitismen' die bij de verschillende auteurs aangetroffen worden.³⁰ Hiervoor bestaan twee oorzaken: enerzijds hadden verschillenden van hen niet het Grieks, maar een Semitische taal als moedertaal.³¹ Anderzijds zijn de teksten sterk beïnvloed door de Septuagint,³² die op zich al veel semitismen, en dan meer bepaald hebraïsmen bevat.³³ In de loop van de vorige eeuw heeft men echter vastgesteld dat een aantal afwijkingen, die vroeger verklaard werden via Semitische invloed, eigenlijk meer algemeen toegeschreven kunnen worden aan veranderingen in het Koinè-Grieks.³⁴ Deze evoluties doen zich niet zozeer voor op het niveau van de literaire taal, die vaak eerder atticistisch en dus conservatief is, als wel op dat van de omgangstaal.³⁵ Verschillende onderzoekers wijzen er dan ook op dat het Grieks van het Nieuwe Testament gelijkenissen vertoont met het niet-literaire Grieks van de papyri.³⁶ Een belangrijke naam op dit gebied is die van Adolf Deißmann, die aantoonde dat veel bijzonderheden van het Bijbels Grieks parallellen kennen in de papyri. Zijn onderzoek situeerde zich voornamelijk op het vlak van het lexicon, en hij concludeert dat het Nieuwe Testament een voorbeeld is van hellenistische omgangstaal, eerder dan een literaire tekst.³⁷ Deißmann geeft een hele reeks van woorden, die voor zijn tijd als puur bijbels beschouwd werden, tot nader onderzoek uitwees dat ze eigenlijk ook in de papyri, en dus de omgangstaal voorkwamen.³⁸ Een aantal voorbeelden zijn ἐνώπιον (tegenover), κυριακός (van de meester/eigenaar) en σιτομέτριον (een afgemeten hoeveelheid graan).³⁹

²⁶ Alle voorbeelden die ik hieronder aanhaal, komen ofwel uit de secundaire bron waar bij het onderdeel naar verwezen wordt, ofwel uit mijn eigen lectuur van het Nieuw Testament. Teksten van het Nieuw Testament worden geciteerd uit de achtentwintigste editie van Nestle-Aland (voor de volledige bibliografische gegevens: zie bibliografie).

²⁷ Porter 1997, 99.

²⁸ Porter 1997, 105.

²⁹ George 2010, 273-274. Wanneer ik het in het vervolg over Semitische invloed heb, zal daarmee enkel op het Hebreeuws en het Aramees geduid worden.

³⁰ Blaß - Debrunner 1976, §4.

³¹ Wikenhauser - Schmid 1973, 187.

³² De Septuagint is de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel en apocriefe geschriften, die in de eerste eeuwen v.C. ontstond in Alexandrië, en daar rond 100 v.C. voltooid werd (Wandrey, DNP s.v. *Septuaginta*).

³³ Wikenhauser - Schmid 1973, 194.

³⁴ George 2010, 274.

³⁵ Blaß - Debrunner 1976, §3.

³⁶ Voor een overzicht, zie Porter 1997, 105-110.

³⁷ George 2010, 278; Deißmann 1923, 53.

³⁸ Deißmann 1923, 59.

³⁹ Deißmann 1923, 59. Vertalingen op basis van de LSJ.

In feite zouden we kunnen stellen dat de taal van het Nieuwe Testament een plaats inneemt tussen de literaire Koinè en de volkse taal van de papyri in.⁴⁰ Dat betekent dat de taal ervan te vergelijken valt met die van de zogenaamde *kleine Literatur*, bijvoorbeeld het technische proza.⁴¹ Dat is problematisch, omdat we niet zo veel dergelijke teksten over hebben als vergelijkingsmateriaal. We moeten bijgevolg noodgedwongen vergelijken met de literaire teksten en de documentaire papyri, waarmee het Nieuwe Testament niet volledig overeenkomt. Hierbij stellen we opnieuw vast dat er verschillen zijn tussen de auteurs: bepaalde schrijvers, zoals die van de brief aan de Hebreëen, ambiëren een literair taalgebruik, en staan dus dicht bij de literaire Koinè. Paulus en het grootste deel van de Evangeliën daarentegen bestempelt Deißmann als colloquiaal, en staan dicht bij de taal van de papyri.⁴² Bovendien speelt Semitische invloed, zoals we verder zullen zien, bij alle auteurs een rol, wat ervoor zorgt dat de teksten sowieso verschillend zijn van zowel de literaire als de volkse Koinè.

Hieronder wil ik een aantal kenmerken bespreken die we in het volledige Nieuw Testament terugvinden, en dus niet typisch zijn voor één tekst. Ik heb mij hier beperkt tot een aantal opvallende afwijkingen van het klassieke Attisch, die wel in de lijn van de evolutie van de Koinè liggen. Aangezien het onmogelijk is om alle afwijkende kenmerken te bespreken, hou ik het telkens bij enkele significante voorbeelden.

2.2.1.1 *Het werkwoord: vorming en gebruik*

Op het vlak van de werkwoorden doen zich een groot aantal wijzigingen voor.

Ten eerste worden **werkwoorden op -μι** vaak thematisch gemaakt door ze om te zetten naar -ω-werkwoorden.⁴³ Dit verschijnsel doet zich overal in de Koinè voor.⁴⁴ Vooraleerst krijgen de werkwoorden op -νύναι al in het Attisch concurrentie van vormen op -νύειν. Ook in het Nieuwe Testament vinden we zowel athematische als thematische vormen (I Cor. 12:31: δείκνυμι tegenover Ioh. 2:18: δεικνύεις).⁴⁵ In de Koinè krijgen vervolgens ook andere -μι-werkwoorden concurrentie van -ω-vormen.⁴⁶ Opnieuw stellen we hier vast dat zowel athematische als thematische vormen nog voorkomen (Rom. 16:1: συνίστημι tegenover Rom. 3:31: ιστάνομεν).⁴⁷ De werkwoorden δίδωμι en τίθημι blijven daarentegen grotendeels bewaard in hun Attische vormen.⁴⁸

In verband met de vorming van de afzonderlijke tijden valt heel wat te zeggen. Om te beginnen is de vorming van de **aorist** op een aantal vlakken gewijzigd. De veranderingen zijn volgens Blaß en

⁴⁰ Caragounis 2005, 42-44.

⁴¹ Caragounis 2005, 44.

⁴² Deißmann 1991, 58-59.

⁴³ George 2010, 278.

⁴⁴ Blaß - Debrunner 1976, §92.

⁴⁵ Blaß - Debrunner 1976, §92.

⁴⁶ Blaß - Debrunner 1976, §93-94.

⁴⁷ Blaß - Debrunner 1976, §93.

⁴⁸ Blaß - Debrunner 1976, §94.

Debrunner allemaal typisch voor de Koinè in het algemeen, en niet uniek aan het nieuwtestamentisch Grieks.⁴⁹ Veel werkwoorden die in het Attisch een tweede aorist hebben, krijgen in de Koinè, en dus ook in het Nieuwe Testament, een sigmatische, eerste aorist.⁵⁰ Hier zijn talrijke voorbeelden van te vinden. Eén ervan vinden we in Rom. 5:14: ἀμαρτήσαντας in plaats van ἀμαρτόντας. Dat de taal hier echter niet consequent in was, toont Paulus door twee verzen eerder wel de klassieke tweede aorist ἤμαρτον te gebruiken. Daarnaast stellen Blaß - Debrunner vast dat in de passieve aorist vormen zonder θ zich uitbreiden.⁵¹ Zo krijgt het werkwoord ἀγγέλλω in plaats van de Attische vorm ἠγγέλην in composita de vorm ἠγγέλην (bijvoorbeeld Luc. 8:20: ἀπηγγέλη). Daarnaast kunnen we ook zien dat men van sommige werkwoorden een passieve eerste aorist schrijft in plaats van een intransitieve mediale of actieve vorm (Matth. 16:21: ἀποκτανθῆναι in plaats van ἀποθανεῖν). Ook krijgen bepaalde deponente werkwoorden vaker een passieve aorist dan een mediale (Rom. 16:2: ἐγενήθη in plaats van ἐγένετο).⁵²

Daarnaast worden vormen van de tweede aorist regelmatig vervangen door vormen van de eerste aorist, of door een *aoristus mixtus*.⁵³ Voorbeelden hiervan vinden we overal in het Nieuwe Testament, dus ook bij de auteurs die over het algemeen wel behoorlijk goed Grieks schrijven, zoals Jacobus. Drie ervan zijn de volgende:

Matth. 2:5: εἶπαν in plaats van εἶπον
 I Petr 2:5: ἀνενέγκαι in plaats van ἀνενεγκεῖν
 Iac. 2:21: ἀνενέγκας in plaats van ἀνενεγκών

In het **futurum** krijgen een aantal werkwoorden voorts een actieve vorm in plaats van een mediale (Matth. 18:21: ἀμαρτήσῃ in plaats van ἀμαρτήσεται).⁵⁴ Werkwoorden met twee vormen, namelijk een Attisch futurum en een later gevormde, meer regelmatige vorm (zoals φανοῦμαι - φανήσομαι), verliezen bovendien dat Attische futurum ten voordele van de sigmatische vorm.⁵⁵ Het futurum simplex wordt minder vaak gebruikt: deze tijd komt bijna alleen nog in de indicatief voor. Waar van de infinitief futurum nog een aantal voorbeelden aan te treffen zijn in *Handelingen* en *Hebreeën* (zie bijvoorbeeld Hebr. 3:18: εἰσελεύσεσθαι), is de optatief futurum volledig verdwenen.⁵⁶ Dat is niet uitsluitend voor het Nieuwe Testament zo, maar doet zich meer algemeen in de Koinè voor.⁵⁷ Het futurum exactum is volledig weggefallen.

In het **perfectum** zien we dat een aantal uitgangen uit de aorist hun intrede doen. Zo wordt de derde persoon meervoud op -ασι af en toe vervangen door -αν (bijvoorbeeld Ioh. 17:6: τετήρηκαν).⁵⁸ In bepaalde manuscripten vinden we de uitgang -εξ van de tweede aorist ook in het perfectum,

⁴⁹ Blaß - Debrunner 1976, §75.

⁵⁰ Blaß - Debrunner 1976, §75

⁵¹ Blaß - Debrunner 1976, §76

⁵² Blaß - Debrunner 1976, §78.

⁵³ George 2010, 278.

⁵⁴ Blaß - Debrunner 1976, §77

⁵⁵ Zie ook Blaß - Debrunner 1976, §74. Een *aoristus mixtus* is een aoristvorm die opgebouwd is uit een stam van de tweede aorist, maar uitgangen van de eerste aorist.

⁵⁶ Dit hangt ook samen met het verminderde gebruik van de optatief in het algemeen.

⁵⁷ Blaß - Debrunner 1976, §74.

⁵⁸ Blaß - Debrunner 1976, §83.

maar dit fenomeen is over het algemeen zeer zeldzaam.⁵⁹ Een voorbeeld vinden we in Apoc. 11:17, waar bepaalde manuscripten εἴληφες hebben, in plaats van de vorm εἴληφας, die ook door Nestle - Aland aanvaard wordt.⁶⁰

Ingrijpende veranderingen hebben zich voorgedaan in het systeem van de wijzen. Ten eerste is de **optatief** op een aantal uitzonderingen na ongeveer volledig verloren.⁶¹ Enkel bij Lucas, dus in het Evangelie en in *Handelingen*, komt de optatief nog vaker voor, volgens Blaß - Debrunner onder invloed van de literaire taal.⁶² Waar deze wijs in de vervulbare wens nog relatief vaak voorkomt, is het gebruik in de potentialis en als *optativus obliquus* zeer beperkt. Ook de generalis van het verleden wordt meestal niet meer met optatief uitgedrukt, maar eerder door een indicatief van een secundaire tijd en ἄν.⁶³ Blaß - Debrunner geven onder andere het volgende voorbeeld:⁶⁴

Marc. 3:11: καὶ τὰ πνεύματα τὰ ἀκάθαρτα, ὅταν αὐτὸν ἐθεώρουν, προσέπιπτον αὐτῷ καὶ ἔκραζον [...]⁶⁵

In verband met het voorkomen van de **infinities** kan een dubbele tendens opgemerkt worden. Enerzijds zien we dat de infinitief of de *AcI* in vele gevallen vervangen wordt door completiefzinnen met ὅτι en ὡς.⁶⁶ Dat kon al in het klassieke Grieks, maar breidt zich in de Koinè verder uit. Zo krijgen verschillende werkwoorden van menen, die klassiek met *AcI* of infinitief aangevuld worden, soms ook een completiefzin: zie bijvoorbeeld Iac. 1:7: μὴ γὰρ οἰέσθω ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ὅτι λήμψεται τι παρὰ τοῦ κυρίου.⁶⁷

Anderzijds wordt de infinitief in sommige gevallen frequenter gebruikt: bepaalde bijwoordelijke bijzinnen, namelijk die van doel, tijd en oorzaak worden immers vaak door gesubstantiveerde infinitieven of *AcI*-constructies vervangen, al dan niet met bepaalde voorzetsels.⁶⁸ Een voorbeeld:

Matth. 6:1: προσέχετε [δὲ] τὴν δικαιοσύνην ὑμῶν μὴ ποιεῖν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων **πρὸς τὸ θεαθῆναι** αὐτοῖς (met de betekenis van een doelzin).⁶⁹

Ten slotte stellen Blaß - Debrunner nog vast dat **verbaaladjectieven** zo goed als uitgestorven zijn, en dat het gebruik van **perifrastische vormen** uitgebreid is.⁷⁰ Zo vinden we in de verschillende wijzen van het perfectum veel vaker dan in het klassieke Grieks een omschrijving met εἶναι en participium perfectum, waarbij er geen betekenisverschil is tussen de synthetische en

⁵⁹ Blaß - Debrunner 1976, §83.

⁶⁰ Blaß - Debrunner 1976, §83.

⁶¹ George 2010, 278.

⁶² Blaß - Debrunner 1976, §65 voetnoot 4.

⁶³ Blaß - Debrunner 1976, §367.

⁶⁴ Blaß - Debrunner 1976, §367.

⁶⁵ Vertaling: "En telkens als de onreine geesten hem zagen, vielen ze neer bij hem en schreeuwden (...)" (eigen vertaling).

⁶⁶ Blaß - Debrunner 1976, §388-395.

⁶⁷ De Groot 2008, §27.

⁶⁸ Blaß - Debrunner 1976, §388; 390-392; 398-404.

⁶⁹ Vertaling: "Wees op je hoede dat je je rechtvaardigheid niet uitvoert voor de ogen van de mensen om door hen gezien te worden." (eigen vertaling).

⁷⁰ Blaß - Debrunner 1976, §65.

omschrijvende vorm (Bijvoorbeeld Ioh. 19:20: ἦν γεγραμμένον in plaats van ἐγγράπτο, tegenover Act. 17:23: ἐπεγγράπτο).⁷¹ Een ander voorbeeld is het gebruik van γίνεσθαι met participium praesens of perfectum, om “den Anfang des Seins”⁷² uit te drukken (Marc. 9:3: ἐγένετο στίλβοντα: hij begon te glanzen).

2.2.1.2 *Syntaxis*

Ook wat betreft de syntaxis zijn heel wat wijzigingen op te merken, die typisch zijn voor de Koinè in het algemeen.

Op het vlak van **congruentie** stellen Blaß en Debrunner vast dat het zogenaamde σχῆμα Ἀττικόν niet meer consequent wordt toegepast.⁷³ Zoals de naam aangeeft, was dit nochtans kenmerkend voor het Attisch. Deze verandering ligt in de lijn van de evolutie van het Grieks, gezien het feit dat het σχῆμα Ἀττικόν ook in het Nieuwgrieks niet meer bestaat.⁷⁴ In sommige gevallen - meestal onpersoonlijke woorden, abstracta en pronomina - vinden we nog steeds een enkelvoudig werkwoord (bijvoorbeeld I Cor. 10:11: ταῦτα ... συνέβαινεν).⁷⁵ Wanneer het woord op personen duidt, komt vaker een meervoud voor (bijvoorbeeld II Tim. 4:17: ἀκούσωσιν πάντα τὰ ἔθνη).⁷⁶

Volgende veranderingen kunnen we aanstippen in verband met het **gebruik van naamvallen en voorzetsels**: bepaalde functies van naamvallen worden overgenomen door preposities, sommige preposities nemen functies van andere preposities over, en naamvallen worden gebruikt waar klassiek andere casus voorkwamen. Een voorbeeld van het eerste is de manier waarop partitiviteit wordt uitgedrukt: klassiek gebruikt men hiervoor een partitieve genitief. In het Nieuwe Testament vinden we die nog steeds, maar wordt zij vaak vervangen door een omschrijving met ἐκ of ἀπό.⁷⁷ Een voorbeeld: Luc. 11:15: τινὲς δὲ ἐξ αὐτῶν. Het tweede zien we bijvoorbeeld in de verwarring tussen εἰς en ἐν, zowel in lokale als in overdrachtelijke betekenis.⁷⁸ Εἰς in plaats van ἐν komt in lokale zin voor in de Evangeliën en *Handelingen*, maar niet in de brieven en de *Apocalyps*.⁷⁹ Een voorbeeld vinden we in Marc. 13:9: καὶ εἰς συναγωγὰς δαρήσεσθε, waar εἰς plaats aanduidt, en geen richting. In bepaalde, voornamelijk overdrachtelijke betekenissen kan de verwarring aan Semitische invloed toegeschreven worden.⁸⁰ Zo bijvoorbeeld in temporale zin:

Luc. 1:20: Οἵτινες πληρωθήσονται εἰς τὸν καιρὸν αὐτῶν.⁸¹

Mattheüs daarentegen maakt gebruik van het meer klassieke ἐν τοῖς καιροῖς (Matth. 21:41).

⁷¹ Blaß - Debrunner 1976, §352.

⁷² Blaß - Debrunner 1976, §354.

⁷³ Blaß - Debrunner 1976, §133. Het σχῆμα Ἀττικόν is het fenomeen, waarbij een onderwerp in het onzijdig meervoud toch een enkelvoudig werkwoord krijgt.

⁷⁴ Blaß - Debrunner 1976, §133.

⁷⁵ Blaß - Debrunner 1976, §133.

⁷⁶ Blaß - Debrunner 1976, §133.

⁷⁷ Blaß - Debrunner 1976, §164.

⁷⁸ Blaß - Debrunner 1976, §205-206.

⁷⁹ Blaß - Debrunner 1976, §205.

⁸⁰ Blaß - Debrunner 1976, § 206.

⁸¹ Vertaling: “(mijn woorden,) die vervuld zullen worden op hun tijd” (eigen vertaling).

Een naamval in plaats van een andere naamval zien we bijvoorbeeld bij werkwoorden die klassiek een genitiefobject krijgen: sommige van deze werkwoorden hebben in het Nieuwe Testament een accusatief. Bij andere komen de genitief en de accusatief naast elkaar voor.⁸² Een voorbeeld: I Thess. 2:9: μνημονεύετε ... τὸν κόπον ἡμῶν. Klassiek werd μνημονεύειν als werkwoord van herinneren meestal aangevuld met een genitief.

Het **systeem van negatie** heeft, vergeleken met de klassieke regels, een vereenvoudiging ondergaan. In grote lijnen kunnen we stellen dat οὐ gebruikt wordt om de realiteit te ontkennen, en dus voornamelijk bij de indicatief voorkomt. Μή daarentegen is subjectief en daarom in de regel de ontkenning van alle overige wijzen.⁸³ Daarop zijn echter ook uitzonderingen te vinden, voornamelijk bij Lucas, die bijvoorbeeld de klassieke regels in verband met de negatie van het participium hier en daar nog volgt.⁸⁴ Ook Lucas is echter niet consequent. Een voorbeeld dat de situatie kan verduidelijken: in klassiek Attisch staat in de voorwaardelijke bijzin met *realis*, dus in de indicatief, μή als ontkenning.⁸⁵ In het Nieuwe Testament gebruikt men in de regel οὐ, aangezien dat de standaardontkenning is bij de indicatief (bijvoorbeeld Matth. 26:42: εἰ οὐ δύναται τοῦτο παρελθεῖν).⁸⁶ Op bepaalde plaatsen, maar eerder als uitzondering, wordt toch, op klassieke wijze, μή gebruikt (I Tim. 6:3: εἴ τις [...] μὴ προσέρχεται).⁸⁷

Het Nieuwtestamentisch Grieks wordt ten slotte gekenmerkt door het frequente gebruik van **asyndeton** en **parataxis**, eerder dan ondergeschikte bijzinnen.⁸⁸ George geeft bijvoorbeeld aan dat de auteurs in plaats van een ondergeschikte bijzin van tijd, vaak gebruik maken van καὶ ἐγένετο, gevolgd door ἐν met een gesubstantiveerde infinitief.⁸⁹ Deze uitdrukkingwijze komt volgens Wifstrand veel vaker voor bij Lucas dan bij de overige nieuwtestamentische auteurs.⁹⁰ Een voorbeeld hiervan vinden we in Luc. 9:51:

Ἐγένετο δὲ ἐν τῷ συμπληροῦσθαι τὰς ἡμέρας τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ καὶ αὐτὸς τὸ πρόσωπον ἐστήρισεν τοῦ πορεύεσθαι εἰς Ἱερουσαλήμ.⁹¹

George schrijft het veelvuldig voorkomen van asyndeton en parataxis toe aan Semitische invloed, hoewel hij ook aangeeft dat bepaalde onderzoekers het asyndeton verklaren als een kenmerk van Koinè-Grieks.⁹² In heel wat talen is parataxis bovendien een kenmerk van laag register.⁹³ De grote aanwezigheid van parataxis in het nieuwtestamentisch Grieks hoeft bijgevolg niet veroorzaakt te zijn door invloed van het Aramees of het Hebreeuws, aangezien zeker bepaalde delen van het

⁸² Blaß - Debrunner 1976, §170-178.

⁸³ Blaß - Debrunner 1976, §426-433.

⁸⁴ Blaß - Debrunner 1976, §430.

⁸⁵ De Groote 2008, §39.

⁸⁶ Blaß - Debrunner 1976, §428.

⁸⁷ Blaß - Debrunner 1976, §428.

⁸⁸ George 2010, 274-275, Blaß - Debrunner 1976, §65.

⁸⁹ George 2010, 275.

⁹⁰ Wifstrand 2005, 40.

⁹¹ Vertaling: "Terwijl de dagen tot Zijn hemelvaart vervuld werden, zette hij er zijn gezicht op vast om naar Jeruzalem te gaan (of: was hij vast van plan te gaan)." (eigen vertaling).

⁹² George 2010, 275.

⁹³ George 2010, 278.

Nieuwe Testament tot een lager register van het Grieks gerekend kunnen worden.⁹⁴ Waarschijnlijk ligt de waarheid ergens in het midden, en hebben zowel Semitische als colloquiaal-Griekse invloed meegespeeld in het veelvuldig voorkomen van parataxis en asyndeton.

2.2.2 De synoptische Evangelien en Handelingen

Het is interessant om de synoptische Evangelien⁹⁵ samen te bespreken, omdat ze hetzelfde verhaal vertellen en gebaseerd zijn op dezelfde bronnen. Dat betekent dat we de tekst van de parallelle passages naast elkaar kunnen leggen, en bestuderen hoe de drie auteurs een gelijkaardige betekenis uitdrukken: daaruit blijkt dat er aanzienlijke verschillen in de taal te vinden zijn. Hierbij is het *Synopsis Quattuor Evangeliorum* van Aland een handig hulpmiddel: deze uitgave van de vier Evangelien presenteert de inhoud niet op de klassieke manier (namelijk alle Evangelien na elkaar), maar plaatst de parallelle passages telkens naast elkaar.⁹⁶ *Handelingen* heb ik erbij genomen, enerzijds omdat men ervan uitgaat dat het geschreven is door dezelfde auteur als *Lucas*, en het daarmee dus grote overeenkomsten vertoont in taal en stijl. Die zijn zo overweldigend dat iemand als Wifstrand beweert dat beide boeken samen oorspronkelijk als een compleet werk gecomponeerd zijn.⁹⁷ Anderzijds behoort *Handelingen* in grote lijnen tot een gelijkaardig type van teksten: het gaat om een vertelling van gebeurtenissen. Dat onderscheidt de Evangelien en *Handelingen* van de nieuwtestamentische brieven, en van *Apocalyps*, dat behoort tot het genre van de openbaring.

Verder wil ik hier, bij wijze van inleiding, kort iets zeggen over het zogenaamde synoptische probleem, dat voortvloeit uit de vaststelling dat er een bepaalde relatie bestaat tussen de drie synoptische Evangelien. Onderzoekers proberen deze relatie te verklaren door één van de drie als bron voor de andere te poseren.⁹⁸ Davies - Allison geeft aan dat er twee mogelijkheden zijn: ofwel diende *Marcus* als bron voor *Lucas* en *Mattheüs*, ofwel diende *Mattheüs* als bron voor *Marcus* en *Lucas*.⁹⁹ De meeste onderzoekers vandaag de dag zijn het erover eens dat de eerste mogelijkheid (*Marcus* als bron) de meest waarschijnlijke is. Davies en Allison komen na de behandeling van heel wat bronnenmateriaal tot dezelfde conclusie.¹⁰⁰ Ik ga er in wat volgt dus van uit dat de auteurs van *Mattheüs* en *Lucas* het Evangelie volgens *Marcus* kenden en gebruikten om hun eigen Evangelies te schrijven. Dat heeft tot gevolg dat onderscheid in de taal tussen *Marcus* enerzijds en *Lucas* of *Mattheüs* anderzijds mogelijkerwijze een bewuste poging tot verbetering kan zijn van de twee laatstgenoemde auteurs.

⁹⁴ George 2010, 278.

⁹⁵ De synoptische Evangelien zijn respectievelijk die volgens *Mattheüs*, *Marcus* en *Lucas*. Aangezien deze drie een nauwe relatie met elkaar hebben (zie het deel over het synoptisch probleem), en daarom veel gelijkenissen vertonen, worden ze vaak samen bestudeerd.

⁹⁶ Voor de volledige gegevens: zie bibliografie.

⁹⁷ Wifstrand 2005, 29.

⁹⁸ Davies - Allison 2003, 97.

⁹⁹ Davies - Allison 2003, 97.

¹⁰⁰ Davies - Allison 2003, 97-114.

Volgens Boring is het Grieks van *Marcus* het minst elegant van alle Evangeliën, waarschijnlijk omdat de auteur niet in staat was om Grieks van een hoger niveau te schrijven.¹⁰¹ De taal van *Marcus* is eenvoudig, vooral gekenmerkt door parataxis, en staat onder de synoptici het dichtst bij de niet-literaire Koinè.¹⁰² Grote fouten tegen het Grieks komen in zijn tekst echter niet voor.¹⁰³

Davies en Allison wijzen erop dat Mattheüs het Grieks goed beheerste.¹⁰⁴ Mattheüs baseert zich op *Marcus*, maar introduceert een aantal veranderingen, waardoor zijn Grieks op een hoger niveau staat.¹⁰⁵ De meest klassiek aandoende van de synoptici is echter de auteur van *Lucas* en *Handelingen*. Lucas vermijdt volkse woorden en uitdrukkingen, en zijn taal komt grotendeels overeen met het literaire Grieks van die periode, maar staat volgens Wifstrand niet onder invloed van het atticisme van zijn tijd: wat hij schrijft, is een voorbeeld van literaire Koinè.¹⁰⁶ Volgens Bovon heeft Lucas er dan ook bewust voor gekozen om de taal van het *Marcus*-Evangelië te verbeteren.¹⁰⁷ Dat blijkt onder meer uit de – voornamelijk lexicale – voorbeelden die Wifstrand aanhaalt: Lucas vermijdt in parallele passages vaak woorden die niet passen in literair hellenistisch proza.¹⁰⁸ Zo gebruikt hij niet het woord τρώγω (eten), dat Matth. 24:38 wel heeft.¹⁰⁹ Hij vermijdt het woord ὄψια voor avond, dat niet voorkomt in andere hellenistische auteurs, maar wel bij *Marcus*.¹¹⁰ Het werkwoord ἀγγαρεύω (dwingen), dat voornamelijk een technische term is in de papyri, maar ook voorkomt bij Mattheüs en *Marcus*, vervangt Lucas door een ander woord.¹¹¹

In de bespreking die volgt, zal ik voornamelijk aandacht besteden aan de onderlinge verschillen tussen de evangelisten.

Een eerste belangrijke opmerking is dat de Evangeliën en *Handelingen*, zoals ik eerder ook al aangaf, verhalende teksten zijn, die dus automatisch een andere stijl en taal hanteren dan brieven. Zo zijn ze grotendeels in de verleden tijd geschreven, dus imperfectum voor iteratieve en duratieve handeling, de aorist voor eenmalige acties.¹¹² Naast deze twee vertellende tijden, kan in een vertelling ook het historisch praesens gebruikt worden. Hier zien we echter een duidelijk verschil tussen de auteurs: waar *Marcus* het graag gebruikt, schijnt Lucas het meestal te vermijden.¹¹³ Blaß - Debrunner geven aan dat Lucas 92 gevallen, waar *Marcus* een historisch praesens heeft, verandert, en slechts twee gevallen overneemt.¹¹⁴ De verklaring hiervoor zou zijn dat Lucas het gebruik van

¹⁰¹ Boring 2006, 23.

¹⁰² Wikenhauser - Schmid 1973, 196.

¹⁰³ Wikenhauser - Schmid 1973, 196.

¹⁰⁴ Davies - Allison 2003, 72-73.

¹⁰⁵ Davies - Allison 2003, 72-74.

¹⁰⁶ Wifstrand 2005, 17.

¹⁰⁷ Bovon 1991, 23.

¹⁰⁸ Wifstrand 2005, 19-27.

¹⁰⁹ Wifstrand 2005, 20.

¹¹⁰ Wifstrand 2005, 21.

¹¹¹ Wifstrand 2005, 21.

¹¹² Blaß - Debrunner 1976, §325-334.

¹¹³ Blaß - Debrunner 1976, §321.

¹¹⁴ Blaß - Debrunner 1976, §321, voetnoot 2.

historisch praesens als volks beschouwde, en zijn eigen tekst op een hoger niveau wilde tillen.¹¹⁵ Mattheüs gebruikt deze tijd vaker dan Lucas, voornamelijk wanneer het gaat om werkwoorden als λέγει of φησίν, die een gesprek weergeven.¹¹⁶ Hij behoudt hem echter niet overal waar hij de tijd bij Marcus aantreft. Een voorbeeld:

Marc. 11:1-2: Καὶ ὅτε ἐγγίζουσιν εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς Βηθφαγή καὶ Βηθανίαν πρὸς τὸ ὄρος τῶν ἔλαιων, ἀποστέλλει δύο τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ λέγει αὐτοῖς [...]¹¹⁷

Matth. 21:1-2: Καὶ ὅτε ἤγγισαν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ ἤλθον εἰς Βηθφαγή εἰς τὸ ὄρος τῶν ἔλαιων, τότε Ἰησοῦς ἀπέστειλεν δύο μαθητὰς λέγων αὐτοῖς [...]¹¹⁸

Luc. 19:29-30: Καὶ ἐγένετο ὡς ἤγγισεν εἰς Βηθφαγή καὶ Βηθανία[ν] πρὸς τὸ ὄρος τὸ καλούμενον Ἐλαιῶν, ἀπέστειλεν δύο τῶν μαθητῶν λέγων [...]¹¹⁹

Een tweede, vaak behandelde kwestie is die van de invloed van het Aramees op de afzonderlijke auteurs. In de drie Evangelieën en *Handelingen* is die overal te zien, maar toch zijn een aantal verschillen te op te merken. Bij Marcus vinden we onder de synoptische Evangelieën het grootste aantal Aramese woorden.¹²⁰ Voorbeelden hiervan zijn de volgende passages:

Marc. 5:41: Καὶ κρατήσας τῆς χειρὸς τοῦ παιδίου λέγει αὐτῇ· **ταλιθα κουμ**, ὃ ἐστὶν μεθερμηνεύομενον· τὸ κοράσιον, σοὶ λέγω, ἔγειρε.¹²¹

Marc. 15:34: Καὶ τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ ἐβόησεν ὁ Ἰησοῦς φωνῇ μεγάλῃ· **ελωι ελωι λεμα σαβαχθανι**;¹²²

Het hogere aantal Aramese woorden in Marcus heeft volgens George als oorzaak het feit dat dit Evangelie het oudste is en als bron gediend heeft voor Mattheüs en Lucas. De Aramese uitspraken zouden dan door de andere synoptische auteurs deels uit de tekst weg geredigeerd zijn.¹²³ Dat betekent echter niet dat de taal van beide andere auteurs geen semitismen bevat, wel integendeel. Ook het eerste en derde Evangelie bevatten semitismen op verschillende niveaus. Mattheüs bewaart zelfs een aantal Aramese uitspraken, zoals het tweede voorbeeld:

Matth. 27:46: Περι δὲ τὴν ἐνάτην ὥραν ἀνεβόησεν ὁ Ἰησοῦς φωνῇ μεγάλῃ λέγων· **ηλι ηλι λεμα σαβαχθανι**;¹²⁴

De semitismen van Mattheüs hebben volgens Davies - Allison verschillende oorsprongen, met name de Septuagint, andere bronnen, zoals Marcus, en zijn eigen Semitisch gekleurde denkwereld.¹²⁵ Deze semitismen zijn zowel op het vlak van lexicon als op het vlak van constructies te vinden.¹²⁶

¹¹⁵ Blaß - Debrunner 1976, §321.

¹¹⁶ Blaß - Debrunner 1976, §321, voetnoot 4.

¹¹⁷ Vertaling: "En toen ze Jeruzalem naderden, naar Bethphage en Bethanië bij de Olijfberg, zond Hij twee van Zijn leerlingen weg en zei tot hen (...)" (eigen vertaling).

¹¹⁸ Vertaling: "En toen ze Jeruzalem naderden en naar Bethphage gingen, op de Olijfberg, dan zond Jezus twee leerlingen weg, tot hen zeggend (...)" (eigen vertaling).

¹¹⁹ Vertaling: "Wanneer hij Bethphage en Bethanië naderde, bij de berg die Olijfberg genoemd wordt, zond hij twee van zijn leerlingen weg, zeggende (...)" (eigen vertaling).

¹²⁰ George 2010, 274

¹²¹ Vertaling: "En nadat hij de hand van het meisje had vastgenomen, sprak hij tot haar: 'Talitha koum', wat, in vertaling, betekent: 'Meisje, ik zeg je, sta op.'" (eigen vertaling).

¹²² Vertaling: "En op het negende uur schreeuwde Jezus met luide stem: 'Eloi Eloi, lema sabachthani?'" (eigen vertaling).

¹²³ George 2010, 275. Zie ook "Blaß - Debrunner 1976, 5 voetnoot 4: *Lukas tilgt aram. Wörter des Mk (...)*."

¹²⁴ Vertaling: "Omstreeks het negende uur schreeuwde Jezus het met luide stem uit, zeggend: 'Eli Eli, lema sabachthani?'" (eigen vertaling).

De omgang van Lucas met Semitische invloed is dubbel: enerzijds verwijdt hij een aantal semitismen van Marcus uit zijn eigen tekst, anderzijds maakt hij wel gebruik van Semitisch aandoende formuleringen, gebaseerd op het Grieks van de Septuagint.¹²⁷ Wifstrand geeft een aantal voorbeelden van semitismen die Lucas verwijdt: één ervan is het gebruik van εἷς als onbepaald lidwoord, dat Lucas vervangt door vormen van τις.¹²⁸ Een voorbeeld:

Marc. 12:42: μία χίρα | Luc. 21:2 τινὰ χίραν

Daarnaast geeft Wifstrand ook voorbeelden van uitdrukkingen die Semitisch aandoen, en wellicht bewust uit de Septuagint zijn overgenomen.¹²⁹ Het volgende voorbeeld kan zowel in het Evangelie als in *Handelingen* gevonden worden:

Luc. 23:46: καὶ φωνήσας φωνῇ μεγάλῃ ὁ Ἰησοῦς εἶπεν

Act. 16:28: ἐφώνησεν δὲ μεγάλῃ φωνῇ [ὁ] Παῦλος λέγων

Wifstrand stelt dat deze formulering nergens voorkomt in pre-christelijk Grieks, behalve dan in het boek *Daniel* in de Septuagint.¹³⁰ De formulering is, volgens Blaß - Debrunner typisch als vertaling van de Hebreeuwse *infinitivus absolutus*: daarvoor gebruikt men in het Grieks de datief van het substantief, afgeleid van het werkwoord, in combinatie met een vorm van datzelfde werkwoord.¹³¹ Wifstrand gaat er dus van uit dat Lucas deze frase bewust uit het Septuagintgrieks heeft overgenomen. Dat betekent dat de Semitische invloed bij Lucas van een andere aard is dan bijvoorbeeld bij Marcus: terwijl het Grieks van Marcus beïnvloed wordt door de kennis van het Aramees van de auteur, zijn de semitismen van Lucas secundair, op basis van de Griekse vertaling van de Hebreeuwse Bijbel.¹³²

Op het gebied van zinsleer geven de evangelisten de voorkeur aan eenvoudige constructies en parataxis boven hypotaxis, een kenmerk dat vooral bij Marcus opvallend is.¹³³ Hij gebruikt voornamelijk het voegwoord καί om zinnen te verbinden: volgens Boring komt het woord 1078 keer voor in Marcus' Evangelie.¹³⁴ Lucas gebruikt van de drie het vaakst onderschikking, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het begin van zijn Evangelie:

Luc. 1:1-3: Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων, καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου, ἔδοξεν κάμοι παρηκολουθηκóτι ἄνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς καθεξῆς σοι γράψαι, κράτιστε Θεόφιλε, ἵνα ἐπιγνῶς περὶ ὧν κατηχήθης λόγων τὴν ἀσφάλειαν.¹³⁵

¹²⁵ Davies - Allison 2003, 80.

¹²⁶ Davies - Allison 2003, 80-85.

¹²⁷ Bovon 1991, 23-24.

¹²⁸ Wifstrand 2005, 31.

¹²⁹ Wifstrand 2005, 34.

¹³⁰ Wifstrand 2005, 34.

¹³¹ Blaß - Debrunner 1976, § 198.6.

¹³² Wifstrand 2005, 28-45 passim.

¹³³ Duckers P. - Kertelge K. et al., LthK VI s.v. *Markus*, 1400.

¹³⁴ Boring 2006, 24.

¹³⁵ Vertaling: "Aangezien velen al geprobeerd hebben een vertelling op te stellen van de gebeurtenissen die zich onder ons hebben voltrokken, zoals de ooggetuigen vanaf het begin, en zij die dienaar zijn van het woord

Dit is een syntactisch complexe zin, met opeenvolgend een redengevende bijzin, een vergelijkende bijzin, en na de hoofdzin een doelzin, uitgebreid met een relatiefzin (zie de vetgedrukte woorden). De zin krijgt bovendien extra syntactische diepte door toevoeging van een aantal participia (zie cursieve woorden). Wifstrand noemt het begin van het Evangelie dan ook “a *prooemion* in genuine Greek fashion.”¹³⁶ De auteur demonstreert hier dat hij in staat is tot het schrijven van goed proza-Grieks, al gebruikt hij in het vervolg van het Evangelie en *Handelingen* minder onderschikking dan deze zin: voor de stijl van de rest van zijn werk neemt hij voornamelijk de Septuagint als voorbeeld.¹³⁷

Marcus heeft bovendien een voorkeur voor het gebruik van asyndeta: Turner wijst erop dat heel veel plaatsen voorkomen in het Evangelie waar Marcus zijn zinnen niet verbindt door middel van partikels of voegwoorden.¹³⁸ Beide andere synoptische auteurs maken er vaker gebruik van, en werken op die manier de asyndeta weg.¹³⁹ Een voorbeeld:

Marc. 10:14: ἄφετε τὰ παιδία ἔρχεσθαι πρὸς με, μὴ κωλύετε αὐτά.¹⁴⁰

Matth. 19:14: ἄφετε τὰ παιδία **καὶ** μὴ κωλύετε αὐτὰ ἐλθεῖν πρὸς με.¹⁴¹

Luc. 18:16: ἄφετε τὰ παιδία ἔρχεσθαι πρὸς με **καὶ** μὴ κωλύετε αὐτά.¹⁴²

Turner ziet de neiging tot asyndeton als een teken van Marcus' niet-literaire stijl, en vindt vooral ook het feit dat beide andere auteurs dit in bijna alle gevallen die hij opnoemt wijzigen, betekenisvol.¹⁴³

Wifstrand merkt nog een aantal wijzigingen op van Lucas ten opzichte van de andere synoptici. Zo vermijdt de auteur om een prepositie met een bijwoord te verbinden. Die combinatie komt, op een aantal uitzonderingen na, niet voor bij hellenistische proza-auteurs, maar wel bij Marcus en Mattheüs.¹⁴⁴ Dit duidt er dus op dat Lucas de bedoeling had zijn tekst op een meer literair niveau te brengen. Een voorbeeld:

Marc. 14:54: καὶ ὁ Πέτρος **ἀπὸ μακρόθεν** ἠκολούθησεν αὐτῷ

Luc. 22:54: ὁ δὲ Πέτρος ἠκολούθει **μακρόθεν**.

het ons overgeleverd hebben, scheen het ook mij, die alles vanaf het begin gevolgd heb, een goed idee om het voor jou nauwkeurig en in volgorde neer te schrijven, mijn beste Theofilus, opdat je de stevigheid van de woorden waarover je geïnstrueerd bent, zou kennen.” (eigen vertaling).

¹³⁶ Wifstrand 2005, 30. Originele cursivering.

¹³⁷ Wikenhauser - Schmid 1973, 197.

¹³⁸ Elliott 1993, 74-78.

¹³⁹ Elliott 1993, 74-78.

¹⁴⁰ Vertaling: “Laat de kinderen toe naar mij te komen; verhinder ze niet.” (eigen vertaling).

¹⁴¹ Vertaling: “Laat de kinderen toe, en verhinder ze niet, naar mij te komen.” (eigen vertaling).

¹⁴² Vertaling: “Laat de kinderen toe naar mij te komen en verhinder ze niet.” (eigen vertaling).

¹⁴³ Elliott 1993, 78.

¹⁴⁴ Wifstrand 2005, 20.

Een laatste voorbeeld is het feit dat Lucas het overmatige gebruik van verkleinwoorden, dat typisch was voor de populaire Koinè, maar minder voor de literaire taal, lijkt te vermijden.¹⁴⁵ Wifstrand geeft het volgende voorbeeld:

Marc. 14:47 τὸ ὠτάριον | Matth. 26:51: τὸ ὠτίον | Luc. 22:50: τὸ οὐ̃ς

2.2.3 Johannes

Het werk van Johannes omvat volgens de traditie het Johannesevangelie, drie katholieke brieven en een Apocalyps. Meestal echter gaat men er vandaag de dag van uit dat de Apocalyps niet van dezelfde auteur stamt als de andere geschriften, onder andere omwille van het grote verschil in taal.¹⁴⁶ In dit deel zal ik het dus hebben over het Evangelie en de drie brieven, een bespreking van de taal van de *Apocalyps* volgt in een apart hoofdstuk.

Lindars noemt het Grieks van Johannes “[g]lood, if not very stylish.”¹⁴⁷ Hij merkt in zijn taal een aantal bijzondere kenmerken op. Ten eerste beschouwt hij het vocabularium van Johannes als heel beperkt. Fuchs en Reymond geven voor een aantal teksten cijfers in verband met de verhouding tussen het aantal verschillende woorden die een auteur gebruikt, en het totale aantal woorden van een tekst. Het Evangelie volgens Johannes toont het volgende resultaat: de tekst gebruikt 18,6% van het aantal verschillende woorden die gebruikt worden in het Nieuwe Testament, en beslaat 11,2% van het totale aantal woorden. Dat geeft een zogenaamde *taux de diversité* van 1,6.¹⁴⁸ Dit is de laagste graad van diversiteit in het volledige Nieuwe Testament.¹⁴⁹ Dat betekent dat woorden vaak herhaald worden, waardoor een zekere monotonie ontstaat in de tekst.¹⁵⁰

Moulton wijst erop dat bij Johannes vaak een zogenaamde *casus pendens*- constructie voorkomt. Daarbij wordt een woord in een bepaalde naamval voorop geplaatst, maar schijnt deze naamval geen functie te vervullen in het vervolg van de zin.¹⁵¹ Dit type constructie komt ook bij de andere evangelisten voor, maar in mindere mate. Bovendien staan de meeste gevallen in directe rede van

¹⁴⁵ Wifstrand 2005, 21.

¹⁴⁶ Frey, DNP s.v. *Johannes*.

¹⁴⁷ Lindars 1972, 44.

¹⁴⁸ De *taux de diversité* van een tekst wordt als volgt berekend: men vertrekt van de vaststelling dat het Nieuw Testament 5436 verschillende woorden gebruikt, en een totaal van 137 328 gebruikte woorden bevat. Vervolgens berekent men hoe elke tekst zich hiertoe verhoudt: ten eerste wordt het percentage (P_1) dat een auteur van de verschillende woorden gebruikt, weergegeven, vervolgens het percentage (P_2) van het totale aantal gebruikte woorden. Om de zogenaamde *taux de diversité* (T) te bekomen, deelt men P_1 door P_2 . Een concreet voorbeeld, ter verduidelijking: II Petr. heeft 401 verschillende woorden. Op een totaal van 5436 woorden, geeft dat een P_1 van 7,4%. De tekst bestaat in totaal uit 1103 woorden: op een totaal van 137 328 resulteert dit dus in een P_2 van 0,8%. Wanneer we nu de verhouding tussen deze twee waarden berekenen (7,4 : 0,8), bekomen we een T van 9,25. Hoe hoger T is, hoe gevarieerder de woordenschat van een tekst (Fuchs - Reymond 1980, 16. Fuchs en Reymond nemen de cijfers over van R. Morgenthaler, *Statistik des neutestamentlichen Wortschatzes*, Zürich - Frankfurt 1958).

¹⁴⁹ Fuchs - Reymond 1980, 16.

¹⁵⁰ Wikenhauser - Schmid 1973, 198.

¹⁵¹ Moulton 1980, volume 4, 71.

Christus, dus kan men vermoeden dat de constructie overgenomen is uit een bron met gezegden van Christus.¹⁵² Toch zijn er ook gevallen buiten de directe rede te vinden. Moulton signaleert het volgende voorbeeld:

I Joh. 2:24: ὑμεῖς ὃ ἠκούσατε ἀπ' ἀρχῆς, ἐν ὑμῖν μενέτω.¹⁵³

Opvallend aan het taalgebruik van Johannes is verder het frequente voorkomen van ἴνα.¹⁵⁴ Hoewel ἴνα bij alle auteurs vaker gebruikt wordt dan de klassieke standaard voorschrijft, stelt George toch vast dat het voegwoord bij Johannes significant vaker voorkomt, namelijk 127 keer tegenover 33 keer bij Mattheüs, 60 keer bij Marcus en 40 keer bij Lucas.¹⁵⁵ De verklaring voor dit uitgebreide gebruik van ἴνα kan invloed van het Aramees zijn, waar één partikel verschillende functies heeft, waaronder die van het Griekse ἴνα. Een spreker van het Aramees is volgens George dus niet altijd in staat om uit te maken waar hij in het Grieks al dan niet ἴνα kan gebruiken, waardoor het ook buiten de doelzin voorkomt.¹⁵⁶ Blaß - Debrunner wijzen er bijvoorbeeld op dat ἴνα in het Nieuwe Testament ook causaal gebruikt kan worden, ter vervanging van de infinitief bij een verwacht gevolg, na werkwoorden van willen, ervoor zorgen dat ...¹⁵⁷ Een voorbeeld met een werkwoord van *streven naar, zorgen voor*:

Ioh. 11:53: ἀπ' ἐκείνης οὖν τῆς ἡμέρας ἐβουλεύσαντο ἴνα ἀποκτείνωσιν αὐτόν.¹⁵⁸

Brown wijst op de mogelijkheid van een Aramees origineel voor het vierde Evangelie. Hij gaat er niet van uit dat het volledige Evangelie eerst in het Aramees geschreven was, maar wel dat het gebaseerd is op Aramese bronnen, zodat veel Semitische elementen hun ingang gevonden hebben in de tekst.¹⁵⁹ Hij merkt op dat de taal van het Evangelie, zeker wat betreft de weergave van Christus' woorden, poëtischer is dan die van de synoptici. Daarbij zijn vooral de parallellismen opvallend, die typisch zijn voor de poëtische delen van het Oud Testament.¹⁶⁰ Een voorbeeld is Ioh. 8:44:

ὑμεῖς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ διαβόλου ἐστὲ
καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ πατρὸς ὑμῶν θέλετε ποιεῖν.
ἐκεῖνος ἀνθρωποκτόνος ἦν ἀπ' ἀρχῆς
καὶ ἐν τῇ ἀληθείᾳ οὐκ ἔστηκεν,
ὅτι οὐκ ἔστιν ἀλήθεια ἐν αὐτῷ.
ὅταν λαλῇ τὸ ψεῦδος,
ἐκ τῶν ἰδίων λαλεῖ,
ὅτι ψεύστης ἐστὶν καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ.

Men kan glashelder opmerken dat dezelfde woorden telkens terugkeren: de auteur speelt een poëtisch spel met synoniemen en tegenstellingen, zoals ἀλήθεια en ψεῦδος. De laatste zin verwijst, door middel van het gebruik van het woord πατήρ, bovendien terug naar de eerste. Het is duidelijk

¹⁵² Moulton 1980, volume 4, 71.

¹⁵³ Letterlijke vertaling: "Maar jullie, wat je vanaf het begin gehoord hebt, dat moet in jullie (geest) blijven." (eigen vertaling).

¹⁵⁴ George 2010, 277. Zie ook Lindars 1972, 45.

¹⁵⁵ George 2010, 277.

¹⁵⁶ George 2010, 277.

¹⁵⁷ Blaß - Debrunner 1976, §388, 392, 456.

¹⁵⁸ Vertaling: "Dus vanaf die dag namen ze zich voor hem te doden." (eigen vertaling).

¹⁵⁹ Brown 1966, CXXIX-CXXI.

¹⁶⁰ Brown 1966, CXXXII.

dat de auteur van dit stuk tekst de bedoeling heeft om zijn werk het aura van de poëzie mee te geven.

2.2.4 Paulus

Moulton maakt een onderverdeling van de brieven van Paulus. Ten eerste maakt hij drie grote groepen, die hij in afzonderlijke hoofdstukken bespreekt:

- de brieven die hij als echt van Paulus beschouwt;
- de zogenaamde pastorale brieven;
- de brief aan de Hebreëën.¹⁶¹

De eerste categorie verdeelt hij nog eens in vier subgroepen:

- beide brieven aan de Thessalonicenzen;
- de brief aan de Galaten, beide brieven aan de Corinthiërs en die aan de Romeinen;
- de brief aan de Philippenzen, die aan de Colossenzen en die aan Philemon;
- de brief aan de Ephesiërs.¹⁶²

Moulton stelt dat de brieven van de eerste subgroep eerder eenvoudig en duidelijk zijn, terwijl die van de tweede subgroep meer literair zijn.¹⁶³ De brief aan de Efeziërs zou dan weer langere perioden bevatten, minder “flexibel” zijn, en meer duidelijke semitismen bevatten dan de andere brieven.¹⁶⁴ Hoewel Paulus wel goed Grieks kende, zijn in de brieven van de eerste grote groep toch een aantal fouten te vinden. Moulton wijst bijvoorbeeld op de volgende:¹⁶⁵

- Rom. 2:6-8: ὃς ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ· τοῖς μὲν [...] ζητοῦσιν ζωὴν αἰώνιον, τοῖς δὲ [...] πειθομένοις δὲ τῇ ἀδικίᾳ **ὀργὴ καὶ θυμὸς**. De twee nominatieven op het einde zijn in feite object van het werkwoord ἀποδώσει, en hadden dus in de accusatief moeten staan.¹⁶⁶
- Col. 3:14: τὴν ἀγάπην, **ὃ** ἐστίν: het onzijdige relativum heeft een vrouwelijk antecedent. Iets gelijkaardigs vinden we in Eph. 5:5, waar ὃ een mannelijk antecedent krijgt: ὅτι πᾶς πόρνος ἢ ἀκάθαρτος ἢ πλεονέκτης, **ὃ** ἐστίν εἰδωλόλατρης

Op syntactisch vlak vindt Moulton in de eerste grote groep een aantal kenmerken die mogelijk door Semitische talen beïnvloed zijn.¹⁶⁷ Deze invloed is wellicht eerder te verklaren door kennis van de Septuagint dan doordat de auteur in het Aramees dacht, aangezien Paulus waarschijnlijk in het Grieks opgevoed is.¹⁶⁸ Een gelijkaardige invloed van de Septuagint kunnen we onderscheiden op het vlak van lexicon, woordvolgorde en stijlmiddelen.¹⁶⁹ Een eerste voorbeeld is de plaats van het werkwoord: terwijl in gelijktijdig Koinè-Grieks het werkwoord normaal in het

¹⁶¹ Moulton 1980, volume 4, 80-113. Eenzelfde onderverdeling is te vinden in Wikenhauser - Schmid 1973, 198-199.

¹⁶² Moulton 1980, volume 4, 80.

¹⁶³ Moulton 1980, volume 4, 80.

¹⁶⁴ Moulton 1980, volume 4, 84.

¹⁶⁵ Moulton 1980, volume 4, 86.

¹⁶⁶ Vertaling: “Hij zal aan ieder iets teruggeven in overeenstemming met zijn daden: aan hen die [...] zoeken, het eeuwige leven, aan hen die [...] gehoorzamen aan de onrechtvaardigheid, woede en boosheid.” (eigen vertaling).

¹⁶⁷ Moulton 1980, volume 4, 89-93.

¹⁶⁸ Moulton 1980, volume 4, 89.

¹⁶⁹ Moulton 1980, volume 4, 93-99.

midden van een zin staat, draagt de eerste positie in de Semitische talen de voorkeur weg.¹⁷⁰ Dat schemert door in de volgende zin:

Rom. 1:26: Διὰ τοῦτο παρέδοκεν αὐτοὺς ὁ θεὸς εἰς πάθη ἀτιμίας¹⁷¹

Op het vlak van vocabularium zien we dat een aantal woorden een typisch Semitische betekenis krijgen. Zo het werkwoord περιπατεῖν, dat gebruikt wordt met betrekking tot moreel gedrag:¹⁷²

Eph. 4:17: τοῦτο οὖν λέγω καὶ μαρτύρομαι ἐν κυρίῳ, μηκέτι ὑμᾶς περιπατεῖν, καθὼς καὶ τὰ ἔθνη περιπατεῖ¹⁷³

De tweede grote groep bestaat uit de zogenaamde “pastorale brieven”. Dat zijn met name beide brieven aan Timotheüs en die aan Titus. Deze brieven vertonen overeenkomsten met de eerste groep, maar ook verschillen. Voor Moulton wegen de verschillen klaarblijkelijk zwaarder, aangezien hij ervoor kiest de drie pastorale brieven in een afzonderlijk hoofdstuk te bespreken.¹⁷⁴ Hij vindt dat de stijl van de pastorale brieven eenvoudiger is, met minder energie, en daardoor monotoon.¹⁷⁵ Ook vertonen ze minder parentheses en anakoloeten.¹⁷⁶ Het onderscheid uit zich bijvoorbeeld in het lexicon van de pastorale brieven, dat veel woorden kent die in de overige brieven van Paulus niet voorkomen. De brieven bevatten minder vocabularium dat teruggaat op de Septuagint, en meer dat aanleunt bij literaire auteurs uit de hellenistische periode.¹⁷⁷ Voorbeelden van dergelijke woorden zijn samenstellingen met σωφρον-, χάριν ἔχειν (waarvoor in de eerste groep εὐχαριστεῖν gebruikt wordt) en σεμνός.¹⁷⁸ Ook een aantal grammaticale eigenheden van Paulus zijn hier afwezig (het frequente gebruik van ὁ μὲν ὁ - δέ, het gebruik van de nominatief voor de vocatief), en de pastorale brieven gebruiken bijvoorbeeld minder voegwoorden.¹⁷⁹

Ten slotte beschrijft Moulton de brief aan de Hebreëen afzonderlijk. De stijl ervan ligt volgens Moulton dicht bij die van *Lucas, Handelingen*, de eerste brief van Petrus en de pastorale brieven, en is meer literair.¹⁸⁰ De auteur ervan houdt, volgens Moulton, niet van zwaarheid, maar wel van mooie ritmes en parallellismen in klank.¹⁸¹ Opvallend is het feit dat het voorzetsel σύν slechts weinig gebruikt wordt, Net als de auteur van *Lucas* is hij in staat om lange, goed opgebouwde zinnen te construeren. Een voorbeeld:

Hebr. 2:2-4: εἰ γὰρ ὁ δι' ἀγγέλων λαληθεὶς λόγος ἐγένετο βέβαιος καὶ πᾶσα παράβασις καὶ παρακοὴ ἔλαβεν ἔνδικον μισθαποδοσίαν, πῶς ἡμεῖς ἐκφευξόμεθα τηλικαύτης ἀμελήσαντες σωτηρίας, ἥτις ἀρχὴν λαβοῦσα λαλεῖσθαι διὰ τοῦ κυρίου, ὑπὸ τῶν ἀκουσάντων εἰς ἡμᾶς

¹⁷⁰ Moulton 1980, volume 4, 94.

¹⁷¹ Vertaling: “Daarom leverde God hen over aan gevoelens van wanhoop” (eigen vertaling).

¹⁷² Moulton 1980, volume 4, 93.

¹⁷³ Vertaling: “Dus dat zeg ik en ik getuig het in de naam van de heer: hou op met leven, zoals ook de heidenen leven” (eigen vertaling).

¹⁷⁴ Moulton 1980, volume 4, 101-105.

¹⁷⁵ Moulton 1980, volume 4, 101.

¹⁷⁶ Moulton 1980, volume 4, 101.

¹⁷⁷ Moulton 1980, volume 4, 102.

¹⁷⁸ Moulton 1980, volume 4, 102.

¹⁷⁹ Moulton 1980, volume 4, 103.

¹⁸⁰ Moulton 1980, volume 4, 106.

¹⁸¹ Moulton 1980, volume 4, 106.

ἔβεβαιώθη, συνεπιμαρτυροῦντος τοῦ θεοῦ σημείοις τε καὶ τέρασιν καὶ ποικίλαις δυνάμεσιν καὶ πνεύματος ἁγίου μερισμοῖς κατὰ τὴν αὐτοῦ θέλησιν;¹⁸²

Hij heeft een voorliefde voor alliteratie.¹⁸³ Een voorbeeld hiervan is de eerste zin van het werk:

Hebr. 1:1: πολυμερῶς καὶ πολυτρόπος πάλαι ὁ θεὸς λαλήσας τοῖς πατράσιν ἐν τοῖς προφήταις

Toch is ook deze auteur geïnspireerd door de Septuagint, zoals we kunnen zien in de keuze van bepaalde woorden.¹⁸⁴ Een aantal aspecten van de brief zijn uniek in het Nieuwe Testament, en staan dicht bij het klassieke Grieks. Een voorbeeld is het gebruik van klassieke woorden als δῆπου in 2:16, en de losse infinitief, zoals in 7:9: ὡς ἔπος εἰπεῖν.¹⁸⁵ Ook vermijdt de auteur hiaat wanneer een woord op een klinker eindigt: een klassiek belangrijke regel, die elders in het Nieuwe Testament niet in acht gehouden wordt.¹⁸⁶ Dat betekent niet dat hiaat niet aanwezig is in de tekst, wel dat het aantal gevallen merkkelijk kleiner is dan in de andere teksten, wat tot de conclusie leidt dat de auteur bewust op zoek ging hiaat te vermijden. Bovendien komen heel wat kenmerken, die afwijkingen zijn tegenover het Attisch, maar typisch voor het Nieuwe Testament, in deze brief *niet* voor. Eén van de talrijke voorbeelden hiervan is het feit dat ἴνα hier enkel in finale betekenis gebruikt wordt, en niet met de afwijkende functies die ik hoger aangaf.¹⁸⁷ De auteur van deze brief toont duidelijk dat hij een goede stijl ambiëert, en creëert daarmee, volgens Wikenhauser - Schmid, het eerste voorbeeld van christelijk kunstproza.¹⁸⁸

2.2.5 Jacobus, Petrus en Judas

De brief van Jacobus, beide brieven van Petrus en die van Judas¹⁸⁹ behoren, samen met de drie brieven van Johannes, tot de katholieke brieven. De brieven van Johannes werden eerder al samen met het Johannesevangelie behandeld. De overige vier katholieke brieven worden hier samen besproken, omdat ze een aantal gelijkenissen vertonen. Volgens onderzoekers behoren ze tot een hoog register en benaderen ze de klassieke standaard.¹⁹⁰ Zij kunnen met andere woorden eerder tot de literaire Koinè dan tot de volkstaal gerekend worden, al wijken ze hiervan ook af door de Semitische invloed die in elke brief aangetroffen kan worden.

¹⁸² Vertaling: “Want als het woord, uitgesproken door de engelen, zeker werd en overtreding en ongehoorzaamheid kreeg zijn rechtmatige boete, hoe zullen wij dan ontvluchten, als we zo’n grote redding niet in acht genomen hebben, die, nadat ze in het begin uitgesproken werd door de Heer, verzekerd is voor ons door zij die ernaar luisterden, terwijl de heer mee getuigde door tekenen en wonderen en verscheidene mirakels, en de giften van de heilige geest, volgens zijn eigen wil?” (eigen vertaling)

¹⁸³ Moffatt 2004, lx.

¹⁸⁴ Moffatt 2004, lxi.

¹⁸⁵ Moulton 1980, volume 4, 107.

¹⁸⁶ Blaß - Debrunner 1976, §486. Blaß - Debrunner definiëren hiaat als het ongewenst botsen van de klinker op het einde van een woord met de beginklinker van het daarop volgende woord.

¹⁸⁷ Blaß - Debrunner 1976, §388 voetnoot 2.

¹⁸⁸ Wikenhauser - Schmid 1973, 199-200

¹⁸⁹ De ware auteur van deze brieven is onbekend, maar voor de duidelijkheid houd ik vast aan de traditionele namen.

¹⁹⁰ Voor Jacobus: Ross 1970, 18; Davids 1982, 10-11. Voor Petrus: Van Houwelingen 2010, 12-13. Voor Judas: Marz, LThK V s.v. *Judasbrief*, 1027.

Uiteraard hebben de brieven elk afzonderlijk hun eigenheid. Op het specifieke karakter ervan zal ik eerst ingaan, alvorens de overeenkomsten te behandelen. De brief van Jacobus is volgens Mayor de meest klassieke tekst van het Nieuwe Testament, afgezien van *Hebreeën*.¹⁹¹ Deze bewering vindt Moulton enigszins overdreven, hoewel hij er wel mee instemt dat het gebruikte vocabularium bijvoorbeeld dicht bij de literaire Koinè staat.¹⁹² De eerste Petrusbrief vindt Moulton dan weer minder elegant dan de brief van Jacobus.¹⁹³ Een element hiervan is het feit dat het lexicon van de auteur slechts weinig gevarieerd is: hij zoekt niet naar synoniemen voor bepaalde kernwoorden, waardoor de brief veel herhalingen bevat.¹⁹⁴ Zo gebruikt de auteur 11 keer een vorm van het werkwoord *πάσχω*.¹⁹⁵ Ditzelfde gebrek aan originaliteit in de woordenschat is ook kenmerkend voor de tweede brief.¹⁹⁶ Die deelt een groot gedeelte van zijn materiaal met die van Judas: het is duidelijk dat een van beide auteurs de tekst van de andere kende en verwerkt heeft. Meestal gaan onderzoekers ervan uit dat Judas het oudst is, en dat 2 Petrus zich daarop baseert.¹⁹⁷

Wat de overeenkomsten tussen de vier brieven aangaat, kunnen we met het lexicon beginnen. Alle vier worden gekenmerkt door een vrij divers vocabularium. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de cijfers die Fuchs en Reymond presenteren: de vier brieven bevinden zich onder de acht meest gediversifieerde teksten.¹⁹⁸ Volgens Moulton ontleen drie van de vier brieven (Jacobus, 2 Petrus en Judas) een deel van hun vocabularium aan literaire Koinè-teksten of zelfs aan Aristoteles.¹⁹⁹ Drie van de vier brieven bevatten een aantal *hapax legomena* voor het Nieuwe Testament, die ze meestal aan de Septuagint ontleend hebben.²⁰⁰ 2 Petrus bevat zelfs een aantal woorden die nergens anders in de Griekse literatuur voorkomen, zoals het woord *ἐμπαιγμονῆ* (II Petr. 3:3: spot), *ψευδοδιδάσκαλος* (II Petr. 2:1: leugenachtige leraar) en *παρὰφρονία* (II Petr. 2:16: waanzin).²⁰¹ Hoewel de auteurs dus hun best doen om een divers vocabularium te creëren, slaagt Petrus er, zoals hoger vermeld, niet altijd in om herhaling te voorkomen. Het is volgens Moulton opvallend dat Judas wel synoniemen heeft voor woorden die 2 Petrus nodeloos herhaalt.²⁰²

Een tweede gebied waar overeenkomsten gesignaleerd kunnen worden, is dat van de syntaxis. De brieven zijn syntactisch vrij correct, al kunnen er wel enkele fouten of anakoloeten aangestipt worden. Davids signaleert er bijvoorbeeld een in Iac. 4:15, waar de auteur *ἀντὶ τοῦ λέγειν* laat

¹⁹¹ Geciteerd in Moulton 1980, volume 4, 115.

¹⁹² Moulton 1980, volume 4, 115.

¹⁹³ Moulton 1980, volume 4, 124.

¹⁹⁴ Moulton 1980, volume 4, 127-128.

¹⁹⁵ Moulton 1980, volume 4, 127.

¹⁹⁶ Moulton 1980, volume 4, 142.

¹⁹⁷ Voor prioriteit van Judas: o.a. Marz, LThK V s.v. *Judasbrief*, 1027; Moulton 1980, volume 4, 144. Van Houwelingen somt ook de belangrijkste argumenten op die gebruikt worden om deze stelling te staven, maar gaat er zelf niet mee akkoord: Van Houwelingen houdt eerder vast aan de prioriteit van 2 Petrus (Van Houwelingen 2011, 18-20).

¹⁹⁸ Fuchs - Reymond 1980, 16, voetnoot 2. Wel moet erop gewezen worden dat korte teksten makkelijker aan een hoog percentage van verschillende woorden komen dan lange teksten, waar het logischer is dat bepaalde woorden en ideeën vaker terugkeren.

¹⁹⁹ Moulton 1980, volume 4, 115; 139; 142.

²⁰⁰ Moulton 1980, volume 4, 126; 139; 142.

²⁰¹ Moulton 1980, volume 4, 142.

²⁰² Moulton 1980, volume 4, 142. Dit zou gezien kunnen worden als een argument voor de prioriteit van 2 Petrus: in die visie zou Judas zijn voorbeeld verbeterd hebben op dit vlak.

aansluiten bij ἄγε νῦν οἱ λέγοντες (Iac. 4:13). Hoewel ἀντί met een gesubstantiveerde infinitief in principe goed Grieks is, hoort de constructie aan te sluiten op een vervoegd werkwoord in plaats van een participium.²⁰³

Afgezien van een aantal occasionele fouten en afwijkingen zijn de brieven dus syntactisch correct, en we kunnen er zelfs een aantal kenmerken in vinden die typisch zijn voor het klassieke Grieks, maar in de rest van het Nieuwe Testament niet of nauwelijks voorkomen. Zo zien we dat 1 Petrus nog drie keer de optatief gebruikt (πληθυνθείη in 1:2; πάσχοιτε in 3:14 en θέλοι in 3:17), terwijl die in de rest van het Nieuwe Testament zeldzaam is (zie hoger). Ook het gebruik van de gnomische aorist bij Jacobus is opvallend: zie bijvoorbeeld Iac. 1:11, ἀνέτειλεν, ἐξήρανεν, ἐξέπεσεν en ἀπώλετο.²⁰⁴

2.3 DE SPECIFICITEIT VAN HET APOCALYPS-GRIEKS

Het Grieks van de Apocalyps neemt een bijzondere plaats in binnen het Nieuwe Testament. Om het met de woorden van Thompson te zeggen: “the Greek of the Apc. contained a number of unusual constructions which cannot be explained in terms of Greek grammar and syntax.”²⁰⁵ Terwijl de andere nieuwtestamentische geschriften misschien niet het hoog-literaire Grieks weerspiegelen, zijn ze, op een aantal uitzonderingen na, wel in vrij correct Koinè-Grieks gesteld. Voor de Apocalyps is de situatie anders: het Grieks wijkt veel sterker af van de norm, en bevat een aantal grote fouten tegen de Griekse grammatica, die de tekst soms moeilijk om lezen maken.

Zoals Callahan opmerkt, beoordelen de meeste onderzoekers de taal negatief: ze zien de vele afwijkingen als een teken dat de auteur niet goed Grieks kende.²⁰⁶ Callahan somt drie mogelijke verklaringen op voor de fouten tegen het Grieks. Een eerste theorie luidt dat de *Apocalyps* oorspronkelijk in een Semitische taal was geschreven, die nog in de Griekse vertaling doorschemert, een stelling die onder anderen wordt aangehangen door Charles. Sommige onderzoekers gaan er echter van uit dat de auteur eenvoudigweg geen aandacht besteed heeft aan een correcte syntaxis.²⁰⁷ Een derde verklaring zou kunnen zijn dat de auteur een variant van het Grieks sprak, die typisch was voor joden in de diaspora en een sterk Semitisch accent kende, met andere woorden een soort “ghetto Greek.”²⁰⁸ Deze theorie wordt vertegenwoordigd door Thompson. Hij ziet de taal van de

²⁰³ Davids 1982, 172.

²⁰⁴ Davids 1982, 172. Zie ook Blaß - Debrunner 1976, §333: de voorbeelden die gegeven worden, komen enkel uit Jacobus en 1 Petrus.

²⁰⁵ Thompson 1985, 1.

²⁰⁶ Callahan 1995, 454. Zie ook van de Kamp 2008, 44: *Het Grieks van Openbaring is het slechtste van het hele Nieuwe Testament genoemd.*

²⁰⁷ Callahan 1995, 454.

²⁰⁸ Callahan 1995, 454.

Apocalyps als een creoolse taal, een mengeling van Griekse en Semitische elementen.²⁰⁹ Het voornaamste argument hiervoor is het veelvuldig voorkomen van kenmerken die typisch zijn voor Hebreeuws en Aramees.²¹⁰ Callahan zelf echter brengt hier tegenin dat we geen aanwijzingen hebben dat een dergelijke variant van het Grieks in het oosten daadwerkelijk gesproken werd.²¹¹ Hij voegt in zijn artikel dan ook een vierde verklaring toe, die er niet van uitgaat dat de vele fouten te verklaren zijn vanuit de beperkte capaciteit van de auteur. Callahan ziet de taal van de *Apocalyps* als een bewuste keuze, een idiolect, en legt de nadruk op de uniciteit ervan.²¹²

Charles geeft in de introductie tot zijn commentaar een overzicht van de grammatica van de *Apocalyps*, en merkt daarbij voornamelijk de eigenaardigheden ervan op.²¹³ Ik kan hier niet alle bevindingen van Charles overnemen, maar zal op een aantal belangrijke punten wijzen.

Opvallend is bijvoorbeeld het gebruik van voorzetsels: Charles geeft een idee van de relatieve frequentie van de verschillende voorzetsels in het Nieuwe Testament in het algemeen, bij Johannes, bij literaire Koinè-auteurs en in de *Apocalyps*. Daaruit blijkt dat de *Apocalyps* een bijzondere voorkeur heeft voor het voorzetsel ἐν: terwijl de literaire Koinè-auteurs die Charles in beschouwing neemt, tweemaal zoveel εἰς gebruiken als ἐν, is dit in de *Apocalyps* net omgekeerd.²¹⁴ Ook in de andere nieuwtestamentische boeken ligt het gebruik van ἐν lager. Er is meer: ἐν kan hier ook instrumentaal gebruikt worden, hoewel dit ook in de andere teksten, en dan vooral bij de synoptici voorkomt. Charles verklaart dit als een semitisme.²¹⁵

Interessant is ook de combinatie van het voorzetsel ἐπί + ὁ θρόνος + een vorm van het participium καθήμενος: Charles stelt namelijk vast dat de naamval van θρόνος afhankelijk is van de naamval van καθήμενος. Wanneer het participium in de nominatief of de accusatief staat, staat θρόνος in de accusatief. Wanneer het participium in de genitief staat, staat het substantief ook in de genitief, en wanneer het participium in de datief staat, staat ook θρόνος in de datief. Dit is uniek voor deze auteur. Een voorbeeld:

Αποκ. 11:16: καὶ οἱ εἴκοσι τέσσαρες πρεσβύτεροι [οἱ] ἐνώπιον τοῦ θεοῦ **καθήμενοι ἐπὶ τοὺς θρόνους** αὐτῶν²¹⁶

Αποκ. 4:9: Καὶ ὅταν δώσουσιν τὰ ζῶα δόξαν καὶ τιμὴν καὶ εὐχαριστίαν **τῷ καθημένῳ ἐπὶ τῷ θρόνῳ** τῷ ζῶντι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων...²¹⁷

Αποκ. 4:10: πεσοῦνται οἱ εἴκοσι τέσσαρες πρεσβύτεροι ἐνώπιον **τοῦ καθημένου ἐπὶ τοῦ θρόνου** ...²¹⁸

²⁰⁹ Callahan 1995, 457.

²¹⁰ Callahan 1995, 457.

²¹¹ Callahan 1995, 457-458.

²¹² Callahan 1995, 454-459.

²¹³ Charles 1963, vol. 1, CXVII-CLIX.

²¹⁴ Charles 1963, vol. 1, CXXVII-CXXVIII.

²¹⁵ Charles 1963, vol. 1, CXVX.

²¹⁶ Vertaling: “En de vierentwintig ouderen die vóór God op hun troon zitten...” (eigen vertaling).

²¹⁷ Vertaling: “En wanneer de levende wezens roem en eer en dank schenken aan hij die op de troon zit, die leeft voor de eeuwen der eeuwen...” (eigen vertaling).

Ook wat betreft de wijzen van het werkwoord wijkt de auteur soms af: zo gebruikt hij na een doelaanwijzend ἵνα, waarop klassiek altijd een conjunctief of een *optativus obliquus* volgt, maar nooit een indicatief, 33 keer de conjunctief, en 13 keer de indicatief.²¹⁹ Ter vergelijking geeft Charles mee dat in het Evangelie volgens Johannes, op een totaal van bijna 140 toepassingen van ἵνα, slechts 3 keer een indicatief volgt.²²⁰

Vreemd is verder de afwezigheid van de losse genitief, terwijl die bij de synoptici en ook bij Johannes wel voorkomt.²²¹ Ook een aantal partikels komen in de Apocalyps veel minder voor: zo bijvoorbeeld γάρ en δέ.²²² Dat is significant, aangezien die net heel typisch zijn voor en populair in de Griekse literatuur.

Charles concludeert dat de taal van de Apocalyps uniek is: hoewel de tekst overeenkomsten vertoont met de Septuagint, het Nieuwe Testament en de papyri, is hij ook verschillend.²²³ Het feit dat een literaire tekst zo veel zware, grammaticale fouten bevat, is uniek. De reden hiervoor is, volgens Charles, dat *while he writes in Greek, he thinks in Hebrew*.²²⁴ Charles biedt een lijst van hebraïsmen, die er inderdaad op schijnen te wijzen dat de auteur sterk door het Hebreeuws is beïnvloed.²²⁵ Een voorbeeld ervan, dat ook Callahan noemt, is de volgende zin²²⁶ (Apoc. 12:7):

Καὶ ἐγένετο πόλεμος ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ Μιχαὴλ καὶ οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ τοῦ πολεμῆσαι μετὰ τοῦ δράκοντος, καὶ ὁ δράκων ἐπολέμησεν καὶ οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ (...)²²⁷

Het tweede deel van de zin is vreemd geconstrueerd: de auteur combineert een nominatief (ὁ Μιχαὴλ καὶ οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ) met een infinitief, gesubstantiveerd in de genitief (τοῦ πολεμῆσαι). Charles verklaart deze vreemde constructie als een hebraïsme, en citeert voorbeelden uit de Septuagint die parallel zijn met dit voorbeeld.²²⁸ Eén ervan is het volgende:

Hos. 9:13: Ἐφραΐμ τοῦ ἐξαγαγεῖν, door Charles vertaald als *Ephraim must bring forth*.²²⁹

Toch kunnen niet alle afwijkingen als semitismen verklaard worden: Charles lijst ook een aantal gevallen op, die hij beschrijft als “simply slips of our author which a subsequent revision would have

²¹⁸ Vertaling: “... zullen de vierentwintig ouderen vallen voor degene die op de troon zit.” (eigen vertaling).

²¹⁹ Charles 1963, volume 1, CXXXV.

²²⁰ Charles 1963, vol. 1, CXXXV.

²²¹ Charles 1963, vol. 1, CXXXVII-CXXXIX.

²²² Charles 1963, vol. 1, CXXXV.

²²³ Charles 1963, vol. 1, CXLIII.

²²⁴ Charles 1963, vol. 1, CXLIII.

²²⁵ Charles 1963, vol. 1, CXLIV-CLII.

²²⁶ Callahan 1995, 456.

²²⁷ Vertaling: “En er was oorlog in de hemel, Michael en de engelen voerden oorlog/moesten oorlog voeren tegen de draak, en de draak vocht, en zijn engelen...” (eigen vertaling).

²²⁸ Charles 1963, vol. 1, 322. We zouden echter ook kunnen denken aan een intern-Griekse verklaring: het lidwoord τοῦ kan met de infinitief gecombineerd worden om doel uit te drukken. Misschien staat de nieuwtestamentische uitdrukking hiermee in verband (De Groote 2008, §38 opmerking 3).

²²⁹ Charles 1963, vol. 1, 322.

removed.”²³⁰ Dit zijn, met andere woorden, fouten tegen het Grieks waar niet direct een verklaring voor gevonden kan worden. Een paar voorbeelden:

- Apoc. 1:20: Τὸ μυστήριον τῶν ἑπτὰ ἀστέρων [...] καὶ τὰς ἑπτὰ λυχνίας²³¹, waarbij τὰς λυχνίας ook in de genitief had moeten staan;
- Apoc. 6.1: καὶ ἤκουσα ἑνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων ζώων λέγοντος ὡς φωνὴ βροντῆς.²³² hier had φωνή volgens Charles een datief moeten zijn. Het is echter niet noodzakelijk dit als een fout te beschouwen: we kunnen ook vermoeden dat het dier als geheel vergeleken wordt met de stem van de donder.

Ook de syntaxis van de naamvallen na preposities zit niet altijd juist in de Apocalyps. Callahan wijst op het volgende²³³ (Apoc. 1:4):

Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ ὧν καὶ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος καὶ ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων...²³⁴

De auteur combineert het voorzetsel ἀπό dus met een nominatief in plaats van een genitief. Zoals Callahan echter opmerkt, is de auteur niet consequent, en gebruikt hij het voorzetsel elders wel juist, zoals ook blijkt uit het vervolg van de zin (nl. ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων).²³⁵ De reden waarom hij hier wel een nominatief gebruikt is, volgens Charles, omdat hij de benamingen van God in de nominatief wil weergeven.²³⁶ Iets gelijkaardigs stelt Callahan vast in verband met het gebruik van ὅμοιον, dat normaal gevolgd wordt door een datief of een genitief.²³⁷ De auteur van de Apocalyps laat het echter op twee plaatsen (1:13 en 14:14) volgen door de accusatief υἰὸν ἀνθρώπου. Op andere plaatsen gebruikt hij dan weer de juiste naamval (zie bijvoorbeeld Apoc. 4:7: καὶ τὸ ζῶον τὸ πρῶτον ὅμοιον λέοντι). Waarom hij soms een fout maakt en soms niet, is volgens Callahan vooralsnog niet duidelijk, maar zelf stelt hij dat de auteur de frase ὅμοιον υἰὸν ἀνθρώπου als één geheel beschouwt. Door beide woorden in dezelfde naamval te plaatsen, wil hij de hechte connectie ertussen benadrukken.²³⁸

2.4 TUSSENTIJDSE CONCLUSIE

In dit deel hebben we voornamelijk kunnen vaststellen dat het Grieks van het Nieuwe Testament bijzonder gevarieerd is, en een smeltkroes van vele verschillende invloeden. De basis ervan is het Koinè-Grieks van de eerste eeuw n.C. Dat betekent dat de teksten op taalkundig vlak sterke verschillen vertonen met het klassieke Attisch van de vijfde eeuw v.C.: in deze zes eeuwen hebben

²³⁰ Charles 1963, vol. 1, CLIII-CLIV.

²³¹ Vertaling: “Het mysterie van de zeven sterren [...] en de zeven kandelaars.” (eigen vertaling).

²³² Vertaling: “En ik hoorde een van de vier dieren spreken, als het ware met de stem van de donder ...” (eigen vertaling).

²³³ Callahan 1995, 456.

²³⁴ Genade aan u vanwege Hem die is en die was en die komt, en vanwege de zeven geesten.” (eigen vertaling).

²³⁵ Callahan 1995, 456

²³⁶ Charles 1963, vol. 1, 10.

²³⁷ Callahan 1995, 456.

²³⁸ Callahan 1995, 456; 467-468.

zich vele veranderingen voltrokken in de taal. Hoewel het Nieuwe Testament als literatuur kan beschouwd worden, vinden we er bovendien veel sporen van gesproken Grieks in terug. Ten slotte zijn grote delen van het werk gekleurd door de invloed van het Aramees en het Hebreeuws.

Daarnaast voegt elk van de auteurs zijn eigen bijzonderheden toe aan zijn tekst. We zagen hoe bepaalde teksten meer literair opgesmukt waren (voornamelijk de brief aan de Hebreëën, ook *Lucas*, *Handelingen*, een aantal katholieke brieven en bepaalde brieven van Paulus). Andere teksten stonden dichterbij de volkstaal (voornamelijk *Marcus*, ook *Johannes* en in mindere mate *Mattheüs*, die qua taal tussen *Marcus* en *Lucas* inhangt). Op het einde van het Nieuwe Testament vinden we de *Apocalyps*, waarvan de taal de lezer soms met verbijstering slaat, door de vele afwijkingen van het Grieks dat wij als normaal beschouwen. Het volgende deel zal een extra element van deze gevarieerde tekst uitlichten en in meer detail bespreken, namelijk de Latijnse invloed.

DEEL 3 LATINISMEN IN HET NIEUWE TESTAMENT

3.1 STATUS QUAESTIONIS

In dit deel wil ik in de eerste plaats een aantal belangrijke begrippen voorstellen en definiëren. Vervolgens zal ik het kort hebben over het werk over de latinismen in teksten buiten het Nieuwe Testament, die evenwel in dezelfde periode ontstaan zijn. Ten slotte geef ik een overzicht van het vroegere onderzoek naar de latinismen van het Nieuwe Testament.

3.1.1 Enkele belangrijke termen

Aangezien in de volgende hoofdstukken heel wat specifieke, technische termen in verband met taalcontact en tweetaligheid gebruikt zullen worden, acht ik het nuttig de belangrijkste ervan voorafgaand te definiëren.

3.1.1.1 *Tweetaligheid*

Op het meest algemene niveau is het interessant om duidelijk vast te leggen wat we onder tweetaligheid verstaan. Adams geeft bij het begin van zijn studie over *bilingualism* aan dat sommige onderzoekers het begrip heel eng definiëren: zij beperken het gebruik ervan tot mensen die twee (of meer) talen met de competentie van een moedertaalspreker beheersen.¹ Adams zelf hanteert een bredere definitie, en behelst alle sprekers die een tweede taal actief gebruiken, ongeacht hun precieze competentie.² Wanneer ik het over tweetaligheid heb, zal ik daarbij de definitie van Adams in gedachten hebben. Dat doe ik, omdat de term, eng gedefinieerd, zo goed als zeker niet toepasbaar is op het Latijn van de auteurs van het Nieuwe Testament. Zoals ik in het eerste deel heb aangetoond, is de kans dat iemand uit het Griekse oosten Latijn kende, immers beperkt. De kans dat hij de taal even goed als een moedertaalspreker beheerste, is nagenoeg onbestaande. Voor de auteurs van het Nieuwe Testament staat het zelfs niet vast dat ze aan Adams' definitie

¹ Adams 2003, 3.

² Adams 2003, 7-8.

beantwoorden: het is heel moeilijk, zo niet onmogelijk, om te bewijzen dat deze auteurs het Latijn ooit actief gebruikt hebben. Meer hierover volgt echter in hoofdstuk 3.4.

3.1.1.2 *Interférence en emprunt; interference en borrowing*

Aangezien het dus niet zeker is of de auteurs van het Nieuwe Testament überhaupt Latijn kenden, is het nuttig om ook een begrippenapparaat te hanteren, dat een onderscheid maakt tussen taalcontact op individueel niveau en taalcontact op een algemeen niveau. Concreet bedoel ik hier het volgende mee: wanneer we bij een bepaalde Griekse auteur Latijnse invloed kunnen vaststellen, kan dit op twee manieren verklaard worden. Enerzijds is het mogelijk dat de auteur zelf Latijn kende, en dat hij op basis van zijn eigen kennis bepaalde Latijnse woorden of grammaticale structuren geïncorporeerd heeft in zijn Grieks. De Latijnse elementen in een Griekse tekst kunnen echter ook op een ander fenomeen wijzen, namelijk de algemene aanwezigheid van deze elementen in de Koinè. Daarbij denk ik dan vooral aan leenwoorden, die ook gebruikt konden worden door sprekers van het Grieks die het Latijn niet machtig waren. In deze context is het interessant om de termen *interférence* en *emprunt* te noemen.³ *Interférence* duidt op een persoonlijke ontlening van een auteur: het veroorzaakt een onvrijwillige en tijdelijke tussenkomst van het Latijn in zijn Grieks.⁴ Een *emprunt* daarentegen is een collectief gegeven: een Latijns woord vindt algemeen ingang in het Grieks. Terwijl interferentie enkel mogelijk is bij tweetaligen, kan een ontlening ook binnendringen in het taalsysteem van een taal, en gebruikt worden door mensen die de oorspronkelijke brontaal ervan niet beheersen.⁵ Wel kunnen we stellen dat ontleningen oorspronkelijk interferenties waren: ze werden eerst overgenomen door sprekers van de brontaal, waarna ze in de doeltaal geïntegreerd raakten.⁶

Adams definieert de twee termen (*interference* en *borrowing*) echter anders, waarbij hij zich voornamelijk baseert op de richting van de invloed.⁷ Typisch voor *borrowing* is, zo Adams, dat een spreker een woord of morfeem van zijn tweede taal opneemt in de eerste taal.⁸ Hierbij behoudt hij de notie dat een *borrowing* geïntegreerd kan worden in de doeltaal, en soms ook voorkomt in de taal van niet-tweetalige mensen.⁹ *Interference* is een tussenkomst van de eerste taal in de tweede taal van een spreker, meestal omdat hij die niet perfect beheerst, en zijn toevlucht neemt tot bekende structuren van zijn moedertaal.¹⁰

3.1.1.3 *Transcriptio, translatio en comparatio*

Lexicon is het meest zichtbare niveau waarop taalcontact zich manifesteert, zeker in een taalsituatie zoals die waarin het Nieuwe Testament geschreven is. Uit het eerste deel van deze scriptie blijkt duidelijk dat het Latijn in het oosten voornamelijk de taal van de Romeinse machthebbers was,

³ Famerie 1998, 213-214.

⁴ Famerie 1998, 213.

⁵ Dubuisson 1985, 132. Zie ook Adams 2003, 27.

⁶ Adams 2003, 29.

⁷ Adams 2003, 25-29.

⁸ Adams 2003, 26.

⁹ Adams 2003, 26-27.

¹⁰ Adams 2003, 28-29; 424-425.

verbonden met de administratie. De Romeinen die naar het oosten kwamen, brachten bepaalde Romeinse realia, dus voorwerpen, politieke en militaire structuren, en ambtenaren met zich mee, waarvoor de Griekstalige bevolking een vocabularium nodig had. De voornaamste lexicale invloed vinden we dan ook op deze gebieden, zoals verderop zal blijken. Om Romeinse dingen in het Grieks te benoemen, kunnen grosso modo drie technieken toegepast worden.¹¹ Ten eerste is het mogelijk het Latijnse woord eenvoudigweg te transcriberen naar het Grieks.¹² Dit noemt Magie dan ook *transcriptio*.¹³ Ten tweede kan men het Latijnse woord letterlijk vertalen naar het Grieks.¹⁴ Dat heet bij Magie *translatio*.¹⁵ Ten slotte bestaat de mogelijkheid om een Grieks equivalent te vinden voor het Latijnse woord.¹⁶ Daarvoor gebruikt Magie de term *comparatio*.¹⁷ Een goed voorbeeld is de manier waarop we de Romeinse *quaestor* aangeduid vinden: via *transcriptio* ontstaat het woord κωαίστωρ, als *translatio* bestaat ζητητής en met behulp van *comparatio* gebruikte men ook ταμίας (oorspronkelijk algemene betekenis: *persoon die rekening en uitgaven controleert*) met de betekenis van *quaestor*.¹⁸

3.1.1.4 Latinisme

Welke van de boven gedefinieerde fenomenen kunnen we dan daadwerkelijk latinisme noemen?

Een mogelijke definitie vinden we bij Dubuisson, die de latinismen bij Polybius onderzocht heeft. Hij definieert eerst lexicaal latinisme, vervolgens wat hij het “fraseologisch” latinisme noemt: hiervoor zal ik in het vervolg de term syntactisch of idiomatisch latinisme¹⁹ gebruiken. Beide begrippen omschrijft hij met een dubbele definitie. Ten eerste volgt zijn omschrijving van het lexicale latinisme:

“[...] 1. un mot absent du grec classique et qui est apparu en grec récent après avoir été formé sur le modèle d’un mot latin, 2. Un mot désormais employé dans un sens qu’il n’avait pas en grec classique et qui est celui d’un mot latin qui lui correspond. Cette correspondance est établie par le locuteur; elle peut être formelle (ressemblance de forme) ou sémantique (existence d’un ou de plusieurs sens déjà communs).”²⁰

Syntactisch latinisme definieert hij parallel met de voorgaande omschrijving als volgt:

“[...] 1. Un tour n’existant pas comme tel en grec classique et formé sur le modèle du tour latin, 2. Un tour grec employé dans le sens du tour latin correspondant.”²¹

Dat betekent dus dat Dubuisson de term latinisme niet enkel reserveert voor letterlijk uit het Latijn getranscribeerde woorden. Integendeel, de lijst van latinismen die Dubuisson daaronder geeft, bevat

¹¹ Dubuisson 1985, 15.

¹² Dubuisson 1985, 15.

¹³ Magie 1905, 2.

¹⁴ Dubuisson 1985, 15.

¹⁵ Magie 1905, 2.

¹⁶ Dubuisson 1985, 15.

¹⁷ Magie 1905, 2.

¹⁸ Magie 1905, 2.

¹⁹ Idiomatisch latinisme duidt op een leenvertaling van een idioom, dus een vaste combinatie van twee of meerdere woorden, die een specifieke betekenis krijgen door hun collocatie. Syntactische latinismen zijn fenomenen die zich meer algemeen voordoen, dus niet verbonden zijn aan bepaalde specifieke woorden: ze zijn ontstaan uit invloed op syntactische constructies, eerder dan op semantisch vlak.

²⁰ Dubuisson 1985, 148.

²¹ Dubuisson 1985, 148.

geen *transcriptiones*.²² Bovendien is het essentieel dat hij uitgaat van de stelling dat een latinisme een vorm van interferentie is.²³ Uit bovenstaande paragraaf in verband met interferentie en ontlening moge duidelijk zijn, dat interferentie enkel mogelijk is bij tweetalige sprekers. Dat impliceert dus dat latinismen, wanneer we Dubuisson volgen, ook enkel kunnen voorkomen bij mensen die het Latijn beheersen. Dat is problematisch wanneer we de term willen toepassen op de auteurs van het Nieuwe Testament, van wie we, op zijn minst, niet zeker kunnen zijn of ze Latijn spraken: we zullen in onze bespreking het fenomeen dus breder moeten definiëren.

Famerie neemt Dubuissons definitie van latinisme over. Hij vindt het niet zinvol om enkel *transcriptiones* te behandelen, omdat op die manier slechts een klein deel van de woorden die uit het Latijn overgenomen zijn, meegerekend worden.²⁴ Anderzijds stelt Famerie dat sommigen de term latinisme heel breed definiëren:

“Serait un latinisme tout mot ou expression qui trahirait l’influence du latin, quel que soit le niveau de langue impliqué.”²⁵

Famerie wenst in zijn studie een positie tussen deze twee extremen in te nemen. Hij onderzoekt meer dan enkel de letterlijk getranscribeerde woorden, maar houdt zich niet bezig met syntactische invloed van het Latijn.²⁶

Niet elke auteur vat onder de term “latinisme” elke mogelijke omzetting van Romeinse realia naar het Grieks. Sommige onderzoekers reserveren de term enkel voor de *transcriptiones*. Marucci bijvoorbeeld definieert de term nergens, maar uit de structuur van zijn artikel wordt duidelijk dat hij tot deze groep van onderzoekers behoort. Onder de titel “*Latinismi veri e propri*” behandelt hij enkel de getranscribeerde Latijnse woorden in het Nieuwe Testament.²⁷ Dat neemt niet weg dat hij ook andere vormen van invloed bespreekt: ook syntactische invloed komt aan bod, en de aanwezigheid van Romeinse eigennamen in het Nieuwe Testament.²⁸ Hoewel hij de term latinisme dus niet op alle gevallen die hij bespreekt, toepast, gaat zijn onderzoek uiteindelijk wel even breed als dat van Dubuisson of Famerie.

Ik denk dan ook dat een bredere definitie van latinisme aan de orde is, waardoor we zo veel mogelijk fenomenen kunnen onderzoeken. Die zou ongeveer als volgt kunnen luiden:

Als latinisme beschouwen we elke verandering in het Grieks die onder invloed van het Latijn tot stand gekomen is, ongeacht of deze zich op individueel of algemeen niveau, op grammaticaal of lexicaal niveau voordoet.

Deze definitie ligt met andere woorden dicht bij de zeer algemene positie die Famerie vermeldt, maar niet volgt. Het voordeel ervan is dat ze zowel toegepast kan worden op individuele tweetaligheid, als op “integrated borrowings.” Dit is essentieel voor deze thesis, aangezien voor de

²² Dubuisson 1985, 149-150.

²³ Dubuisson 1985, 148.

²⁴ Famerie 1998, 214.

²⁵ Famerie 1998, 214.

²⁶ Famerie 1998, 214-239.

²⁷ Marucci 1993, 4-6.

²⁸ Marucci 1993, 6-14; 17-19.

auteurs van het Nieuwe Testament niet met zekerheid te zeggen valt op welk niveau de invloed zich situeert.

3.1.2 Algemeen onderzoek naar latinismen

Het onderzoek naar latinismen kan breder gekaderd worden binnen dat naar taalcontact tussen Latijn en Grieks. Door de symbiose van beide talen in het oosten van het rijk (zie hoger), maar ook in het westen, bestond er een wederzijdse invloed, zowel van het Grieks op het Latijn als van het Latijn op het Grieks. Hoewel de invloed van het Grieks op het Latijn al lang een veelvuldig onderzocht domein is, kan dit van het omgekeerde niet gezegd worden.²⁹ In de inleiding van zijn artikel over de latinismen bij Flavius Josephus haalt Ward een uitspraak van Hering aan, die in 1935 gepubliceerd heeft over Latijnse invloed bij Appianus: Hering merkt inderdaad op dat er op dat ogenblik nog niet veel gewerkt is over de invloed van het Latijn op het Grieks.³⁰ Hieraan voegt Ward toe dat de situatie op het moment dat hij zijn artikel schrijft over latinismen bij Flavius Josephus, eigenlijk nog niet zo sterk gewijzigd is.³¹ Toch zijn er een aantal studies verschenen die dit onderwerp behandeld hebben, hetzij op zichzelf staand (zoals het artikel van Ward), hetzij als onderdeel van een bredere studie in verband met de rol van Rome in het oosten van het Middellandse Zeegebied (bijvoorbeeld *Rom und Romanismus* van Hahn).

Een goed overzicht van het onderzoek tot 1997 vinden we bij Rochette.³² Aangezien hij zelf een algemene monografie schrijft, biedt hij voornamelijk een schets van de werken die handelen over de invloed van het Latijn op het Grieks in het algemeen. Hiervan wil ik de belangrijkste kort vermelden. Rochette stelt dat Cramer in 1844 het eerste werk publiceerde dat van belang is voor zijn overzicht.³³ Diens dissertatie³⁴ handelt over vertalingen van werken in de oudheid, maar beslaat een breder gebied dan enkel het Latijn en het Grieks, en blijft daarom volgens Rochette vrij oppervlakkig.³⁵

In de tweede helft van de 19de eeuw verschenen een aantal belangrijke werken op dit gebied. Het meest invloedrijke boek is de studie van Lafoscade, gepubliceerd in 1892.³⁶ Het behandelt het thema van Latijnse invloed op het Grieks als eerste op een uitgebreide manier, met behulp van veel materiaal, zowel epigrafisch als literair.³⁷ Het werk heeft echter één groot probleem, met name de ideologische inslag ervan: volgens Rochette gaat Lafoscade ervan uit dat het Grieks superieur is over

²⁹ Ward 2007, 632.

³⁰ Ward 2007, 632.

³¹ Ward 2007, 632.

³² Rochette 1997, 26-35.

³³ Rochette 1997, 26.

³⁴ Cramer F., *De studiis quae veteres ad aliarum gentium contulerint linguas*. Stralsund 1844.

³⁵ Rochette 1997, 26.

³⁶ Lafoscade L., *Influence du latin sur le grec*. In: Psichari J. (ed.), *Etudes de Philologie néo-grecque. Recherches sur le développement historique du grec*. Paris 1892, 83-158.

³⁷ Rochette 1997, 28.

het Latijn, en probeert hij voornamelijk aan te tonen dat de Romeinen en het Latijn gefaald hebben tegenover het Grieks.³⁸

Vervolgens gaat Rochette over op de belangrijkste werken van de 20ste eeuw. Twee studies zijn van bijzondere invloed geweest. Deze studies, respectievelijk van Hahn en Zilliacus, zijn tussen 1906 en 1934 in Duitse omgeving ontstaan.³⁹ Rochette vindt het nodig om het ideologische kader van deze werken te verduidelijken. In deze periode ging men er namelijk van uit dat de verhouding tussen de Romeinse en de Griekse wereld beschreven kon worden als een “*Kulturkampf*,” waaraan ook een “*Sprachenkampf*” beantwoordde.⁴⁰ Met andere woorden: rond de Middellandse Zee vond een clash tussen twee culturen plaats. Dat idee is niet vreemd aan de studie van Hahn,⁴¹ die het heeft over de invloed van het Latijn op het Grieks, op verschillende niveaus van de taal. Hahn behandelt de periode tot Trajanus.⁴² Een jaar later brengt hij een vervolg uit, dat op dezelfde manier de tijd tot Justinianus behandelt.⁴³

Het volgende grote werk dat Rochette noemt, is dat van Zilliacus.⁴⁴ Zilliacus, die de taalsituatie in de titel van zijn werk daadwerkelijk als “*Kampf*” omschrijft, behandelt de periode vanaf de 5de eeuw tot de 10de eeuw op het vlak van drie domeinen: administratie, wet en leger.⁴⁵ Dat betekent dat hij zich uitsluitend met niet-literaire teksten bezighoudt.⁴⁶

Na de Tweede Wereldoorlog kent de studie van het onderwerp volgens Rochette een bloei, voornamelijk door de vooruitgang op het vlak van de papyrologie en de epigrafie.⁴⁷ De studies die in deze periode verschijnen, focussen dus vooral op de niet-literaire taal (zie onder). Anderzijds verschijnen er gedurende de 20ste eeuw ook een aantal studies van de latinismen bij literaire auteurs, zowel heidens als christelijk (zie onder).⁴⁸

Het werk van Rochette zelf is uiteraard ook vermeldenswaardig: zijn boek behandelt het gebruik van het Latijn op een aantal belangrijke gebieden, namelijk de officiële relaties met het oosten, de rol van het Latijn in het onderwijs van de oostelijke provincies, Griekse mensen die Latijn kenden en Latijnse geschriften in de Griekse wereld.⁴⁹ Het werk is meermaals geciteerd in deel 1 van mijn scriptie, en heeft het af en toe ook over latinismen.

³⁸ Rochette 1997, 28.

³⁹ Rochette 1997, 29-32.

⁴⁰ Rochette 1997, 30.

⁴¹ Hahn L., *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten. Mit besonderer Berücksichtigung der Sprache. Bis auf die Zeit Hadrians*. Leipzig 1906.

⁴² Rochette 1997, 30-31.

⁴³ Hahn L., *Zum Sprachenkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians*, *Philologus Suppl.* X, Leipzig 1907, 675-718.

⁴⁴ Zilliacus H., *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1934.

⁴⁵ Rochette 1997, 31.

⁴⁶ Rochette 1997, 31.

⁴⁷ Rochette 1997, 32-33.

⁴⁸ Rochette 1997, 34.

⁴⁹ Rochette 1997, 421-422.

Ten slotte verdient ook *Bilingualism and the Latin Language* van Adams hier een vermelding. Zoals de titel al aangeeft, bekijkt Adams de feiten vooral uit het perspectief van het Latijn, maar ook Latijnse invloed op Griekse teksten komt zijdelings aan bod. De bronnen van Adams zijn heel divers: hij citeert zowel literaire als niet-literaire teksten. Ook voor de theoretische begrippen die Adams uiteenzet, is dit werk van belang gebleken (zie 3.1.1).

3.1.2.1 Literaire teksten

Sinds de publicatie door Hering van *Lateinisches bei Appian* in 1935 zijn er een aantal studies uitgebracht over latinismen bij welbepaalde literaire auteurs. Michel Dubuisson bracht in 1985 *Le Latin de Polybe* uit. Van Famerie verscheen in 1998 *Le latin et le grec d'Appien*. Ten slotte schreef Ward in 2007 het hoger reeds vermelde artikel *Roman Greek: Latinisms in the Greek of Flavius Josephus*.

Appianus, Polybius en Flavius Josephus hebben als gemeenschappelijke deler het feit dat ze geschiedschrijving schreven in en over de Romeinse periode. Dat betekent dat ze het noodzakelijkerwijze moesten hebben over Romeinse historische figuren, instituties en andere realia. Deze auteurs werden dus bij uitstek geconfronteerd met de vraag op welke manier ze hiermee moesten omgaan: namen ze de Latijnse termen letterlijk over, of gingen ze puristisch te werk en weerden ze alle Latijns aandoende uitdrukkingen en woorden uit hun tekst?

Zowel Famerie (voor Appianus) als Dubuisson (voor Polybius) vertrekken vanuit de Romeinse realia waar de auteurs een uitdrukking voor moesten vinden, en onderzoeken hoe deze in de respectievelijke teksten naar voor komen. Ze lijsten de verschillende Griekse woorden voor Romeinse realia op, en komen tot een gelijkaardige conclusie: de twee historici nemen voornamelijk hun toevlucht tot equivalentie (*comparatio*).⁵⁰ Deze conclusie leidt Dubuisson ertoe om te veronderstellen dat Polybius een negatieve houding innam tegenover het Latijn: waar mogelijk vermijdt hij het om Latijns gekleurde woorden te gebruiken, en neemt hij zijn toevlucht tot authentiek Griekse.⁵¹ Toch stelt Dubuisson vast dat Polybius een aantal uitdrukkingen gebruikt, die onbewust door het Latijn zijn beïnvloed, en op die manier contrasteren met zijn bewuste keuze om het gebruik van Latijn te vermijden.⁵² Belangrijk is bovendien dat er volgens Famerie en Dubuisson voldoende bewijs schijnt te zijn dat respectievelijk Appianus en Polybius zelf Latijn kenden.⁵³ Dubuisson gaat wat verder dan Famerie, en onderzoekt ook de Latijnse invloed op de grammatica van Polybius.⁵⁴ Hierbij komt aan het licht, dat heel wat vermoedelijke latinismen, die ook in het Nieuwe Testament opduiken, reeds bij Polybius voorkwamen.

Ook Ward gaat ervan uit dat Josephus Latijn kende, aangezien de geschiedschrijver enige tijd van zijn leven in Rome doorgebracht heeft.⁵⁵ Nadat dit in de introductie van het artikel duidelijk

⁵⁰ Famerie 1998, 208-209; Dubuisson 1985, 55-56.

⁵¹ Dubuisson 1985, 113-115.

⁵² Dubuisson 1985, 114-115.

⁵³ Famerie 1998, 27-32; Dubuisson 1985, 9-10.

⁵⁴ Dubuisson 1985, 233-253.

⁵⁵ Ward 2007, 636.

gemaakt wordt, gaat Ward over op de latinismen die hij in Josephus' tekst ontdekt heeft.⁵⁶ Deze deelt hij op in lexicale en syntactische latinismen, zoals ik ook zal doen voor de latinismen in het Nieuwe Testament. Ward concludeert dat, naast de invloed van het Aramees, ook die van het Latijn een grote rol speelde in het Grieks van Josephus.⁵⁷

3.1.2.2 Niet-literaire teksten

Het onderzoek naar Latijnse invloeden op niet-literaire teksten focust voornamelijk op de Egyptische papyri, aangezien dit eenvoudigweg het grootste corpus van niet-literaire, Griekse teksten is dat we bezitten. Dat impliceert dat de kennis die we over het onderwerp hebben, een vrij beperkt terrein beslaat: we weten behoorlijk veel over latinismen in de niet-literaire Koinè van Egypte, maar deze resultaten hoeven niet per se te gelden voor de rest van de Griekstalige wereld.

Een eerste artikel over de invloed van het Latijn op de Egyptische papyri is dat van Cavenaille: *Influence latine sur le vocabulaire grec d'Égypte*, verschenen in 1951. Zoals de titel aangeeft, beperkt Cavenaille zich in zijn bespreking tot lexicale invloed. Cavenaille gaat eerst in op het algemene mechanisme van ontlening: op welke manier en waarom nemen talen die in contact komen met andere talen, termen over van elkaar?⁵⁸ In het tweede deel wendt hij zich daadwerkelijk tot de latinismen in het Grieks van Egypte. Hij lijst alle latinismen op, vermeldt telkens wat ze betekenen en in welke bronnen ze aangetroffen kunnen worden.⁵⁹ Het volgende deel gaat over de reactie op de Latijnse invloed: in plaats van de Latijnse termen letterlijk over te nemen, krijgen reeds bestaande Griekse woorden een semantische extensie, of worden leenvertalingen gevormd op basis van Latijnse woorden.⁶⁰ Deze leenvertalingen somt Cavenaille eveneens op, vergezeld van de Latijnse variant, en de periode waarin de termen voorkomen.⁶¹ Aan de hand hiervan stelt hij vast dat de puristische reactie voornamelijk vóór Diocletianus gevonden kan worden. In de periode erna kennen de Latijnse termen meer succes.⁶² Cavenaille besluit dat het Grieks in Egypte een groot aantal Latijnse woorden overnam, op verschillende gebieden. Deze woorden waren vrij goed verankerd in het Grieks, waarvan bijvoorbeeld het feit dat er samenstellingen en afleidingen van gemaakt worden, getuigt, alsook het doorwerken in het Nieuwgrieks en het Koptisch.⁶³

Een ander belangrijk artikel over dit thema is *Latin Influence on the Greek of Documentary Papyri* van Eleanor Dickey, gepubliceerd in 2003. Hoewel het onderwerp van haar artikel gelijklopend is met dat van Cavenaille, benadert Dickey het meer statistisch. Ze wil vooral een chronologisch beeld geven, en op die manier vaststellen wanneer de invloed van het Latijn het sterkst was, wanneer die opnieuw afnam en dergelijke.⁶⁴ Haar methode bestaat eruit dat ze voor elke eeuw het aantal latinismen die beginnen met de letters α tot δ aangeeft, en dat vanaf de 3de eeuw v.C. tot de 8ste eeuw

⁵⁶ Ward 2007, 636-646.

⁵⁷ Ward 2007, 646.

⁵⁸ Cavenaille 1951, 391-395.

⁵⁹ Cavenaille 1951, 395-401.

⁶⁰ Cavenaille 1951, 401.

⁶¹ Cavenaille 1951, 401-402.

⁶² Cavenaille 1951, 402.

⁶³ Cavenaille 1951, 404.

⁶⁴ Dickey 2003, 249-250.

n.C.⁶⁵ Omdat deze groep van woorden echter ἀγυουστος en δηνάριον bevat, twee woorden die in de papyri heel vaak voorkomen en op die manier het resultaat kunnen verstoren, geeft ze vervolgens nog eens de resultaten met uitsluiting van deze twee woorden.⁶⁶ Vervolgens deelt ze ook de relatieve cijfers mee, dus het aantal latinismen per 100 teruggevonden papyri.⁶⁷ Hieruit blijkt duidelijk dat er in de periode vóór de vierde eeuw niet zoveel latinismen te vinden zijn. In de vierde eeuw stelt Dickey een plotse piek vast, waarna het aantal geleidelijk aan opnieuw daalt.⁶⁸ Vervolgens vraagt Dickey zich af hoe het komt dat de stijging in de vierde eeuw zo sterk is. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat Diocletianus een sterkere taalpolitiek ten voordele van het Latijn voerde dan zijn voorgangers, maar Dickey wijst erop dat deze visie niet onomstreden is.⁶⁹ Dickey haalt nog een aantal andere verklaringen aan, maar besluit dat geen ervan op basis van haar onderzoek bewezen kan worden. In elk geval, concludeert ze, is het opvallend dat de vierde eeuw zoveel meer latinismen kent dan de voorgaande periode.⁷⁰

3.1.3 Latinismen binnen het Nieuwe Testament

Het onderzoek naar latinismen in het Nieuwe Testament komt van twee kanten. Enerzijds komt het aan bod bij mensen die onderzoek doen naar latinismen in het algemeen, anderzijds wordt in werken over de taal van het Nieuwe Testament vaak ook een deeltje gewijd aan de latinismen. Ten slotte zijn er twee artikels te vinden die specifiek over het thema gaan.

Een voorbeeld van het eerste is Ludwig Hahn, die, zoals boven aangehaald, onderzoek deed naar de invloed van Rome en romanisme in het oosten, en dat onder andere toepaste op de taal. Hij ziet de taal van het Nieuwe Testament als een uitdrukking van het volkse Grieks, en gebruikt de aanwezigheid van latinismen erin dan ook als een argument om te bewijzen dat Latijnse woorden hun weg vonden in het Grieks van het volk.⁷¹ Hahn stelt dat de latinismen vooral verwijzen naar dingen die de Romeinen binnenbrachten in het oosten, dus politiek, het leger, recht, handel, munten en kledij.⁷² Verder merkt Hahn nog op dat *Lucas* minder latinismen heeft dan *Marcus*, *Mattheüs* of *Johannes*: Lucas zet vaak Griekse equivalenten in voor de Latijnse woorden, of vermijdt ze gewoon.⁷³ Hahn wijst er ten slotte op dat de latinismen later ook voorkomen in de Mishnah, in inscripties en papyri, en uiteindelijk ook in glossaria.⁷⁴ Hij gaat ervan uit dat de leenwoorden vooral via mensen van lagere klassen doorgegeven werden, en dat daarom bepaalde woorden in hun “vulgairlatijnse” vorm verschijnen.⁷⁵ Via het Nieuwe Testament vonden de latinismen bovendien

⁶⁵ Dickey 2003, 250.

⁶⁶ Dickey 2003, 250-251.

⁶⁷ Dickey 2003, 252.

⁶⁸ Dickey 2003, 252.

⁶⁹ Dickey 2003, 256.

⁷⁰ Dickey 2003, 256-257.

⁷¹ Hahn 1906, 258.

⁷² Hahn 1906, 259.

⁷³ Hahn 1906, 264.

⁷⁴ Hahn 1906, 265.

⁷⁵ Hahn 1906, 265-266.

hun weg in latere christelijke geschriften en in andere talen van christenen in het oosten, zoals het Koptisch en het Armeens.⁷⁶

De *Grammatik des Neutestamentlichen Griechisch* van Blaß en Debrunner is een voorbeeld van een algemeen werk over het nieuwtestamentisch Grieks, dat ook aandacht besteedt aan de latinismen. Paragraaf 5 is specifiek aan dit thema gewijd, en verdeelt de latinismen in vier groepen. Ten eerste zijn er de woorden die direct aan het Latijn ontleend zijn (i.e. *transcriptiones*). Die worden onderverdeeld in vijf categorieën, namelijk woorden uit het militaire leven, uit de rechtswereld en administratie, woorden voor maten en munten, woorden in verband met transport en handel, en ten slotte een categorie van afzonderlijke woorden die niet in de vorige thuishoren.⁷⁷ Er wordt op gewezen dat deze woorden vaak voorkwamen in hellenistische literatuur, en dat ze volkstalig zijn.⁷⁸ Daarnaast worden ook de vertalingen van Latijnse woorden als latinismen beschouwd.⁷⁹ Ten slotte signaleren Blaß en Debrunner nog het voorkomen van uitdrukkingen die uit het Latijn vertaald zijn.⁸⁰ Buiten deze paragraaf wordt doorheen de grammatica bij bepaalde fenomenen gewezen op de mogelijkheid van Latijnse invloed.

Het is duidelijk dat bepaalde grammatica's de invloed van het Latijn hoger inschatten dan andere. Blaß - Debrunner gaan er veel dieper op in dan Moulton, die de kwestie nogal snel van de hand doet. Een duidelijk signaal hiervoor is het citaat waarmee ik mijn thesis geopend heb (zie inleiding). In overeenstemming met die visie behandelt Moulton het fenomeen niet afzonderlijk. Waar nodig vermeldt hij het feit dat bepaalde syntactische patronen door het Latijn zouden kunnen beïnvloed zijn, maar ook daarbij is hij meestal weigerachtig, zoals zal blijken uit de afzonderlijke gevallen die in de bijlagen opgenomen zijn.

Het eerste artikel dat volledig handelt over de latinismen van het Nieuwe Testament is dat van Marucci. Het artikel vertrekt vanuit de vaststelling dat linguïstische invloed een graadmeter is voor de mate waarin de ene cultuur de andere beïnvloedt.⁸¹ Zijn studie is dus een methode om te bestuderen welke impact de Romeinse overheersing had op Palestina in de eerste eeuw. Vervolgens onderzoekt hij een aantal opeenvolgende categorieën van invloed, waarbij hij telkens de specifieke woorden of constructies oplijst en vermeldt waar in het Nieuwe Testament ze voorkomen. Ten eerste heeft hij het over de “latinismi veri e proprii”⁸² Hiertoe behoren ten eerste 27 *transcriptiones* van Latijnse woorden, ten tweede 24 zegswijzen waarvan zo goed als zeker is dat ze aan het Latijn ontleend zijn. Het daarop volgende deel gaat over zogenaamde “construzioni latineggianti”.⁸³ Hieronder vallen een aantal uitdrukkingen die al bestaan in klassiek Grieks, maar frequenter zijn in het Latijn, en onder invloed daarvan misschien ook vaker gebruikt worden in hellenistisch Grieks. Bovendien worden ook Griekse woorden gebouwd met Latijnse suffixen. Deze categorie is meer

⁷⁶ Hahn 1906, 268

⁷⁷ Blaß - Debrunner 1976, §5.

⁷⁸ Blaß - Debrunner 1976, §5.

⁷⁹ Blaß - Debrunner 1976, §5.

⁸⁰ Blaß - Debrunner 1976, §5.

⁸¹ Marucci 1993, 3.

⁸² Marucci 1993, 4 -7.

⁸³ Marucci 1993, 8-9.

omstreden dan de latinismi veri e propri, maar minder dan de volgende uitdrukkingen, die Marucci verzamelt onder de term “Espressioni contestate”.⁸⁴ Zoals de titel duidelijk maakt, heerst over deze uitdrukkingen minder zekerheid. Deel vijf van het artikel gaat dan over Griekse termen die Romeinse realia aanduiden.⁸⁵ Een volgend deel wijdt Marucci aan Romeinse eigennamen in het Nieuwe Testament.⁸⁶ De overdracht van Latijnse namen op Griekstalige inwoners van het Rijk was vrij gebruikelijk volgens Marucci, maar in vergelijking met het totale aantal gebruikte eigennamen, is het aantal Latijnse vrij bescheiden.⁸⁷ Vervolgens onderzoekt Marucci de omgang van de zogenaamde *Codex Bezae Cantabrigiensis*⁸⁸ met de latinismen.⁸⁹ Het is opvallend dat deze codex in ongeveer 20 gevallen het latinisme vervangt door een authentiek Griekse uitdrukking, of gewoonweg laat vallen.⁹⁰ Daarentegen citeert Marucci drie plaatsen waar de codex net het omgekeerde doet, namelijk een latinisme gebruiken of toevoegen waar andere manuscripten het niet hebben.⁹¹ Het verwijderen van latinismen zou volgens Marucci een argument zijn voor een oosterse oorsprong van het manuscript. Ten slotte wijdt Marucci nog een deel aan de vergelijking tussen de latinismen van het Nieuwe Testament en die bij andere auteurs.⁹² Ten eerste stelt hij vast dat Polybius Griekse equivalenten gebruikt waar het mogelijk is, maar voor bepaalde woorden is hij verplicht latinismen te gebruiken: dat resulteert in ongeveer 25 latinismen.⁹³ Philo van Alexandrië daarentegen heeft van de latinismen die ook in het Nieuwe Testament voorkomen, enkel Καῖσαρ.⁹⁴ Bij Flavius Josephus zijn de werkelijke latinismen dan weer zeldzaam, hoewel in de Griekse weergave van Latijnse documenten wel invloed van het Latijn te vinden is.⁹⁵ Over Plutarchus beweert Marucci dat, hoewel ook hij vaak naar Griekse equivalenten zoekt, er toch meer echte latinismen in zijn teksten te vinden zijn dan bij Polybius. Deze hebben betrekking op alle aspecten van het leven.⁹⁶ Ten slotte bespreekt Marucci nog kort de invloed van het Latijn op de papyri, waar 887 latinismen te vinden zijn volgens de studie van Daris die aangehaald wordt.⁹⁷ Marucci concludeert dat het aantal latinismen en het gebruik ervan in het Nieuwe Testament ongeveer in

⁸⁴ Marucci 1993, 9-14.

⁸⁵ Marucci 1993, 14-15.

⁸⁶ Marucci 1993, 17-19.

⁸⁷ Marucci 1993, 19.

⁸⁸ Dit is een tweetalig majuskelmanuscript van het Nieuw Testament, dat zowel de Evangeliën als de Handelingen bevat, in de zogenaamde “westerse” volgorde (Mattheüs - Johannes - Lucas - Marcus). Het wordt gedateerd tussen de vierde en de zesde eeuw, en is waarschijnlijk in het westen geschreven. Het bevatte oorspronkelijk meer teksten (waaronder in elk geval de Katholieke Brieven), maar is deels verloren gegaan. Het manuscript kenmerkt zich door verschillende toevoegingen aan de teksten, die in de overige traditie niet of nauwelijks te vinden zijn. Opvallend is bovendien dat beide teksten elkaar beïnvloed hebben: bepaalde bijzonderheden van het Grieks kunnen enkel verklaard worden als vertalingen op basis van de Latijnse tekst (Batiffol, *Dictionnaire de la Bible s.v. Bezae (codex)*, 1769-1772; Wikenhauser - Schmid 1973, 88-89).

⁸⁹ Marucci 1993, 19-23.

⁹⁰ Marucci 1993 19-21 somt alle plaatsen waar dit gebeurt, op.

⁹¹ Marucci 1993, 21.

⁹² Marucci 1993, 23-29.

⁹³ Marucci 1993, 23-24: in dien verstande dat Marucci enkel letterlijk getranscribeerde woorden als latinismen beschouwt, en de Griekse equivalenten dus niet meerekent.

⁹⁴ Marucci 1993, 25.

⁹⁵ Marucci 1993, 25-27. Merk het onderscheid met de conclusie van Ward op. Jammer genoeg biedt deze thesis geen ruimte om na te gaan wie van beiden het bij het rechte eind heeft.

⁹⁶ Marucci 1993, 27-28.

⁹⁷ Marucci 1993, 28-29.

overeenstemming is met de gelijktijdige bronnen, maar dat er wel een relatief hoog aantal latinismen in te vinden zijn die uniek zijn voor het Nieuwe Testament.⁹⁸

Een tweede artikel dat zich volledig met de latinismen van het Nieuwe Testament bezighoudt, is dat van Maryks. Het analytische artikel neemt de 27 “latinismi veri e propri” van Marucci over, en vergelijkt ze met de Griekse literatuur, inscripties en papyri uit de periode van de tweede eeuw v.C. tot de tweede eeuw n.C.⁹⁹ Per woord wordt uiteengezet waar het in het Nieuwe Testament voorkomt, en hoe frequent het is in gelijktijdige auteurs, inscripties en papyri.¹⁰⁰

3.2 LEXICALE LATINISMEN: EEN OVERZICHT

3.2.1 Lijst van de Latijnse leenwoorden

Zie bijlage 1.

3.2.2 Analyse

Wanneer we de twijfelgevallen buiten beschouwing laten, tellen we 27 verschillende Latijnse leenwoorden in het Nieuwe Testament, die in totaal 98 keer voorkomen. Op een geheel van 5436 verschillende woorden, en 137 328 gebruikte woorden, is hun aandeel dus eerder beperkt.

3.2.2.1 Aard van de gebruikte leenwoorden

De 27 leenwoorden kunnen we indelen in de volgende categorieën:¹⁰¹

- Namen van munten: ἀσσάριον, δηνάριον, κοδράντης;
- Namen van maten en gewichten: λίτρα, μίλιον, μόδιος, ξέστης;
- Transport en handel: εὐρακύλων, μεμβράνα, ῥέδη, χῶρος;
- Romeinse ambtenaren, machthebbers, militairen en overige personen: καῖσαρ, κεντυρίων, λιβερτῖνος, σικάριος, σπεκουλάτωρ;
- Recht en administratie: κῆνσος, κολωνία, πραιτώριον, τίτλος, φραγέλλιον, φραγελλοῦν
- Leger: κουστῳδία, λεγιών;
- Kledij en ander textiel: λέντιον, σιμικίνθιον, σουδάριον.

De gebruikte Latijnse woorden verwijzen voornamelijk naar zaken die te maken hebben met de Romeinse overheersing, en realia die door de Romeinen werden meegebracht. Handel, administratie leger, munten en gewichten zijn domeinen waarvan we in deel 1 hebben kunnen vaststellen dat ze regelmatig in het Latijn functioneerden. Waarschijnlijk nam de Griekse bevolking deze woorden

⁹⁸ Marucci 1993, 29.

⁹⁹ Maryks 2000, 23.

¹⁰⁰ Maryks 2000, 24-33.

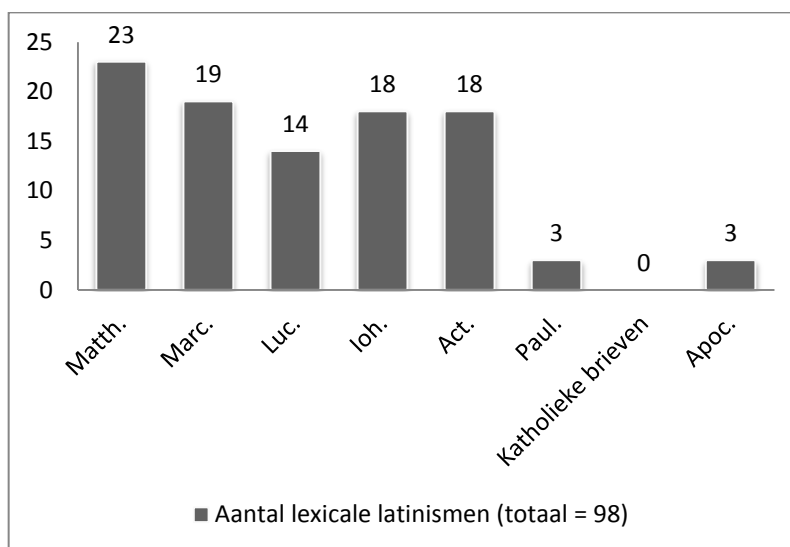
¹⁰¹ Gebaseerd op Blaß - Debrunner 1976, §5.1.

eenvoudigweg over om naar deze realia te verwijzen. De termen waren dan ook gebruikelijk in de Koinè: een argument hiervoor is het feit dat de meeste ervan niet uniek zijn voor het Nieuwe Testament. Op een aantal uitzonderingen na zijn deze woorden zowel in de literatuur als in de papyri en opschriften geattesteerd vóór of gelijktijdig met het Nieuwe Testament. Vooral de aanwezigheid in de niet-literaire papyri doet vermoeden dat deze leenwoorden algemeen verspreid waren in de Koinè.¹⁰² Ze behoren met andere woorden tot de categorie van wat Adams *integrated borrowings* noemt.¹⁰³

Natuurlijk zijn het net de uitzonderingen die onze interesse wekken: met name de woorden χῶρος, εὐρακύλων, ῥέδη, κουστωδία en λιβερτίνος komen buiten het Nieuwe Testament nergens anders voor.¹⁰⁴ Drie daarvan (χῶρος, λιβερτίνος en εὐρακύλων) komen enkel in *Handelingen* voor, ῥέδη enkel in *Apocalyps*, en κουστωδία is uniek voor *Mattheüs*. Kunnen we hieruit dan afleiden dat de auteurs ervan daadwerkelijk Latijn kenden? Ik denk niet dat we daar automatisch van mogen uitgaan. We moeten enerzijds rekening houden met het volkse karakter van het nieuwtestamentisch Grieks: het is mogelijk dat deze Latijnse leenwoorden breder circuleerden in de gesproken taal, maar nooit doorgedrongen zijn in andere geschreven documenten. Anderzijds is het ook denkbaar dat eventuele geschreven getuigen van de woorden gewoonweg verloren gegaan zijn in de loop der tijden.

3.2.2.2 Verdeling over de verschillende auteurs

De volgende grafiek geeft een verdeling van het aantal leenwoorden dat elke nieuwtestamentische auteur gebruikt:

In een eerste oogopslag kunnen we twee dingen vaststellen: ten eerste ligt het aantal latinismen in de Evangelieën en *Handelingen* veel hoger dan in de brieven of de *Apocalyps*. Zeer opvallend is de complete afwezigheid van Latijnse leenwoorden in elk van de katholieke brieven. Waarschijnlijk

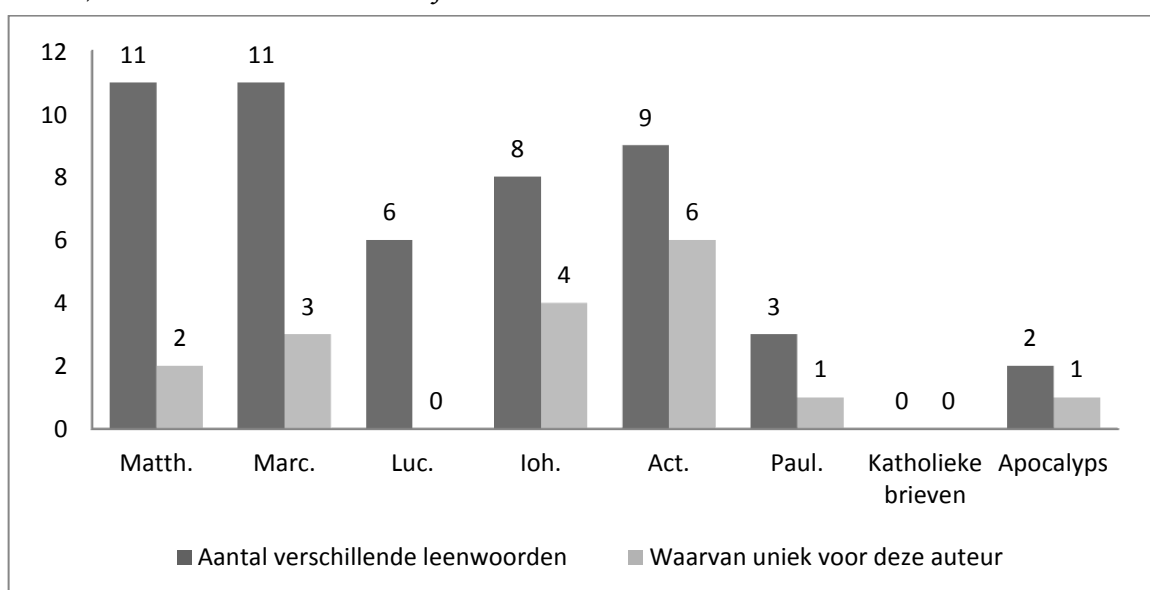
¹⁰² Zie ook Marucci 1993, 15.

¹⁰³ Adams 2003, 26-27.

¹⁰⁴ Maryks 2000, 32.

moeten we voor een verklaring van het hoge aantal leenwoorden in de Evangelieën en *Handelingen* niet ver zoeken: in deze delen van het Nieuwe Testament wordt het meest over Romeinse realia gesproken. Dit wordt bevestigd door het feit dat de Griekse termen voor dergelijke zaken ook het frequentst zijn in *Handelingen*, zoals Marucci stelt.¹⁰⁵ Ten tweede zijn er tussen de verschillende Evangelieën (en *Handelingen*) afzonderlijk geen dramatische verschillen, al ligt het aantal leenwoorden in *Lucas* een stuk lager dan dat van beide overige synoptici. Dit verschil is significant, en ik kom er later dan ook in meer detail op terug. Ook tussen *Marcus* en *Mattheüs* is er een onderscheid, maar hierbij moeten we in rekening brengen dat het Evangelie volgens Marcus een stuk korter is dan de andere synoptische Evangelieën.

Het is bovendien interessant om na te gaan hoeveel verschillende leenwoorden elke auteur gebruikt, en hoeveel daarvan uniek zijn binnen het Nieuwe Testament:

De situatie die we op deze grafiek voorgesteld zien, weerspiegelt die van de vorige. De Evangelieën en *Handelingen*, die meer geattesteerde leenwoorden bezitten, bevatten logischerwijze ook meer verschillende latinismen. *Lucas* is opnieuw opvallend, aangezien dit Evangelie, als enige van de teksten, geen enkel “eigen” latinisme heeft, dat wil zeggen een latinisme dat nergens anders in het Nieuwe Testament voorkomt. Hierop kom ik later eveneens terug. *Handelingen* heeft relatief gezien dan weer vrij veel unieke leenwoorden, net als het Evangelie volgens Johannes.

Laten we even kijken naar de uitzonderingspositie van *Lucas* tegenover de andere synoptici en, meer algemeen, de houding van de verschillende synoptici tegenover het gebruik van leenwoorden. Dit kan gemakkelijk gedaan worden aan de hand van Kurt Alands *Synopsis Quattuor Evangeliorum*. Via dit hulpmiddel kunnen we onderzoeken of de synoptici in parallele passages verschillende leenwoorden gebruiken. In de meeste gevallen zien we dat de leenwoorden steeds parallel terugkeren. De interessantste gevallen zijn echter die waar elk van de drie synoptici hetzelfde verhaal vertellen, en bepaalde van de auteurs een Latijns leenwoord gebruiken, terwijl andere dat

¹⁰⁵ Marucci 1993, 15.

niet doen. Hiervan vinden we drie duidelijke voorbeelden in *Lucas*. Ten eerste heeft het derde Evangelie het Griekse woord φόρος (Luc. 20:22) waar de andere twee synoptici κῆνος (respectievelijk Matth. 22:17 en Marc. 12:14) gebruiken. In Luc. 12:59 gebruikt Lucas het Griekse λεπτόν, terwijl Mattheüs in de parallelle passage κοδράντην heeft (Matth. 5:26).¹⁰⁶ Ten slotte vervangen Lucas en Mattheüs het leenwoord κεντυρίων van *Marcus* door de leenvertalingen ἑκατόνταρχος (Matth. 27:54) of ἑκατοντάρχη (Luc. 23:47).

Lucas schijnt dus een zekere puristische neiging te bezitten tegenover Latijnse invloed, die we zouden kunnen vergelijken met de manier waarop hij omgaat met arameïsmen en volks Grieks (zie boven: 2.2.2). In het onderdeel over het Grieks van de synoptici gaf ik reeds aan dat Lucas poogt om bepaalde Semitische of volkse uitdrukkingen die hij bij Marcus aantroft, te verbeteren. Ook Latijnse invloed lijkt hij, meer dan de twee andere synoptici, te proberen vermijden in het Evangelie. Dezelfde houding stelde Dubuisson vast bij Polybius: ook deze auteur staat weigerachtig tegenover het opnemen van Latijnse leenwoorden. Dit kan, volgens Millard, verklaard worden door een neiging om in een meer opgesmukte taal te schrijven dan de andere evangelisten.¹⁰⁷ Toch is voorzichtigheid bij het trekken van deze conclusie geboden. De cijfers liggen al bij al vrij laag, en de verschillen zijn klein. Het is maar de vraag of we op basis van drie vervangingen door Lucas werkelijk een uitspraak kunnen doen over zijn al dan niet puristische houding. Bovendien stelt zich hierbij nog een ander probleem: zoals ik in deel 2 aangaf, gaan de meeste onderzoekers ervan uit dat de auteur van *Lucas* ook *Handelingen* geschreven heeft. Zoals bovenstaande grafieken echter tonen, bevinden zich in *Handelingen* net wel veel latinismen, die bovendien ook vrij divers zijn, en waarvan een groot deel enkel in *Handelingen* voorkomt, en 3 zelfs *hapax legomena* in de volledige Griekse literatuur zijn (zie hoger). Met andere woorden: hier is niet direct sprake van een puristische reflex. Interessant is wel een opmerking die Marucci maakt: hij stelt dat de duidelijkste latinismen in *Handelingen* te vinden zijn in de woorden, zij het geschreven of uitgesproken, door Romeinen.¹⁰⁸ Zes van de 18 lexicale latinismen komen inderdaad in de directe of indirecte rede van Romeinse ambtenaren. Daarbij komt bovendien het woord εὐρακύλων, dat geïntroduceerd wordt als ὁ καλούμενος εὐρακύλων (Act. 27:14, in de context van Paulus' zeereis naar Rome, waar hij als gevangene heen gebracht wordt door Romeinse militairen. Het is dus niet ondenkbaar dat ook dit woord overgenomen werd van de Romeinen die Paulus begeleidden. Op een mogelijke verklaring hiervoor kom ik terug in het deel over de syntactische en idiomatische latinismen.

Verder moeten we nog wijzen op een opvallende vaststelling in verband met het Evangelie volgens Marcus. De auteur gebruikt namelijk tweemaal een latinisme om een Grieks woord te verklaren:

Marc. 12:42: λεπτὰ δύο, ὃ ἐστὶν κοδράντης

¹⁰⁶ Dat deze twee munten echter niet dezelfde waarde hadden, kunnen we afleiden uit Marc. 12:42, waar de auteur het volgende schrijft: λεπτὰ δύο, ὃ ἐστὶν κοδράντης. Een κοδράντης is met andere woorden twee λεπτὰ waard. In Matth. 5:26 en Luc. 12:59 ging het er dus waarschijnlijk om een kleine munt te kiezen, waarbij de waarde ervan niet zo belangrijk was. In elk geval stellen we bijgevolg vast dat Mattheüs hiervoor een Latijns leenwoord verkiest, terwijl Lucas voor een authentiek Griekse munt opteert.

¹⁰⁷ Millard 1995, 455-456.

¹⁰⁸ Marucci 1993, 7, voetnoot 31.

Marc. 15:16: ἔσω τῆς ἀλύης, ὃ ἐστὶν πραιτώριον

Een dergelijke formulering is uniek voor Marcus: in de andere teksten wordt nergens een Latijns woord gebruikt om een ander, Grieks woord uit te leggen. Dat leidt bepaalde onderzoekers, onder wie Incigneri, ertoe om te besluiten dat het Evangelie in Rome geschreven is en dat Marcus Latijn kende.¹⁰⁹ Opnieuw wil ik hier een noot van voorzichtigheid aan toevoegen. Ten eerste weten we zeker dat deze woorden breder circuleerden, niet in het minst omdat ze ook in teksten gevonden worden, waarvan de oosterse oorsprong vaststaat.¹¹⁰ Hiermee bedoel ik dan in de eerste plaats de overige nieuwtestamentische teksten, maar ook de gelijktijdige secundaire literatuur, die ik in mijn lijst heb opgenomen. Het is mogelijk dat de *transcriptiones* eenvoudigweg de wijdst verspreide manier waren om de Romeinse realia aan te duiden, en dat Marcus ze daarom gebruikt om zijn punt te verduidelijken. Als men er al een bewijs in wil zien dat het Evangelie geschreven is in een gebied met grotere Romeinse invloed, hoeft dat nog niet per se op Rome te duiden. Het onderzoek dat ik in deel 1 aangehaald heb (zie voornamelijk 1.2.1), maakt duidelijk dat bepaalde steden in de Griekstalige wereld een grotere invloed van het Latijn kenden: hiermee bedoel ik vooral de kolonies. Het ware ook denkbaar dat Marcus in één van deze kolonies geschreven heeft, waardoor zijn publiek meer geromaniseerd zou geweest zijn dan dat van de andere evangelisten. Ik wil ook wijzen op wat ik in punt 2.2.2 gezegd heb: het Evangelie volgens Marcus bevat eveneens het grootste aantal Aramese leenwoorden. In die zin ware het niet onlogisch om het Evangelie te situeren op een locatie waar niet enkel het Latijn, maar ook het Aramees een grotere rol speelde.

3.3 SYNTACTISCHE EN IDIOMATISCHE LATINISMEN

Terwijl de lexicale latinismen die in het Nieuwe Testament voorkomen, vrijwel onbetwist zijn, is er over de syntactische invloed van het Latijn veel minder duidelijkheid. Marucci deelt deze mogelijke syntactische latinismen in een aantal categorieën in, op basis van de zekerheid ervan. Ik zal de indeling van Marucci overnemen.

3.3.1 Lijst van mogelijke syntactische latinismen

3.3.1.1 *Vrij onbetwiste syntactische en idiomatische latinismen*

Zie bijlage 2.

3.3.1.2 *Constructies door het Latijn beïnvloed*

Zie bijlage 3.

¹⁰⁹ Incigneri 2003, 98.

¹¹⁰ Millard 1995, 458.

3.3.1.3 Omstreden uitdrukkingen

Zie bijlage 4.

3.3.2 Analyse

Op basis van de lijsten die in bijlage gepresenteerd zijn, kunnen we een aantal conclusies trekken (zie Bijlage 2, 3 en 4). Ten eerste, en zeer algemeen, stellen we vast dat de situatie hier uiteraard niet zo eenduidig is als bij de Latijnse leenwoorden. Hoewel we makkelijk kunnen vaststellen dat een syntactische verandering zich heeft voorgedaan in de evolutie van een taal, is het niet evident om uit te maken of die te verklaren is door contact met een andere taal, dan wel of de taal zich onafhankelijk van andere talen in een bepaalde richting beweegt. Bovendien is het belangrijk een onderscheid te maken tussen twee types van syntactische invloed. Enerzijds zijn er constructies of uitdrukkingen die uit het Latijn zijn overgenomen en voorheen niet bestonden in het Grieks. Een tweede vorm van invloed vinden we wanneer een constructie al bestond in het Grieks, maar vaker voorkomt in het Latijn. Het is mogelijk dat de Griekse constructie frequenter wordt door contact met de frequentere Latijnse constructie. Het spreekt vanzelf dat Latijnse invloed hier moeilijker te bewijzen is, omdat deze constructies al bestonden in het Grieks voor de taal met het Latijn in contact gekomen was. Bepalen of deze parallelle evolutie zich toevallig voordoet, dan wel of er een link te vinden is, vormt een grote moeilijkheid. Daarom is het nodig om een methodologie op te stellen, aan de hand waarvan we kunnen beslissen of er Latijnse invloed in het spel is. Dat zal ik hieronder proberen te doen, met behulp van *Le latin de Polybe* van Dubuisson. Vervolgens pas ik de methode toe op een aantal voorbeelden uit de lijst van Marucci, om ze op die manier te problematiseren.

3.3.2.1 Methodologie

Het grootste methodologische probleem waar we op stuiten wanneer we invloed van het Latijn op het Grieks willen bepalen, is de volgende. We hebben hier met twee “dode” talen te maken, zodat we geen informanten kunnen gebruiken die ons kunnen vertellen wat wel en wat niet normaal is in een taal, en of er invloed van een andere taal in het spel is.¹¹¹ Onze enige “informanten” zijn geschreven teksten, en op basis daarvan moeten we een methode om te beslissen of een fenomeen in het Grieks al dan niet door het Latijn beïnvloed is. Dubuisson verdeelt het werk in twee grote stappen. Ten eerste moet vastgesteld worden of het fenomeen een anomalie in het Grieks is, dus een afwijking ten opzichte van wat als “normaal” beschouwd wordt.¹¹² We mogen uiteraard niet het gevaar lopen dat ons referentiecorpus al latinismen bevat: anders kunnen we het niet meer gebruiken om door het Latijn veroorzaakte afwijkingen op te sporen. Daarom neemt Dubuisson het klassieke Attisch als referentiepunt.¹¹³ Hierbij stelt zich opnieuw een probleem, namelijk het lacunaire karakter van wat we bewaard hebben van het klassieke Grieks: als een vooraf onbekend fenomeen opduikt in de

¹¹¹ Dubuisson 1985, 137.

¹¹² Dubuisson 1985, 138-139.

¹¹³ Dubuisson 1985, 139.

Koinè, kunnen we nooit helemaal zeker zijn of het niet toevallig voorkwam in klassieke teksten die verloren gegaan zijn.¹¹⁴ Een tweede probleem is het tijdsverschil tussen het klassieke Grieks en - in mijn geval - de teksten van het Nieuwe Testament. Wanneer enkel met het vijfde-eeuwse Attisch vergeleken wordt, verliest men de taalevolutie binnen de Koinè zelf uit het oog.¹¹⁵ Hiermee moet men altijd rekening houden wanneer men een fenomeen als anomalie beschouwt, en men dient te onderzoeken of iets niet eenvoudigweg verklaard kan worden door interne evoluties van het Grieks. Een goed voorbeeld hiervan is het gebruik van de conjunctief in plaats van de optatief (zie bijlage 4, nr. 4). Bepaalde onderzoekers zien de oorzaak van deze anomalie in Latijnse invloed. Dat is echter niet nodig, en ook niet waarschijnlijk: zoals ik in 2.2.1 beschreven heb, is het verdwijnen van de optatief een interne evolutie in de Koinè, en hoeven we hier dus geen externe invloed aan het werk te zien. Dubuisson stelt dan ook twee extra criteria op, waaraan een taalverandering moet voldoen om werkelijk een anomalie te zijn (hij heeft het hier over lexicale veranderingen): 1. De nieuwe betekenis kan niet met waarschijnlijkheid verbonden worden met een klassieke betekenis van een woord; 2. De nieuwe betekenis is afwijkend van de normale, verwachte semantische evolutie van een woord.¹¹⁶ Dezelfde voorwaarden kunnen, mutatis mutandis, ook toegepast worden op het niveau van de grammatica.

Om vervolgens te bepalen of de anomalie door Latijnse invloed veroorzaakt is, stelt Dubuisson opnieuw twee criteria op: 1. Het Latijnse en het Griekse element moeten een zekere gemeenschappelijke eigenschap bezitten, zodat de spreker tussen beide een identificatie kan vaststellen; 2. Het Latijnse element moet in het Latijn normaal en relatief frequent zijn.¹¹⁷ Vervolgens moet de onderzoeker aantonen dat de invloed van het Latijnse equivalent de oorspronkelijk vastgestelde anomalie verklaart.¹¹⁸ Dubuisson waarschuwt er verder voor dat het in feite quasi onmogelijk is om absolute zekerheid te bezitten dat iets een latinisme is: we kunnen in het beste geval enkel tot een hoge mate van waarschijnlijkheid komen.¹¹⁹ Wat we aan de hand van zijn methode echter wel kunnen, is uitsluiten dat bepaalde fenomenen latinismen zouden zijn. Dat zal ik in wat volgt uittesten aan de hand van een aantal voorbeelden uit de lijst van Marucci.

Eerst wil ik echter nog een extra moeilijkheid aanstippen, waar Dubuisson in verband met Polybius geen rekening mee moest houden: de auteurs van het Nieuwe Testament stonden niet enkel open voor Latijnse invloed, maar ook voor invloed van Semitische talen (zie deel 2). Het resultaat daarvan is dat het soms moeilijk is om te bepalen of bepaalde fenomenen nu verklaard moeten worden door Latijnse of door Aramese of Hebreeuwse invloed. Een voorbeeld is de uitdrukking ἔχειν ... ὅτι / ὡς in de betekenis van *houden voor, beschouwen als* (Bijlage 2, nr. 7): terwijl bepaalde onderzoekers dit als latinisme verklaren, zien anderen het als een arameïsme. Om zeker te weten dat een afwijking een latinisme is, is het dus nodig om ook de mogelijkheid van Semitische invloed uit te sluiten.

¹¹⁴ Dubuisson 1993, 142-143.

¹¹⁵ Dubuisson 1993, 142-143.

¹¹⁶ Dubuisson 1985, 143.

¹¹⁷ Dubuisson 1985, 143.

¹¹⁸ Dubuisson 1985, 143.

¹¹⁹ Dubuisson 1985, 143-144.

Kort samengevat moeten we dus de volgende stappen ondernemen om te bepalen of we met een latinisme te maken hebben:

- Onderzoeken of het fenomeen afwijkt van het klassieke Attisch;
- onderzoeken of het ook verklaard kan worden door interne evoluties van de Koinè, en of het in de lijn der verwachtingen ligt dat de taal zo evolueert: is er geen andere verklaring te vinden?
- Het Latijnse equivalent onderzoeken: is er een zeker gemeenschappelijk kenmerk met het Griekse element? Is het relatief frequent in het Latijn?
- Aantonen dat invloed van het Latijnse element de verandering in het Grieks verklaart;
- voor het Nieuwe Testament: Semitische invloed uitsluiten.

3.3.2.2 Voorbeelden

Laten we nu even kijken hoe we dit in de praktijk kunnen toepassen. Het is niet mijn bedoeling om alle syntactische latinismen aan uitgebreid onderzoek te onderwerpen. Wel wil ik op deze manier aantonen dat er op verschillende niveaus problemen te vinden zijn bij wat vroegere onderzoekers als latinisme bestempeld hebben.

Een aantal door Marucci voorgestelde latinismen kunnen we meteen uitsluiten, omdat ze ook in de klassieke periode al voorkomen. Dat impliceert dat de fenomenen in kwestie in feite geen anomalieën vormen. Wanneer we dit vaststellen, is het eigenlijk niet meer noodzakelijk om naar Latijnse invloed op zoek te gaan, aangezien de fenomenen goed Grieks zijn, ook al vinden we een parallel fenomeen ook in het Latijn terug. Hierbij kunnen we denken aan ἔρρωσθε en ἔρρωσο, in vergelijking met het Latijnse valete en vale (Bijlage 2, nr. 23). Deze formule om een brief af te sluiten vinden we reeds bij Hippocrates (5de-4de eeuw v.C.). Latijnse invloed is hier dus zo goed als uitgesloten. Hetzelfde geldt voor γάμοι, dat in het meervoud *huwelijksfeest* betekent (Bijlage 4, nr. 1). Ook voor dit gebruik van het meervoud zijn al veel vroegere getuigen te vinden dan het Nieuwe Testament: het komt namelijk al voor in een fragment van Aristoteles, dus in de 4de eeuw v.C. Een derde voorbeeld, is het zinnetje πρὸ ἕξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα, dat beïnvloed lijkt door de Latijnse manier van dateren (Bijlage 4, nr. 5). Gelijkaardige constructies werden echter al in de 7de eeuw gebruikt op inscripties. Het fenomeen was dus al lang verspreid in het Grieks voor er sprake kon zijn van Latijnse invloed.

Voor al deze gevallen is het reeds van bij aanvang duidelijk dat ze niet ontstaan zijn door contact met het Latijn. De mogelijkheid bestaat echter nog dat de frequentie van hun gebruik toeneemt onder invloed van het Latijn, vooropgesteld dat het fenomeen vaker voorkwam in het Latijn dan in het Grieks.¹²⁰ Om hier uitsluitsel over te vinden, is uitgebreider corpusonderzoek nodig, zowel in het Latijn als het Grieks: dat is in het kader van deze algemene bespreking helaas niet mogelijk.

Ook wat betreft het tweede criterium kunnen we op een aantal vermoedelijke latinismen kritiek uiten. Vaak willen onderzoekers bepaalde Koinè-fenomenen verklaren door Latijnse invloed, terwijl ze evengoed interne evoluties van het Grieks zouden kunnen zijn. Dit gebeurt vooral als deze fenomenen zich eerder op het niveau van de volkstaal voordoen. In veel situaties is het moeilijk om

¹²⁰ Zie bijvoorbeeld Blaß - Debrunner 1976, §213, voetnoot 4 in verband met het laatste voorbeeld.

een oordeel te vellen, zeker in gevallen zoals die van het Nieuwe Testament, waarvan we niet met zekerheid kunnen zeggen of de auteurs Latijn spraken. Latijnse invloed is hier dus niet uitgesloten (zoals wel in de voorbeelden uit de voorgaande paragraaf), maar het is goed om er een punt van kritiek bij te plaatsen, en op alternatieve verklaringen te wijzen.

Een eerste voorbeeld is de uitdrukking ὁδὸν ποιεῖν (Bijlage 2, nr. 2), die op het eerste zicht een leenvertaling van het Latijnse iter facere lijkt. Onderzoekers als Moulton tonen echter aan dat de uitdrukking in het klassieke Grieks ook al bestond, zij het dan met een mediale vorm van het werkwoord.¹²¹ Nu is het een algemeen verschijnsel in het Nieuwe Testament dat bepaalde werkwoorden actief gebruikt worden, waar ze klassiek mediaal waren.¹²² Ποιέω met een substantief dat een actie uitdrukt, is er een van: in klassieke teksten kiest men eerder voor een mediale vorm, terwijl nieuwtestamentische auteurs de actieve prefereren.¹²³ Het is dus beter om ὁδὸν ποιεῖν niet geïsoleerd te bekijken, maar in samenhang met vergelijkbare gevallen, zoals πόλεμον ποιεῖν. Zo wordt duidelijk dat het niet noodzakelijk is om Latijnse invloed te postuleren: een interne evolutie binnen het Grieks is misschien voor de hand liggender.

Ook over de uitdrukking τιθέναι τὰ γόνατα (Bijlage 2, nr. 10) wil ik een woordje zeggen. Hoewel de meeste onderzoekers, onder wie Blaß en Debrunner, ervan uitgaan dat het een latinisme is, wil ik erop wijzen dat een alternatieve verklaring misschien ook mogelijk is. Opnieuw is het enkel mijn intentie om de mogelijkheid te opperen, niet om te ontkennen dat dit een latinisme is. Zoals ik in de lijst opgenomen heb, voegen Blaß - Debrunner een parallelle passage uit Euripides toe, die echter niet volledig gelijk is: διάδοχά σοι γόνυ τίθημι γαίᾳ (*Eurip. Troad.* 1307). Hierbij heb ik in de bijlage twee verschillen met de nieuwtestamentische passages aangestipt: ten eerste staat er een datief na het werkwoord. Ten tweede staat in Nieuwe Testament telkens het meervoud γόνατα. Zou het echter niet mogelijk zijn dat we de verschillen door een interne evolutie in het Grieks kunnen verklaren? Tussen Euripides en het Nieuwe Testament ligt bijna 500 jaar: het is mijns inziens denkbaar dat zich in deze periode een evolutie heeft voorgedaan, die een ellips van de datief γαίᾳ tot gevolg heeft. Daardoor zou de combinatie van het werkwoord met het object eerder de waarde van een uitdrukking gekregen hebben. Wel zouden we kunnen veronderstellen dat net deze ellips onder invloed van het Latijn heeft plaatsgevonden. Opnieuw is hier echter uitgebreider corpusonderzoek voor nodig.

Het derde criterium richt zich, zoals boven vastgesteld, vooral op het Latijnse equivalent: het is weinig waarschijnlijk dat een uitzonderlijke constructie in het Latijn invloed uitgeoefend zou hebben op een andere taal. Hierbij wil ik verwijzen naar ὅμοιος ὑμῶν/ὑμῶν ὅμοιος (bijlage 4, nr. 22). Zoals ik in de lijst aangeef, zou de genitief in plaats van de datief bij ὅμοιος geprovoceerd zijn door het Latijnse vestri similis. Dat is echter onwaarschijnlijk op grond van het derde criterium: een

¹²¹ Moulton 1963, vol. 3, 56.

¹²² Blaß - Debrunner 1976, §310.

¹²³ Blaß - Debrunner 1976, §310.

genitief bij *similis* is ook in het Latijn een uitzondering. Dit is dan ook één van de redenen voor Marucci om het niet als een latinisme te zien.¹²⁴

Op het vlak van de vierde voorwaarde (invloed van het Latijn moet de verandering in het Grieks verklaren) heb ik geen problemen geconstateerd. De Latijnse equivalenten zijn op zo'n manier opgesteld, dat ze werkelijk equivalent zijn met het Grieks, en dat ze de verandering in het Grieks ook verklaren.

Voor het vijfde criterium (Aramese/Hebreeuwse invloed uitsluiten) ligt de situatie heel anders: heel wat anomalieën in het Grieks hebben zowel equivalenten in het Latijn als in de Semitische talen. In dat geval is het heel moeilijk om uit te maken wat de bron van invloed is. Een typisch voorbeeld is het weglaten van $\tilde{\omega}$ bij de aanspreking (Bijlage 4, nr. 13). Dit is duidelijk een anomalie tegenover het klassieke Grieks, waar $\tilde{\omega}$ in de regel wel geschreven wordt. De vraag is dan: wat is de oorzaak van dit fenomeen? Onderzoekers gaan op zoek naar parallellen in andere talen, die het Nieuwe Testament eventueel beïnvloed kunnen hebben, en stellen vast dat zowel in de Semitische talen als in het Latijn de aanspreking niet voorafgegaan wordt door een interjectie zoals $\tilde{\omega}$. De keuze tussen Latijnse en Semitische invloed hangt dan af van de secundaire bron die geraadpleegd wordt: in de regel, net als in dit geval, zien we dat Moulton kiest voor Semitische invloed, terwijl Blaß - Debrunner Latijnse invloed prefereren.¹²⁵ Dezelfde situatie doet zich voor in de discussie over de *asyndeta* in het begin van een zin (Bijlage 4, nr. 20): waar Moulton Semitische invloed postuleert, kiezen Blaß - Debrunner voor Latijnse invloed.¹²⁶ Bij $\acute{\alpha}\pi\acute{o}$ na een werkwoord van vrezen (Bijlage 4, nr. 11) gaan daarentegen ook Blaß - Debrunner ermee akkoord dat Semitische invloed hier waarschijnlijker is dan Latijnse.¹²⁷

Het is in bepaalde gevallen dus bijzonder moeilijk om het onderscheid te maken tussen Semitische en Latijnse invloed. Hiervoor is corpusonderzoek in de vier talen¹²⁸ nodig, en moet rekening gehouden worden met de vraag hoe waarschijnlijk elk van beide opties is. In het algemeen is het vermoedelijk logischer om voor Semitische invloed te opteren: we weten namelijk zeker dat een aantal van de auteurs Aramees als moedertaal had, dat ze opgegroeid waren en misschien schreven in een omgeving waar Semitische talen een belangrijker rol speelden dan het Latijn (zie deel 1). Bovendien waren de Griekse bronnen die ze gebruikten sterk door het Hebreeuws gekleurd, in het bijzonder dan de Septuagint. Voor Latijnse invloed zijn de bewijzen minder sterk: het Latijn speelde slechts een beperkte rol in het oosten, we kunnen niet met zekerheid bepalen of de auteurs Latijn kenden, en het is dan ook erg onwaarschijnlijk dat ze Latijnse bronnen zouden gebruikt hebben. Toch denk ik dat we Latijnse invloed niet zomaar mogen uitsluiten. De aanwezige, bewijsbare latinismen (daarbij denk ik vooral aan de leenwoorden) maken duidelijk dat we hoe dan

¹²⁴ Marucci 1993, 14. Zijn tweede reden is het feit dat $\delta\mu\omicron\iota\varsigma$ in het Nieuw Testament wel vaker met een genitief geconstrueerd wordt.

¹²⁵ Moulton 1963, vol. 3, 33; Blaß - Debrunner 1976, §146.

¹²⁶ Moulton 1963, vol. 3, 341; Blaß - Debrunner 1976, §462

¹²⁷ Blaß - Debrunner 1976, §149.1.

¹²⁸ Hiermee bedoel ik Grieks, Latijn, Hebreeuws en Aramees.

ook met een bepaalde Latijnse invloed te maken hebben. Daarom is het noodzakelijk om geval per geval te bekijken en de waarschijnlijkheid van latinisme te onderzoeken.¹²⁹

Mijn bedoeling met deze voorbeelden was dan ook niet om Latijnse invloed *an sich* te problematiseren, maar eerder om aan te tonen dat een kritisch onderzoek van de individuele gevallen noodzakelijk en wenselijk is. Ik wil er ten slotte nog op wijzen dat een aantal gevallen heel duidelijk Latijnse invloed tentoonspreiden. Deze komen natuurlijk voornamelijk uit Bijlage 2, aangezien deze volgens Marucci “vrijwel onbetwist” zijn.¹³⁰ Dan denk ik bijvoorbeeld aan idiomen als τὸ ἰκανὸν ποιεῖν (Bijlage 2, nr. 9), δὸς ἐργασίαν (Bijlage 2, nr. 13) of λαβόντες τὸ ἰκανόν (Bijlage 2, nr. 16). Deze idiomatische combinaties van woorden verschijnen voor het eerst in de hellenistische periode, en kunnen in feite slechts zeer moeilijk op een andere manier verklaard worden dan dat ze leenvertalingen uit het Latijn zouden zijn. Ook op een abstracter niveau denk ik dat Latijnse invloed soms eenvoudigweg de meest logische verklaring is. Denk maar aan het feit dat werkwoorden van *bevelen* in het Nieuwe Testament heel frequent met een passieve infinitief geconstrueerd worden (Bijlage 3, nr. 2). Hiervoor zijn de aanwijzingen sterk dat het om Latijnse invloed gaat: zoals ik ook in de Bijlage vermeld heb, komt een constructie met passieve infinitief volgens Marucci regelmatig voor in papyri die door Romeinen geschreven zijn.¹³¹ In deze papyri is het dus zeer waarschijnlijk dat het om interferentie gaat, en bijgevolg een persoonlijke ontlening van de schrijver ervan (zie 3.1.1.2). Wanneer we gelijkaardige constructies eveneens in andere teksten aantreffen, is het mogelijk dat deze interferentie het tot een *emprunt* of *integrated borrowing* geschopt heeft, en meer algemeen verspreid was in het Grieks.

3.3.2.3 Verdeling over de auteurs

Net als bij de lexicale latinismen wil ik hier kort bekijken hoe de verdeling over de auteurs eruit ziet.

Voor de lijst in Bijlage 2 kunnen we de volgende gegevens vaststellen. Marucci telt hier 24 gelatiniseerde idiomen.¹³² Deze komen in totaal 37 keer voor. Dit is op zich al een opvallend verschil met de Latijnse leenwoorden, waar 27 latinismen in totaal 98 keer geattesteerd werden (zie 3.2.2). Waar de bepaalde leenwoorden dus frequenter terugkeren, worden de idiomen vaak slechts één keer gebruikt.

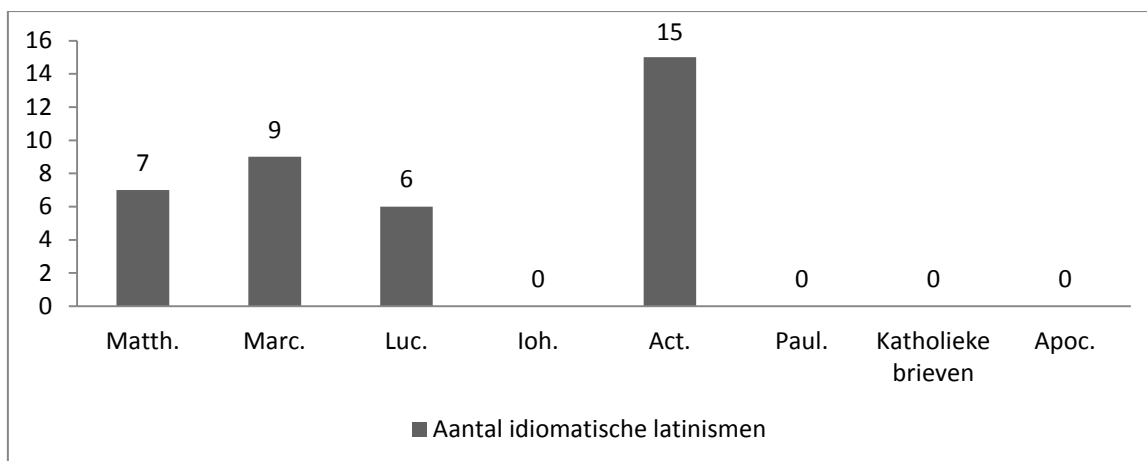
De eerste grafiek hieronder geeft weer hoeveel Latijnse idiomen elke auteur gebruikt:

¹²⁹ Zie het citaat van Moulton onder 3.1.3: “It seems hardly worth while to discuss in a general way the supposition that Latin has influenced the Κοινή of the NT.” (Moulton 1908, vol. 1, 20).

¹³⁰ Marucci 1993, 6.

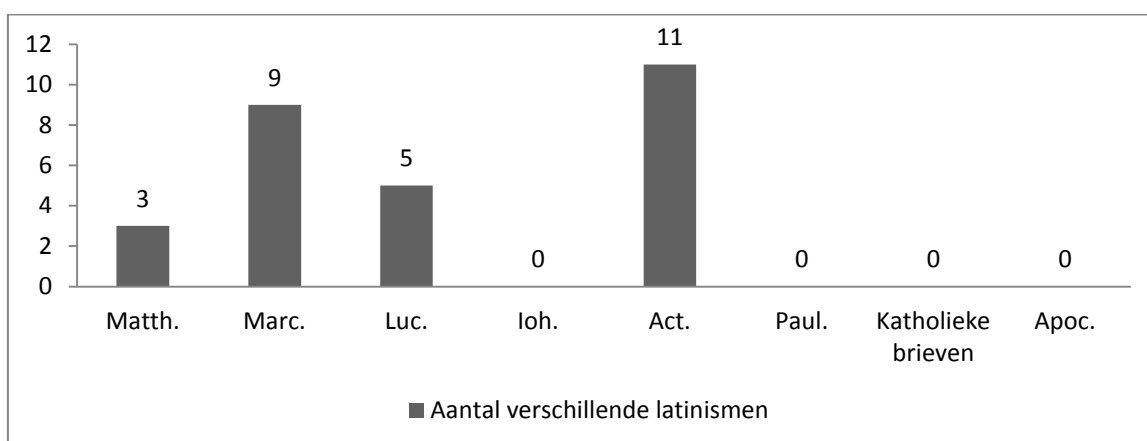
¹³¹ Marucci 1993, 8, voetnoot 32.

¹³² Aangezien ik niet heb kunnen uitmaken welke latinismen al dan niet terecht in Marucci’s lijst opgenomen zijn, heb ik veiligheidshalve alle voorstellen meegerekend in mijn cijfers. De lezer moet er dus rekening mee houden dat die een vertekend beeld zouden kunnen geven, in die zin dat niet alle vermoedelijke latinismen noodzakelijk ook werkelijk latinismen zijn.

We stellen vast dat dezelfde tendens als bij de leenwoorden zich doorzet, zij het hier nog duidelijker afgetekend. De Latijnse idiomaten bevinden zich enkel in de synoptische Evangelien, en in *Handelingen*. Vooral het hoge aantal in *Handelingen* valt op. Een significante wijziging is het feit dat *Johannes* vrij is van Latijnse idiomaten.

Laten we even kijken naar het aantal verschillende Latijnse idiomaten dat elk Bijbelboek gebruikt:

Hieruit vallen in feite dezelfde conclusies te trekken. *Handelingen* gebruikt veel verschillende Latijnse idiomaten, net als Marcus, bij wie geen enkel idioom meer dan één keer voorkomt.

Het feit dat de idiomaten vaak slechts eenmalig voorkomen, heeft een aantal gevolgen. Het betekent namelijk dat we in veel parallele passages bij de synoptici niet dezelfde, Latijnse uitdrukking vinden. Dit in tegenstelling tot wat we in verband met de leenwoorden gezien hebben: deze kwamen vaak parallel voor, en het was net opvallend wanneer hiervan afgeweken werd (zie 3.2.2). In feite is het logisch dat de situatie wat idiomaten betreft anders ligt: waar we kunnen vermoeden dat de Latijnse leenwoorden de meest voor de hand liggende manier waren om naar Romeinse realia te verwijzen, kan men een betekenis als *beraadslagen* (συμβούλιον λαμβάνειν) op zeer veel verschillende manieren uitdrukken. Het gelatiniseerde idioom was dus vermoedelijk slechts één van de talrijke mogelijkheden die tijdens het schrijven bij de auteurs opkwam. Wanneer

we het vanuit dit perspectief bekijken, zien we dat het van de synoptici opnieuw Marcus is die in absolute cijfers het vaakst voor een Latijns idioom kiest. In relatieve cijfers zou het verschil nog duidelijker zijn, aangezien het tweede Evangelie, zoals ook hoger al aangegeven, het kortste is.

Het is opnieuw interessant om te onderzoeken in welke context deze idiomen gebruikt worden. We stellen vast dat hier in de Evangeliën niet direct iets op te merken valt: de idiomen zijn te vinden in directe redes van Christus, de apostelen, priesters en Farizeeën, maar ook gewoon in de verhalende tekst. Ook in *Handelingen* komen de latinismen in allerlei contexten voor, maar één springt toch duidelijk in het oog: een significant aantal van de latinismen wordt in de mond gelegd van Romeinse ambtenaren, zoals de gouverneur Felix (Act. 24:25), of de γραμματεὺς van de stad Ephese (Act. 19:38). Het is verleidelijk om te denken dat de auteur van de tekst rekening hield met de *romanitas* van deze personages, en ze daarom een vorm van Grieks laat spreken dat door het Latijn beïnvloed was. In dat geval zou het hoge aantal latinismen in *Handelingen* er niet per se op hoeven te wijzen dat de auteur zelf Latijn kende, maar wel dat hij in staat was om stilistische verschillen in het gesproken Grieks op te merken en weer te geven in zijn vertelling. Zoals we in deel 2 gezien hebben, behoort *Handelingen* tot één van de meer stilistisch verfijnde teksten van het Nieuwe Testament, waardoor het niet verwonderlijk zou zijn dat de auteur in staat was dergelijke zaken te spotten. Hoe dan ook moeten we echter voorzichtig zijn met dergelijke uitspraken, en in het achterhoofd houden dat het materiaal dat we hebben, vrij beperkt is. Al bij al zijn er slechts 15 Latijnse idiomen aanwezig in de tekst, die niet eens allemaal in de directe of indirecte rede van Romeinen komen. De tendens is echter wel zichtbaar, dus heb ik het interessant geacht om een mogelijke verklaring te opperen.

Wat de latinismen van Bijlage 3 en 4 betreft, is het moeilijker om concrete cijfers per auteur te geven. Ten eerste zijn deze nog meer betwist, dus bij implicatie geeft een voorstelling van de precieze verdeling een nog meer vertekend beeld. Ten tweede doen deze fenomenen zich vaak op een abstracter niveau van de syntax voor (denk maar aan het gebruik van de conjunctief in plaats van de optatief: Bijlage 4, nr. 4). Daarom komen ze heel frequent voor en zijn ze moeilijker telbaar dan leenwoorden of idiomen.

Precieze grafieken zijn hier dus niet mogelijk, maar een aantal algemene opmerkingen wel. Ten eerste zien we dat deze gevallen, in tegenstelling tot de idiomen, wel in het hele Nieuwe Testament voorkomen. Marucci geeft hier meestal geen complete lijst, maar slechts een aantal passages als voorbeeld. Die zijn niet beperkt tot de Evangeliën en *Handelingen*. Ook uit de brieven van Paulus komen heel wat voorbeelden, net als uit de katholieke brieven, en zelfs uit de Apocalyps, zij het slechts één, onduidelijk geval (τοὺς νικῶντας ἐκ τοῦ θηρίου: Bijlage 4, nr. 6). Als deze fenomenen dus werkelijk door het Latijn beïnvloed zouden zijn, kunnen we stellen dat de syntactische invloed op het Grieks vrij breed verspreid was. Zoals echter blijkt uit de bespreking van de secundaire literatuur, alsook uit mijn opmerkingen onder 3.3.2.2, is het voor veel van deze gevallen alles behalve bewezen dat Latijnse invloed aan de basis ervan ligt.

3.4 KENDEN DEZE AUTEURS LATIJN?

Vooraleer we tot het besluit van deze thesis komen, wil ik nog even ingaan op een vraag die nauw verbonden is met dit thema: kenden de auteurs van het Nieuwe Testament Latijn? Deze kwestie komt in feite neer op het beoordelen van de latinismen die we in hun teksten aangetroffen hebben: beschouwen we deze als *integrated borrowings*, dan hoeven we niet te veronderstellen dat de auteurs Latijn kenden. In dit geval maakten de latinismen deel uit van het Grieks. Gaan we er echter van uit dat we met *interference* te maken hebben, dan leidt dat tot het besluit dat de auteurs wel degelijk wat Latijn gekend moeten hebben. De vraag in de titel van dit hoofdstuk is moeilijker te beantwoorden in verband met de auteurs van het Nieuwe Testament dan voor bijvoorbeeld Polybius of Flavius Josephus, voor wie we meer biografische informatie bezitten die erop wijst dat ze waarschijnlijk Latijn gekend hebben. Bij onze auteurs is het enige waar we op kunnen steunen, de taal van hun eigen teksten en een aantal algemene gegevens.

Laten we met dat tweede beginnen. Zoals ik in de conclusie van het eerste deel al aangaf, is het op zich weinig waarschijnlijk dat mensen die in de eerste eeuw n.C. in het Griekse oosten leefden, ook Latijn kenden. Een bijkomend probleem is dat van het omstrede auteurschap: voor de meeste teksten van het Nieuwe Testament weten we niet precies wie ze geschreven heeft. Dat brengt met zich mee dat we voor deze mensen geen gedetailleerde biografie kunnen reconstrueren, en bijgevolg niet kunnen weten in hoeverre ze al dan niet in contact gekomen zijn met bepaalde van de factoren die de kennis van het Latijn bespoedigden. Een uitzondering hierop is Paulus: uit zijn brieven en uit *Handelingen* weten we dat hij naar het westen, en zelfs naar Rome gereisd is. Zoals ik in deel 1 vermeld heb, hebben bepaalde Griekstalige auteurs, zoals Flavius Josephus, Latijn geleerd toen ze in Rome verbleven: dit zou ook voor Paulus kunnen gelden.

Wat betreft de aanwezige latinismen als argument, wil ik het volgende vermelden. De aanwezigheid van Latijnse leenwoorden schijnt niet voldoende te zijn om te concluderen dat een auteur Latijn kent. Aangezien de meeste ervan, zoals hoger vermeld, ook in meerdere andere teksten voorkomen, is het waarschijnlijker dat deze woorden breder circuleerden in het Koinè-Grieks. De uitzonderingen hierop, die ons enkel uit het Nieuwe Testament bekend zijn, hoeven dit niet te weerleggen, zoals ik eveneens hoger geargumenteerde heb. De aard van de aanwezige leenwoorden versterkt deze hypothese: de woorden hebben vooral te maken met Romeinse machthebbers, het leger, administratie, handel en transport. Dat zijn precies de gebieden waarop het Latijn in het oosten regelmatig gebruikt werd, zoals blijkt uit deel 1. Bijgevolg hoeft het niemand te verwonderen dat de Griekstalige sprekers met de Romeinse nieuwigheden ook de Latijnse namen ervoor overnamen, net zoals wij met de komst van de smartphone ook het Engelse woord *smartphone* overgenomen hebben: zelfs wie geen Engels kan, neemt dit woord op in zijn vocabularium.

Sterkere bewijskracht gaat bijgevolg uit van syntactische invloed, waarvan ik het problematische karakter inmiddels voldoende herhaald heb. Ook is het zo dat een aantal syntactische fenomenen op het moment dat het Nieuwe Testament geschreven werd, niet meer nieuw zijn in de Koinè: ze komen namelijk al voor bij Polybius (2de eeuw v.C.). Voorbeelden hiervan zijn de datief van betrekking in plaats van de accusatief (Bijlage 4, nr. 3), het niet-finale gebruik van ἴνα (Bijlage 3, nr. 8) en het idioom τὸ ἰκανὸν ποιεῖν (bijlage 2, nr. 9). Als deze fenomenen dus latinismen zijn, kunnen ze voor het Nieuwe Testament dus als *integrated borrowings* beschouwd worden, aangezien ze al een paar eeuwen in het Grieks circuleerden.

De zeer algemene gevallen (zoals het gebruik van conjunctief in plaats van optatief, niet-finale functies van ἴνα en de datief van betrekking) komen overal in het Nieuwe Testament voor. Of ze nu door het Latijn beïnvloed zijn of niet: ze schijnen in de eerste eeuw zo breed verspreid te zijn in het Grieks, dat ze niet meer beperkt zijn tot mensen die Latijn kenden, en kunnen hier bijgevolg niet als bewijs gebruikt worden.

3.4.1 Mattheüs

We hebben kunnen vaststellen dat Mattheüs vrij veel verschillende Latijnse leenwoorden gebruikt, en een aantal door het Latijn beïnvloede idiomen. Van de idiomen echter is er slechts één (συμβούλιον λαμβάνειν: Bijlage 2, nr. 1) dat niet in de parallelle passage in *Marcus* voorkomt. Deze uitdrukking is evenwel één van de weinige werkelijk onbetwiste latinismen. Hierbij komt nog het gebruik van ἀρκετόν + datief (Bijlage 3, nr. 5), dat ook zo goed als onbetwist is. Ik denk echter niet dat deze twee uitdrukkingen, samen met de Latijnse leenwoorden, voldoende zijn om te besluiten dat de auteur Latijn kende.

3.4.2 Marcus

Onderzoekers gaan er vaak van uit dat Marcus het Latijn machtig was.¹³³ De reden hiervoor is het feit dat de traditie vanaf Clemens van Alexandrië (rond 180-200) het schrijven van het Evangelie in Rome situeert.¹³⁴ Niet alle critici vandaag de dag zijn het daar echter mee eens. Terwijl sommigen het Evangelie nog steeds in Rome plaatsen, gaan anderen ervan uit dat het in het oosten, bijvoorbeeld in Syrië geschreven zou zijn.¹³⁵ Een belangrijk argument dat Incigneri voor het ontstaan in Rome aanreikt, is het hoge aantal latinismen dat in het Evangelie aanwezig is.¹³⁶ Als we naar de cijfers kijken, blijkt dit inderdaad de waarheid. Marcus gebruikt niet alleen een groot aantal Latijnse leenwoorden, maar ook heel wat idiomen die in de rest van het Nieuwe Testament niet voorkomen. Ook bijvoorbeeld het gebruik van ὃ ἐστίν (op zich al een Latijns aandoende formulering)

¹³³ Wick, DNP s.v. *Markos*.

¹³⁴ Incigneri 2003, 59. De auteur zou in elk geval afkomstig zijn uit het oosten, en het Latijn zeker niet als moedertaal hebben.

¹³⁵ Incigneri 2003, 59-60.

¹³⁶ Incigneri 2003, 100-103.

in combinatie met een Latijns leenwoord, om een Grieks woord te verklaren, wijst in die richting. Het is dus waarschijnlijker dat Marcus Latijn kende dan Mattheüs. Toch is voorzichtigheid geboden: ook hier geniet het de voorkeur om in termen van waarschijnlijkheid te spreken, eerder dan in termen van zekerheid.

3.4.3 Lucas

Lucas is een bijzonder geval. Hij schijnt zich voor een deel bewust te zijn van vreemde invloeden in zijn tekst, en probeert ze in sommige gevallen te weren. Dit geldt zowel voor bepaalde semitismen, als voor bepaalde lexicale latinismen. Toch gebruikt ook hij, naast leenwoorden, ook een aantal Latijnse uitdrukkingen, zelfs meer “unieke” dan Mattheüs, zowel in het Evangelie als in *Handelingen*. Beide boeken bevatten bovendien heel wat van de “onzekere” latinismen, die zich werkelijk op het vlak van de syntaxis voordoen. Een voorbeeld hiervan is het gebruik van relatieve zinnen met conjunctief, om een finale nuance uit te drukken (Bijlage 4: nr. 19). Dergelijke gevallen zorgen ervoor dat we niet kunnen uitsluiten dat Lucas Latijn kende.

Gezien de vaststelling dat de auteur van *Handelingen* opvallend vaak Latijns aandoende uitdrukkingen in de mond van Romeinse personages legt, kunnen we vermoeden dat hij in elk geval in contact geweest is met Latijnstalige mensen. Als de boven vermelde hypothese klopt, was Lucas in staat om verschillen te bemerken tussen het Grieks van de Romeinen, en het gebruikelijke Grieks. Dat hoeft echter niet te betekenen dat hij daadwerkelijk Latijn kende: wij zijn ook in staat om bepaalde invloeden van andere talen in het Nederlands te ontdekken en toe te wijzen aan de juiste taal, zonder dat we die spreken: denk alleen al aan het herkennen van een vreemd accent.

3.4.4 Johannes

Ik denk dat we er vrij zeker van kunnen zijn dat de auteur van het Johannesevangelie en de drie katholieke brieven onder die naam, geen Latijn kende. Het Evangelie bevat dan wel vrij veel leenwoorden, maar vertoont, net als de drie brieven, geen teken van gelatiniseerde idiomen. De mogelijke syntactische latinismen die wel voorkomen bij Johannes, zijn meestal die van de meest onzekere aard (bijvoorbeeld het gebruik van ἵνα in niet-finale betekenis). Al bij al zijn dergelijke onzekere gegevens niet genoeg om overtuigend te kunnen beweren dat Johannes Latijn gekend zou hebben.

3.4.5 Paulus

Stanley Porter bespreekt, bij gebrek aan directe bewijzen dat Paulus Latijn gekend zou hebben, een aantal indirecte aanwijzingen die in die richting lijken te wijzen.¹³⁷ Porter focust voornamelijk op

¹³⁷ Porter 2008, 289-308.

het feit dat Paulus een aantal steden bezocht heeft waar Latijn misschien gebruikt werd. Dit is echter bijzonder speculatief. Ten eerste is het voor een aantal steden die Porter noemt, niet duidelijk of het Latijn er echt een belangrijke rol speelde. Dat geldt bijvoorbeeld voor Lystra, Antiochie, Corinthe, Caesarea Maritima en Philippi.¹³⁸ Een tweede probleem dat zich stelt, is het feit dat we, zelfs als deze steden dan grotendeels Latijnstalig zouden geweest zijn - wat voor Rome zeker het geval is - nog steeds geen aanwijzingen hebben dat Paulus ook daadwerkelijk Latijn sprak. Voor een aantal locaties hebben we informatie over de mensen met wie Paulus gesproken heeft. Een aantal van hen had waarschijnlijk Latijn als moedertaal, maar kende vermoedelijk ook Grieks. Zelfs voor Rome stelt Dubuisson, in verband met Polybius, dat mensen van alle sociale klassen er waarschijnlijk Grieks kenden, en dat conversatie met inwoners van Rome dus niet veronderstelde dat je Latijn kon spreken.¹³⁹ Meestal echter converseerde Paulus in hoofdzakelijk Griekstalige steden met mensen van lagere sociale klassen, van wie het weinig waarschijnlijk is dat ze Latijn kenden.¹⁴⁰ Paulus' aanwezigheid in steden waar Latijn bekend was, is dus niet voldoende om aan te nemen dat Paulus Latijn sprak. Hoogstens wijst het erop dat die mogelijkheid bestond, zoals Porter concludeert.¹⁴¹

In het tweede deel van zijn artikel somt Porter de mogelijke latinismen bij Paulus op, waarvan de meeste ook in mijn lijsten opgenomen zijn.¹⁴² Deze komen alle uit de lijst van betwiste latinismen (Bijlage 4). In feite vinden we bij Paulus een vrij groot aantal voorbeelden van deze laatste. Een fenomeen dat enkel bij Paulus voorkomt, is het gebruik van *διά* in plaats van *πρός* bij *παρακαλεῖν* (Bijlage 4, nr. 12). Het aantal mogelijke latinismen bij Paulus is dus vrij groot, maar de meeste ervan zijn eerder onzeker. Zoals we kunnen opmerken hebben, gebruikt Paulus bovendien geen van de gelatiniseerde idiomem.

Al bij al denk ik dat Paulus' kennis van het Latijn van alle auteurs het meest bewijsbaar is, aangezien we voor hem wel informatie over zijn levensloop hebben, gesteund door een vrij groot aantal syntactische latinismen. Sluitende bewijzen leveren is echter onmogelijk, zoals ook Porter concludeert.¹⁴³

Een punt van kritiek dat we bij het artikel van Porter zouden kunnen formuleren, is het feit dat hij het *corpus Paulinum* als een geheel beschouwt. Het is echter duidelijk dat de brief aan de Hebreëen beter apart ehandeld kan worden: de brief bevat namelijk geen enkel spoor van Latijnse invloed. Dit hangt vermoedelijk samen met de classicistische eigenheid ervan: zoals in 2.2.4 kort beschreven, zoekt deze auteur ernaar om zo dicht mogelijk bij het klassieke Attisch te staan. Een gevolg daarvan

¹³⁸ Porter 2008, 296-299.

¹³⁹ Dubuisson 1985, 263. Hierbij moeten we er natuurlijk wel rekening mee houden dat Dubuisson de situatie in de tweede eeuw v.C. schetst, die misschien niet automatisch naar de eerste eeuw n.C. geëxtrapoleerd mag worden.

¹⁴⁰ Porter 2008, 302.

¹⁴¹ Porter 2008, 308.

¹⁴² Porter 2008, 303-305. De mogelijke latinismen die Porter noemt en niet in mijn lijst voorkomen, zijn alle bijzonder onwaarschijnlijk: Porter geeft zelf aan dat er hierbij waarschijnlijk geen Latijnse invloed gezien moet worden.

¹⁴³ Porter 2008, 307-308.

was het ontbreken van heel wat volks-Griekse kenmerken. Een ander schijnt de afwezigheid van Latijnse invloed te zijn.¹⁴⁴ Dit hoeft er niet per se op te wijzen dat latinismen niet als passend ervaren werden in hellenistisch proza: dat leert ons de aanwezigheid ervan bij auteurs als Polybius, Appianus en Flavius Josephus. In atticistisch proza daarentegen waren latinismen uiteraard niet op hun plaats, aangezien het hier duidelijk om on-Attische elementen gaat.

3.4.6 Jacobus

In de brief van Jacobus vinden we geen enkel bewijs dat de auteur Latijn gekend zou hebben: hij gebruikt geen syntactische of idiomatische latinismen, en de brief bevat zelfs geen Latijnse leenwoorden. De tekst is uiteraard wel heel kort, en kan dus een vertekend beeld geven van Jacobus' taal.

3.4.7 Petrus

Voor de auteurs van I en II Petrus geldt hetzelfde als voor Paulus en Marcus: sommige onderzoekers vermoeden dat de brieven in Rome geschreven zijn,¹⁴⁵ waaruit we opnieuw zouden kunnen afleiden dat de auteurs ervan tijdens hun verblijf in Rome Latijn geleerd kunnen hebben. Opnieuw moeten hierbij twee opmerkingen gemaakt worden. Ten eerste is de situering in Rome niet zeker, wat de volledige redenering in het gedrang brengt. Ten tweede impliceert een verblijf in de stad niet noodzakelijkerwijze dat iemand ook Latijn leerde.

De tekst van de brieven geeft in elk geval geen aanwijzing in die richting. Ze bevatten geen Latijnse leenwoorden, en slechts een aantal onzekere, syntactische latinismen. Een voorbeeld is πόλεις Σοδόμων καὶ Γομόρρας (Bijlage 4, nr. 22). Aangezien deze epexegetische genitief bij πόλις klassiek ook al bij dichters voorkwam, schijnt het mij logischer om dit als een interne evolutie van het Grieks te zien. Waar de theorie dat Paulus in Rome Latijn geleerd zou kunnen hebben nog enigszins gesteund wordt door de teksten, is dit bij Petrus dus absoluut niet het geval.

3.4.8 Judas

Voor Judas geldt hetzelfde als voor Jacobus: er zijn geen aanwijsbaar Latijnse idiomaten, syntactische constructies of leenwoorden te vinden. Hierbij moet opnieuw de opmerking in acht genomen worden dat de tekst wel erg kort is om definitieve conclusies te trekken.

¹⁴⁴ Hierbij kunnen we opmerken dat de mogelijke latinismen vaak in de literatuur ook als volkse kenmerken bestempeld worden.

¹⁴⁵ O.a. Horrell 1998, 7-8; Elliott 2000, 131-134.

3.4.9 De auteur van de Apocalyps

Ten slotte is het eveneens vrij onwaarschijnlijk dat de auteur van de *Apocalyps* Latijn kende. De enige sporen van Latijn zijn de drie leenwoorden die zijn tekst rijk is, en de uitdrukking νικάω ἐκ τοῦ θηρίου (Bijlage 4, nr. 6), waarbij ellips een logischer verklaring is dan Latijnse invloed.

CONCLUSIE

Het moment is gekomen om de balans van ons onderzoek op te maken. Laten we om te beginnen het resultaat van de verschillende delen nog even opfrissen.

In het eerste deel kwamen we tot het besluit dat de Koinè, die met de komst van Alexander in het oosten van het Middellandse-Zeegebied geïntroduceerd werd, ook onder de Romeinse overheersing de belangrijkste taal voor het bestuur en de dagelijkse communicatie bleef. Het gebruik van het Latijn beperkte zich voornamelijk tot de Romeinse inwoners van het gebied, die actief waren in het bestuur en de administratie, het leger en eventueel de handel. Het aandeel van inwoners die Latijn kenden, was in het oosten dus eerder klein. De situatie in Palestina is net iets complexer, omdat ook het Aramees en het Hebreeuws hier een rol speelden. Dagelijkse communicatie gebeurde er vaak in het Aramees, net als het opstellen van een aantal documentaire teksten. De rol van het Hebreeuws was kleiner, en beperkte zich voornamelijk tot literatuur. De taal diende als omgangstaal voor zeer beperkte kringen. Voor de auteurs van het Nieuw Testament speelden de vier talen allemaal hun eigen rol.

Het tweede deel bood ons een uitgebreid overzicht van het Grieks zoals het aan ons verschijnt in het Nieuwe Testament. We zagen dat deze taal een middenpositie innam tussen gesproken Grieks en literaire Koinè, met als bijkomstig fenomeen de Hebreeuwse en Aramese invloed, die bij elk van de auteurs onderkend kan worden. Talrijke afwijkingen van het klassieke Attisch werden gepresenteerd, die zich zowel op het vlak van de morfologie als op dat van de syntaxis voordeden. Vervolgens brachten we een aantal specifieke kenmerken van de afzonderlijke auteurs aan het licht, die aantoonen dat zij zich elk op het spectrum tussen meer volks en meer literair Grieks bevinden. We stelden vast dat Marcus en de auteur van de *Apocalyps* dichter bij het eerste aanleunen, terwijl Lucas, Paulus en vooral de auteur van de brief aan de Hebreëen meer onder de noemer van literatuur te vatten zijn. De *Apocalyps* wijkt door al zijn eigenaardigheden het meest af van het klassieke Grieks dat we gewoon zijn: deze auteur maakt als enige ook flagrante fouten tegen het Grieks, die niet als Koinè-fenomenen te verklaren zijn.

Het derde deel van mijn scriptie startte met de definiëring van een aantal belangrijke begrippen, die later regelmatig ingezet werden. Vooral aan de term latinisme werd veel aandacht besteed,

waarbij we tot de conclusie kwamen dat een brede definitie in verband met het Nieuwe Testament de beste keuze was, vermits we niet konden weten of de auteurs zelf Latijn kenden, en of de Latijnse invloed die we bij hen aantreffen, interferenties of *emprunts* weerspiegelden.

De daaropvolgende status quaestionis leerde ons dat er reeds heel wat werk verzet is in de zoektocht naar Latijnse invloed op het Grieks. We zagen dat vele teksten, zowel literaire als niet-literaire, invloed van het Latijn kenden, en dat de situatie in het Nieuwe Testament gelijklopend is met auteurs die min of meer contemporain zijn, zoals Polybius, Appianus of Flavius Josephus. Ook de papyri brachten vele Latijnse leenwoorden aan het licht. Zo kunnen we besluiten dat Latijnse invloed tegen de eerste eeuw n.C. zowel tot de literaire, als tot de niet-literaire taal doorgedrongen was. Het komt dan ook niet als een verrassing dat het Nieuwe Testament, dat in feite beide zijden van het spectrum omvat, deze invloed eveneens tentoonspreidt.

Wanneer we meer in detail naar de Latijnse leenwoorden keken, stelden we ten eerste vast dat ze slechts een klein percentage van het totale vocabularium van het Nieuwe Testament besloegen. Bovendien konden we afleiden dat ze voornamelijk verwezen naar realia op de gebieden waarop Romeinse en Latijnse invloed in het oosten het grootst was. Deze vaststelling, in combinatie met het feit dat de overgrote meerderheid van de leenwoorden ook buiten het Nieuwe Testament geattesteerd zijn, bracht ons tot de conclusie dat het hier hoogstwaarschijnlijk om *Integrated borrowings* ging. Vervolgens merkten we op dat vooral de Evangelieën en *Handelingen* veel leenwoorden bevatten, waarschijnlijk omdat ze ook het meest over Romeinse realia handelen. We wezen op de schijnbaar puristische houding van Lucas, die een aantal latinismen van Marcus verwijderd, vermoedelijk met de bedoeling om meer literair te schrijven. Dit paste bij de algemene opmerkingen die we over het derde Evangelie gemaakt hadden. Bovendien kaartten we de andere houding van *Handelingen* aan, waar de auteur Latijnse leenwoorden niet schuwde. Hierbij haalden we aan dat latinismen in *Handelingen* vrij vaak in de directe rede van Romeinen komen. Datzelfde stelden we ook vast in verband met de idiomatische latinismen, wat ons tot de voorzichtige conclusie leidde dat de auteur van het werk in staat was om typische kenmerken van Romeinen die Grieks spraken weer te geven. We zagen ook een bijzonderheid van Marcus, namelijk het feit dat hij latinismen gebruikt om andere termen uit te leggen. Hoewel dit een interessante vaststelling is, stipten we vooral ook aan dat men voorzichtig moet zijn om enkel op basis hiervan te besluiten dat het Evangelie in Rome geschreven is.

In elk geval moeten we uit het deel over de lexicale latinismen besluiten dat de invloed van het Latijn op het Grieks van het Nieuwe Testament op dit vlak bewezen is. Er zijn duidelijke Latijnse leenwoorden aanwezig in de tekst. Hiermee staat het echter niet vast dat de auteurs de taal kenden, aangezien deze latinismen vermoedelijk geïntegreerd waren in de Koinè.

De bespreking van de syntactische latinismen bracht vooral veel onzekerheid aan het licht. Bewijzen dat het Latijn een invloed gehad heeft op dit niveau, bleek niet eenvoudig. Daarom namen we onze toevlucht tot secundaire literatuur om een passende methodologie op te stellen. Vervolgens pasten we elk van de stappen van deze methodologie toe op een aantal voorbeelden.

Daaruit bleek voornamelijk dat bepaalde onderzoekers soms heel snel het etiket van latinisme toekennen aan constructies: bij heel wat vrij breed aanvaarde latinismen konden we op zijn minst een kanttekening of een punt van kritiek opstellen. De bespreking van deze voorbeelden diende er vooral toe om aan te tonen, dat men in feite elk van de syntactische latinismen aan een grondig onderzoek zou moeten onderwerpen, waarbij men een zeer groot corpus van Griekse, Latijnse en eventueel anderstalige teksten dient te hanteren. Enkel op die manier zouden al te snelle conclusies, in welke richting dan ook, vermeden kunnen worden. Toch stelden we, samen met Dubuisson, ook vast dat het in feite zo goed als onmogelijk is om ooit zekerheid te verkrijgen in fenomenen als deze. Het is immers bij elk geval mogelijk dat het om een interne evolutie van het Grieks gaat, en niet een evolutie gemotiveerd door externe factoren. Wel kunnen we aan de hand van corpusonderzoek tot een hoge mate van waarschijnlijkheid komen.

Hierna gingen we kijken naar de verdeling van de idiomatische latinismen over de verschillende auteurs. Deze kwamen enkel voor in de synoptische Evangeliën en *Handelingen*. Marcus en *Handelingen* bezaten opvallend veel gelatiniseerde idiomen. In het geval van de eerste tekst vormde dit een extra argument om te postuleren dat de auteur ervan Latijn kende. Wat betreft *Handelingen* zagen we dat vele van deze latinismen opnieuw uitgesproken werden door Romeinen. Hierdoor werd onze hypothese, dat de auteur typisch Latijnse afwijkingen in het Grieks herkend zou hebben, kracht bijgezet.

We stelden vast dat de meer betwiste syntactische latinismen vaak breder verspreid zijn, omdat ze zich op abstractere niveaus van de syntaxis voordoen. Gezien dit feit, en vermits het hier veel moeilijker is om zekerheid te krijgen over Latijnse invloed, konden we hier minder makkelijk conclusies trekken in verband met de verdeling over de verschillende auteurs.

Ten slotte zochten we naar een antwoord op de vraag of de auteurs Latijn kenden. We verwierpen ten eerste de leenwoorden als bewijsmateriaal, aangezien die geïntegreerd waren in het Grieks. Dat betekent dat we ons voor argumenten moesten richten op de minder zekere syntactische en idiomatische latinismen, wat ook weer problematisch was, omdat de latiniteit hiervan moeilijk te bewijzen viel. Voor een aantal auteurs konden we wel stellen dat hun tekst geen aanleiding gaf om te denken dat ze Latijn kenden. Dat waren met name Johannes, Jacobus, Petrus, Judas en de auteur van de *Apocalyps*. De sterkste vermoedens voor kennis van het Latijn bestonden bij Paulus en Marcus.

Laten we, op het einde van dit werk gekomen, nog even teruggrijpen naar het citaat waarmee het aanving. Is het werkelijk niet de moeite waard om de kwestie van de latinismen aan een onderzoek te onderwerpen? Ik ben het hier niet eens met Moulton. Ik hoop aangetoond te hebben dat latinismen een aandeel van het nieuwtestamentisch Grieks vormen, zij het dan een beperkt en niet altijd even bewijsbaar aandeel. Alleen al daarom is het voor wie zich in deze taal interesseert, nuttig ze te bestuderen. Bovendien weerspiegelt het Latijnse deel van het lexicon ook uitstekend de context waarin deze teksten ontstaan zijn, namelijk dat van een gebied waar vele talen naast elkaar gebruikt werden met verschillende functies. Ook hier speelde het Latijn slechts een kleine rol, maar

in elk geval wel *een* rol, en mag daarom niet genegeerd worden. Wel ben ik het eens met Moulton als hij voorschrijft dat we een kritische houding moeten innemen tegenover de latinismen. Het schijnt mij niet voldoende dat een Griekse frase in het Nieuwe Testament goed lijkt op een Latijnse, om aan te tonen dat het ook werkelijk om een latinisme gaat: voor we dit met stelligheid willen beweren, moet er, zoals ik hoger beschreven heb, een grondig en kritisch onderzoek plaatsgevonden hebben.

BIBLIOGRAFIE

PRIMAIRE BRONNEN

- Aland K. (ed.), *Synopsis Quattuor Evangeliorum. Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis edidit Kurt Aland.* Stuttgart 1967⁴.
- Aland K. et al. (edd.) *Novum Testamentum Graece. Greek-English New Testament.* Nestle-Aland. Stuttgart 2013²⁸.
- Katholieke Bijbelstichting (edd.), *De Bijbel. Uit de grondtekst vertaald. Willibrord vertaling.* Brugge 1978.

SECUNDAIRE BRONNEN

Algemeen

- Baeyens P. - De Waele E., *Lingua Graeca. Griekse spraakkunst.* Luik 1963⁷.
- Bakker E.J. (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language.* Chichester – Malden (MA) 2010.
- Bauer W., *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der Übrigen Urchristlichen Literatur.* Berlin - New York 1971⁵.
- De Groote M., *Syntaxis van het Oudgrieks.* Gent 2008.
- Kühner R. - Blaß F., *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache. Erster Teil: Elementar- und Formenlehre.* Hannover 1890³.
- Kühner R. - Gerth B., *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache. Zweiter Teil: Satzlehre.* Hannover - Leipzig 1898-1904.
- Liddell H.G. - Scott R., *A Greek-English Lexicon. revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones. with the assistance of Roderick McKenzie.* Oxford 1940. Online geraadpleegd via <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform>.

Thesaurus Linguae Graecae (TLG): online geraadpleegd via <http://www.tlg.uci.edu/>.

Deel 1 De taalsituatie in het oosten

- Ball W., *Rome in the East. The Transformation of an Empire*. London - New York 2000.
- Brixhe C., *Linguistic Diversity in Asia Minor during the Empire: Koinè and Non-Greek Languages*. In: Bakker E.J. (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*. Chichester - Malden (MA) 2010, 228-252.
- Caragounis C.C., *The Development of Greek and the New Testament. Morphology, Syntax, Phonology and Textual Transmission*. Tübingen 2004.
- Chancey M.A., *Greco-Roman Culture and the Galilee of Jesus*. Cambridge 2006.
- Eck W., *Latein als Sprache politischer Kommunikation in Städten der östlichen Provinzen*, *Chiron* 30 (2000), 641-660.
- Eck W., *The Presence, Role and Significance of Latin in the Epigraphy and Culture of the Roman Near East*. In: Cotton H. - Hoyland R. et. al. (edd.), *From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*. Cambridge 2009, 15-42.
- Fitzmyer J.A., *The Languages of Palestine in the First Century AD*. In: Porter S.E. (ed.), *The Language of the New Testament. Classic Essays*. Sheffield 1991, 126-162.
- Geiger J., *Language, Culture and Identity in Ancient Palestine*. In: Ostenfeld E.N. (ed.), *Greek Romans and Roman Greeks. Studies in Cultural Interaction*. Aarhus 2002, 233-246.
- Hahn L., *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten. Mit besonderer Berücksichtigung der Sprache. Bis auf die Zeit Hadrians*. Leipzig 1906.
- Horrocks G., *Greek. A History of the Language and its Speakers*. New York 1997.
- Isaac B., *Latin in Cities of the Roman Near East*. In: Cotton H. - Hoyland R. et. al. (edd.), *From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*. Cambridge 2009, 43-72.
- Lieberman S., *Greek in Jewish Palestine. Hellenism in Jewish Palestine*. New York - Jerusalem 1994.
- Millar F., *Rome, the Greek World, and the East. Volume 3: The Greek world, the Jews and the East*. Chapel Hill 2006.
- Millard A., *Latin in First-Century Palestine*. In: Zevit Z. - Gitin S. - Sokoloff M. (edd.), *Solving Riddles and Untying Knots. Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield*. Winona Lake (IN) 1995, 451-458.
- Millard A., *Reading and Writing in the Time of Jesus*. New York 2000.
- Müller C. W. et. al. (edd.), *Zum Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike*. Stuttgart 1992.
- Mussies G., *Greek in Palestine and the Diaspora*. In: Safrai S. - Stern M., *The Jewish People in the First Century: Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*. II, Assen - Amsterdam 1976, 1040-1064.
- Niehoff-Panagiotidis J., *Koinè und Diglossie*. Wiesbaden 1994.
- Neumann G. - Untermann J. (edd.), *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit*. Bonn 1980.
- Porter S.E., *Diglossia and Other Topics in New Testament Linguistics*. Sheffield 2000.
- Rochette B., *Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'Empire romain*. Bruxelles 1997.

- Rochette B., *Greek and Latin Bilingualism*. In: Bakker E.J. (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*. Chichester - Malden (MA) 2010, 281-293.
- Safrai S. - Stern M., *The Jewish People in the First Century : Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*. I-II, Assen 1974-1976.
- Silva M., *Bilingualism and the Character of Palestinian Greek*. In: Porter S.E. (ed.), *The Language of the New Testament. Classic Essays*. Sheffield 1991, 205-226.
- Soggin J.A., *Bilinguismo o trilinguismo nell'Ebraismo post-esilico. Il caso dell'Aramaico e del Greco*. In: XVIII *Giornate Filologiche Genovesi. Il bilinguismo degli Antichi*. Genova 1991, 83-94.
- Wifstrand A., *Epochs and Styles. Selectes Writings on the New Testament, Greek Language and Greek Culture in the Post-Classical Era*. Tübingen 2005.

Deel 2 Nieuwtestamentisch Grieks

- Argyle A.W., *The Greek of Luke and Acts*, NTS 20 (1974), 441-445.
- Bernard J.H. - McNeile A.H., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to St John*. Edinburgh 1999.
- Blaß F.- Debrunner A.- Rehkopf F., *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*. Göttingen 1976¹⁴.
- Boring E., *Mark. A Commentary*. Louisville (KY) 2006.
- Bovon F., *L'évangile selon Saint Luc (1,1-9,50)*. Genève 1991.
- Brown R.E., *The Gospel according to John I-XII. A New Translation with Introduction and Commentary*. The Anchor Bible 29, New York 1966.
- Callahan A.D., *The Language of Apocalypse*, HThR 88 (1995), 453-470.
- Charles R.H., *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John*. Volume 1 & 2, Edinburgh 1959-1963.
- Davids P.H., *The Epistle of James*. NIGTC, Grand Rapids (MI) 1982.
- Davies W.D. - Allison D.C. Jr., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew. 1: Introduction and commentary on Matthew I-VII*. Edinburgh 2003.
- Davies W.D. - Allison D.C. Jr., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew. 2: Commentary on Matthew VIII-XVIII*. Edinburgh 2001.
- Davies W.D. - Allison D.C. Jr., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to Saint Matthew. 3: Commentary on Matthew XIX-XXVIII*. Edinburgh 2004.
- De Groot M., *Apokalyptik und die eigene Art der Johannesapokalypse*, BiZ 46 (2002), 103-106.
- Deißmann A., *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt*. Tübingen 1923⁴.
- Deißmann A., *Hellenistic Greek with Special Consideration of the Greek Bible*. In: Porter S.E. (ed.), *The Language of the New Testament. Classic Essays*. Sheffield 1991, 39-59.
- Doudna J.C., *The Greek of the Gospel of Mark*. Philadelphia (PA) 1961.
- Elliott, J.H., *1 Peter. A New Translation with Introduction and Commentary*. New York 2000.
- Elliott, J.K. (ed.), *Studies in New Testament Language and Text. Studies in Honour of George D. Kilpatrick*. Leiden 1976.
- Elliott J.K., *The Language and Style of the Gospel of Mark*. Leiden - New York 1993.

- Fuchs E. - Reymond P., *La deuxième épître de Saint Pierre. L'épître de Saint Jude*. Paris 1980.
- George C.H., *Jewish and Christian Greek*. In: Bakker E.J. (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*. Chichester - Malden (MA) 2010, 267-280.
- Gould E.P., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to St Mark*. Edinburgh 1996.
- Horrell D.G., *The Epistles of Peter and Jude*. Peterborough 1998.
- Horrell D.G., *An Introduction to the Study of Paul*. London - New York 2006².
- Incigneri B.J., *The Gospel to the Romans. The Setting and Rhetoric of Mark's Gospel*. Leiden - Boston 2003.
- Iersel, van B., *Marcus uitgelegd aan andere lezers*. Baarn 1997.
- Kamp, van de H.R., *Openbaring. Profetie vanaf Patmos*. Kampen 2008³.
- Köster H., *Einführung in das Neue Testament: im Rahmen der Religionsgeschichte und Kulturgeschichte der hellenistischen und römischen Zeit*. Berlin - New York 1980.
- Kümmel W.G., *Einleitung in das Neue Testament*. Heidelberg 1983²¹.
- Lindars B., *The Gospel of John*. London 1972.
- Moffatt J., *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Hebrews*. London - New York 2004.
- Moulton J.H., *A Grammar of New Testament Greek. 1: Prolegomena*. Edinburgh 1908³.
- Moulton J.H., *A Grammar of New Testament Greek. 2-4*. Edinburgh 1978-1980.
- Ozanne C.G., *The Language of the Apocalypse*, Tyndale Bulletin 16 (1965), 3-9.
- Plummer A., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel According to S. Luke*. Edinburgh 2004.
- Porter S.E., *The Greek Language of the New Testament*. In: Porter, S.E. (ed.), *Handbook to Exegesis of the New Testament*. Leiden - New York - Köln 1997, 99-130.
- Porter S.E., *Did Paul Speak Latin?* In: Porter S.E. (ed.), *Paul: Jew, Greek, and Roman*. Leiden 2008, 289-308.
- Puskas C.B., *An Introduction to the New Testament*. Peabody (MA) 1989.
- Puskas C.B. - Robbins C.M., *An Introduction to the New Testament*. Cambridge 2012².
- Ross A., *The Epistles of James and John*. Grand Rapids (MI) 1970⁴.
- Sanders J.N. - Mastin B.A., *A Commentary on the Gospel according to St. John*. London 1968.
- Schenke L., *Das Markusevangelium*. Stuttgart - Berlin - Köln - Mainz 1988.
- Thompson S., *The Apocalypse and Semitic Syntax*. Cambridge 1985.
- Van Houwelingen P.H.R., *1 Petrus. Rondzendbrief uit Babylon*. Kampen 2010⁴.
- Van Houwelingen P.H.R., *2 Petrus en Judas. Testament in tweevoud*. Kempen 2011⁴.
- Wikenhauser A. - Schmid J., *Einleitung in das Neue Testament*. Freiburg 1973⁶.

Deel 3 Latinismen in het Nieuwe Testament

- Adams J.N., *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge 2003.
- Cavenaile R., *Influence latine sur le vocabulaire grec d'Égypte*, CE 52 (1951), 391-404.
- Dickey E., *Latin Influence on the Greek of Documentary Papyri: An Analysis of its Chronological Distribution*, ZPE 145 (2003), 249-257.
- Dubuisson M., *Le latin de Polybe. Les implications historiques d'un cas de bilinguisme*. Paris 1985.
- Famerie E., *Le latin et le grec d'Appien. Contribution à l'étude du lexique d'un historien grec de Rome*. Genève 1998.

- Garcia-Domingo E., *Latinismos en la Koiné (en los documentos epigráficos desde el 212 a. J. C. hasta el 14 d. J. C.): gramática y léxico griego-latino, latino-griego*. Burgos 1979.
- Magie D., *De Romanorum iuris publici sacrique vocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conversis*. Lipsiae 1905.
- Marucci C., *Influssi latini sul greco del nuovo testamento*, FNT 6 (1993), 3-30.
- Maryks R. A. *I latinismi del Nuovo Testamento in relazione alla letteratura greca e alle iscrizioni (II sec. aC-II sec. dC)*, *Filología neotestamentaria* 13 (2000), 23-33.
- Mason H.J., *Greek Terms for Roman Institutions: a Lexicon and Analysis*. Toronto 1974.
- Moule C.F.D., *An Idiom Book of New Testament Greek*. Cambridge 1963.
- Moulton J.H. - Milligan G., *Vocabulary of the Greek Testament*. London 1930 [Peabody (MA) 1997].
- Ward J.S., *Roman Greek: Latinisms in the Greek of Flavius Josephus*, CQ 57 (2007), 632-649.
- Zerwick M.S.J., *Biblical Greek. Illustrated by Examples. English Edition Adapted from the Fourt Latin Edition by Smith. J..S.J.* Rome 1963.
- Zerwick M. S.J. - Grosvenor M., *A Grammatical Analysis of the Greek New Testament*. Roma 1996⁵.

Artikels uit encyclopedieën

- Angenendt A. - Berger K. et al., LThK VIII (1999³) s.v. *Petrus*, 90-101.
- Baatz D. - Perdue L., DNP s.v. *Bibel*, online geraadpleegd op 11/03/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/bibel-e216510?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=bibel.
- Batiffol P., *Dictionnaire de la Bible I (1912) s.v. Bezae (codex)*, 1769-1772.
- Beutler J., LThK V (1996³) s.v. *Johanneisches Schrifttum*, 862-866.
- Duckers P. - Kertelge K. et al., LThK VI (1997³) s.v. *Markus*, 1395-1403.
- Eckert J. - Merklein H. et al., LThK VII (1998³) s.v. *Paulus*, 1494-1514.
- Frankemölle H., LThK V (1996³) s.v. *Jakobusbrief*, 734-736.
- Frey J., DNP s.v. *Iohannes*, online geraadpleegd op 11/03/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/iohannes-e525780?s.num=1&s.rows=20&s.mode=DEFAULT&s.f.s2_parent=der-neue-pauly&s.start=0&s.q=%28johannes+evangelist%29.
- Gerber S., DNP s.v. *Synodos*, online geraadpleegd op 06/08/2014,
<http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/synodos-e1127380#>.
- Giesen H. - Frey A. et al., LThK VI (1997³) s.v. *Matthäus*, 1477-1482.
- Kannengiesser C., LThK I (1993³) s.v. *Athanasius der Große*, 1126-1130.
- Kremer J. - Seeliger H.R. - Woelk M., LThK VI (1997³) s.v. *Lukas*, 1109-1114.
- Luz U., DNP s.v. *Matthaios*, online geraadpleegd op 11/03/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/matthaios-e726850?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=matthaios
- Marz C-P., LThK V (1996³) s.v. *Judasbrief*, 1026-1027.
- Nissen H.J., DNP s.v. *Mesopotamien*, online geraadpleegd op 06/08/2014,

- http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/mesopotamien-e800690?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=mesopotamien.
- Nissen H.J., DNP s.v. *Ptolemáis*, online geraadpleegd op 06/08/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/ptolemais-e1013870?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=ptolemais#e1013950.
- Söding T., LThK VIII (1999³) s.v. *Petrusbriefe*, 147-149.
- Stegemann E., DNP s.v. *Paulus*, online geraadpleegd op 11/03/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/paulus-e910530?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=paulus.
- Stegemann W., DNP s.v. *Lukas*, online geraadpleegd op 11/03/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/lukas-e711670?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=lukas.
- Wandrey I., DNP s.v. *Septuaginta*, online geraadpleegd op 04/08/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/septuaginta-e1109300?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=septuagint
- Wick P., DNP s.v. *Markos*, online geraadpleegd op 11/03/2014,
http://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/markos-e724520?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.der-neue-pauly&s.q=markos.

BIJLAGE 1 LIJST VAN DE LATIJNSE LEENWOORDEN

Marucci geeft in zijn artikel een lijst van 27 zekere, lexicale latinismen, die ik hieronder in alfabetische volgorde overgenomen heb.¹ Wat de methodologie betreft, heb ik mij gebaseerd op de manier waarop Dubuisson de behandeling van Romeinse realia bij Polybius weergeeft.² Hij vermeldt bij elke term die hij bespreekt, de volgende zaken:

(Grieks woord)

1. Corresponderend woord in het Latijn
2. Aard van de relatie tussen beide termen: *transcriptio*, *translatio* of *comparatio*?
3. Manier waarop het woord gebruikt wordt. Drie deelaspecten:
 - a. Referenties bij Polybius
 - b. Concurrenten: andere Griekse woorden met dezelfde betekenis
 - c. Gebruik in gelijktijdig Grieks: met name bij historici, in papyri en in inscripties
4. Opmerkingen³

Ik wil dezelfde procedure toepassen, maar met enige aanpassingen. Nummer 2 laat ik vallen, aangezien ik hier enkel *transcriptiones* opgenomen heb. Dit is het resultaat:

(Grieks woord)

1. Corresponderend Latijns woord
2. Vertaling
3. Gebruik van het woord
 - a. Voorkomen in het Nieuwe Testament
 - b. Concurrenten binnen het Nieuwe Testament. Vooral belangrijk in de relatie tussen de drie synoptische Evangeliën: zijn er verschillen te bemerken?
 - c. Gebruik in literaire teksten
 - d. Gebruik in papyri en inscripties
4. Opmerkingen

Hieronder volgt de lijst van Marucci. De oorspronkelijke Latijnse termen heb ik overgenomen van Maryks.⁴ De TLG heb ik dan weer ingezet om te vinden waar de verschillende leenwoorden

¹ Marucci 1993, 4-6.

² Dubuisson 1985, 15-53.

³ Dubuisson 1985, 15.

⁴ Maryks 2000, 24-31.

voorkomen in het Nieuw Testament, en bovendien heb ik dit telkens gecontroleerd in de uitgave van Nestle - Aland. De vertalingen heb ik gemaakt op basis van de LSJ; waar dit niet zo is, staat de bronvermelding in voetnoot.

1. Ἀσσάριον

1. Assarius
2. Munteenheid: 1/16 van een denarius, al wijzigde die verhouding soms.⁵
3.
 - a. Twee keer:
 - Matth. 10:29: ἀσσαρίου
 - Luc. 12:6: ἀσσαρίων
 - b. Geen
 - c. Komt voor bij⁶:
 - Hero van Alexandrië
 - Dionysius van Halicarnassus
 - Dioscorides Pedianus
 - Plutarchus
 - Pseudo-Galenus
 - Clemens van Alexandrië
 - d. Komt ook voor in inscripties en papyri.⁷

2. Δηνάριον

1. Denarius
2. Munteenheid
3.
 - a. 16 Keer:
 - Matth. 18:28: δηνάρια
 - Matth. 20:2: δηναρίου
 - Matth. 20:9: δηνάριον
 - Matth. 20:10: δηνάριον
 - Matth. 20:13: δηναρίου
 - Matth. 22:19: δηνάριον
 - Marc. 6:37: δηναρίων
 - Marc. 12:15: δηνάριον
 - Marc. 14:5: δηναρίων
 - Luc. 7:41: δηνάρια
 - Luc. 10:35: δηνάρια
 - Luc. 20:24: δηνάριον

⁵ Moulton - Milligan 1997, s.v. ἀσσάριον

⁶ Maryks 2000, 24.

⁷ Maryks 2000, 24.

- Ioh. 6:7: δηναρίων
- Ioh. 12:5: δηναρίων
- Apoc. 6:6: δηναρίου (tweemaal)

b. Geen

c. Ook gebruikt door:⁸

- Hero van Alexandrië
- Epictetus
- Plutarchus
- Galenus
- Pseudo-Galenus

d. Zeer frequent in de Egyptische papyri.⁹

3. Εὐρακύλων

1. Komt van het Griekse εὐρος en het Latijnse aquilo

2. Benaming van een wind: het Griekse woord betekent oostenwind, het Latijnse noordoostenwind.¹⁰

3.

a. Eén keer:

- Act. 27:14: εὐρακύλων

b. Geen

c. Niet aanwezig in de overgeleverde Griekse literatuur.¹¹

d. Niet aanwezig in de overgeleverde papyri.¹²

4. Καῖσαρ

1. Caesar

2. Caesar/Keizer

3.

a. 29 Keer:

- Matth. 22:17: Καίσαρι
- Matth. 22:21: Καίσαρος (tweemaal)
- Matth. 22:21: Καίσαρι
- Marc. 12:14: Καίσαρι
- Marc. 12:16: Καίσαρος
- Marc. 12:17: Καίσαρος
- Marc. 12:17: Καίσαρι
- Luc. 2:1: Καίσαρος
- Luc. 3:1: Καίσαρος
- Luc. 20:22: Καίσαρι

⁸ Maryks 2000, 24

⁹ Maryks 2000, 25.

¹⁰ Moulton - Milligan 1997, s.v. Εὐρακύλων.

¹¹ Maryks 2000, 25.

¹² Maryks 2000, 25.

- Luc. 20:24: Καίσαρος
- Luc. 20:25: Καίσαρος
- Luc. 20:25: Καίσαρι
- Luc. 23:2: Καίσαρι
- Ioh. 19:12: Καίσαρος
- Ioh. 19:12: Καίσαρι
- Ioh. 19:15: Καίσαρα
- Act. 17:7: Καίσαρος
- Act. 25:8: Καίσαρά
- Act. 25:10: Καίσαρος
- Act. 25:11: Καίσαρα
- Act. 25:12: Καίσαρα (tweemaal)
- Act. 25:21: Καίσαρα
- Act. 26:32: Καίσαρα
- Act. 27:24: Καίσαρι
- Act. 28:19: Καίσαρα
- Phil. 4:22: Καίσαρος

b. Geen

c. Zeer vaak gebruikt in literaire teksten, onder andere bij:¹³

- Diodorus Siculus
- Strabo
- Philo van Alexandrië
- Flavius Josephus
- Plutarchus
- Appianus
- Epictetus
- Clemens van Alexandrië

d. Geen informatie bij Maryks.

5. Κεντυρίων

1. Centurio

2. Aanvoerder van een centurie, hoofdman

3.

a. Drie keer:

- Marc. 15:39: κεντυρίων
- Marc. 15:44: κεντυρίωνα
- Marc. 15:45: κεντυρίωνος

b. Concurrenten binnen het Nieuwe Testament zijn de Griekse leenvertalingen *ἐκατόνταρχος* (Matth. 27:54) en *ἐκατοντάρχης* (Luc. 23:47).¹⁴

¹³ Maryks 2000, 25.

¹⁴ Maryks 2000, 25. Maryks geeft beide vormen echter zonder tussen-τ (*ἐκατόναρχος* en *ἐκατονάρχης*). Ik heb mij gebaseerd op de 28ste uitgave van Nestle-Aland, waar de vormen met tussen-τ opgenomen zijn.

c. Ook gebruikt bij: ¹⁵

- Polybius¹⁶

- Enkele vroegchristelijke geschriften, waaronder het *Martyrium Polycarpi*, het *Evangelium Petri* en de *Acta Pauli*.

d. Komt voor in:¹⁷

- Inscripties uit Phile en Egypte vanaf 32 v.C.

6. Κῆνσος

1. Census

2. Belasting

3.

a. Vier keer:

- Matth. 17:25: κῆνσον

- Matth. 22:17: κῆνσον

- Matth. 22:19: κήνσου

- Marc. 12:14: κῆνσον

b. Een concurrent binnen het Nieuwe Testament is φόρος (Luc. 20:22).¹⁸

c. Komt niet voor in de literatuur voor Eusebius.¹⁹

d. In de papyri en inscripties pas vanaf het einde van de tweede eeuw, met uitzondering van één inscriptie uit de eerste eeuw v.C.²⁰

7. Κοδράντης

1. Quadrans

2. Munteenheid: ¼ van een as

3.

a. Tweemaal:

- Matth. 5:26: κοδράντην

- Marc. 12:42: κοδράντης

b. Geen

c. Komt ook voor bij:²¹

- Hero van Alexandrië

- Plutarchus

- Vroegchristelijke literatuur, zoals de Didachè en Pseudo-Justinus Martyr.

d. Geen informatie bij Maryks.

¹⁵ Maryks 2000, 25.

¹⁶

¹⁷ Maryks 2000, 25.

¹⁸ Maryks 2000, 26.

¹⁹ Maryks 2000, 26.

²⁰ Maryks 2000, 26.

²¹ Maryks 2000, 26.

8. Κολωνία

1. Colonia
2. Kolonie
3.
 - a. Eenmaal:
 - Act. 16:12: κολωνία
 - b. Geen
 - c. Komt ook voor bij Flavius Josephus.²²
 - d. Komt ook voor in de papyri en in inscripties uit het oostelijke Romeinse Rijk.²³

9. Κουστωδία

1. Custodia
2. Wacht, bewaking
3.
 - a. Drie keer:
 - Matth. 27:65: κουστωδίαν
 - Matth. 27:66: κουστωδίας
 - Matth. 28:11: κουστωδίας
 - b. Geen
 - c. Komt verder niet voor in de literatuur onder beschouwing.²⁴
 - d. Komt eenmaal voor in een papyrus uit 22 n.C.²⁵

10. Λεγιών

1. Legio
2. Legioen; in Marc. 5:9 en 5:15, net als in Luc. 8:30, als naam van een slechte geest, met de connotatie dat een legioen uit veel mensen bestaat.²⁶
3.
 - a. Vier keer:
 - Matth. 26:53: λεγιώνας
 - Marc. 5:9: λεγιών
 - Marc. 5:15: λεγιώνα
 - Luc. 8:30: λεγιών
 - b. Geen
 - c. Ook gebruikt bij:²⁷
 - Diodorus Siculus
 - Plutarchus

²² Maryks 2000, 26.

²³ Maryks 2000, 26.

²⁴ Maryks 2000, 27.

²⁵ Maryks 2000, 27. Het woord is in de papyrus iets anders geschreven: κοστωδεία

²⁶ Zie bijvoorbeeld Marc. 5:9: καὶ λέγει αὐτῷ· λεγιὼν ὄνομά μοι ὅτι πολλοὶ ἔσμεν. Vertaling: En hij zei tot Hem: "Mijn naam is Legioen, omdat we met velen zijn." (eigen vertaling).

²⁷ Maryks 2000, 27.

- Ignatius van Antiochië

d. De term wordt ook gebruikt in verschillende papyri en een inscriptie, daterend vanaf de eerste eeuw.²⁸

4. Bepaalde getuigen transcriberen de term als λεγεών, wat volgens Marucci overeenkomt met de normale situatie in de eerste eeuw.²⁹

11. Λέντιον

1. Linteum

2. Doek, handdoek

3.

a. Tweemaal:

- Ioh. 13:4: λέντιον

- Ioh. 13:5: λεντίω

b. Geen

c. De term komt ook voor in:³⁰

- de *Periplus Maris Erythraei*

- de *Pastor* van Hermas

- Een aantal andere, vroegchristelijke geschriften, als de *Acta Johannis*, de *Apocalypsis Baruch*, de *Acta Philippi* en de *Acta Petri et Andreae*

d. In papyri en inscripties komt het woord voor vanaf de tweede eeuw.³¹

12. Λιβερτίνος

1. Libertinus

2. Vrijgelatene

3.

a. Eenmaal:

- Act. 6:9: Λιβερτίνων

b. Geen

c. Buiten het Nieuwe Testament komt het woord enkel voor bij latere christelijke auteurs als Gregorius van Nissa en Johannes Chrystostomus, dus niet in auteurs gelijktijdig met het Nieuwe Testament.³²

d. Het woord komt niet voor in de papyri.³³

13. Λίτρα

1. Libra

2. Eenheid van gewicht: een pond

3.

²⁸ Maryks 2000, 27.

²⁹ Marucci 1993, 5, voetnoot 10.

³⁰ Maryks 2000, 27.

³¹ Maryks 2000, 27.

³² Maryks 2000, 27.

³³ Maryks 2000, 27.

- a. Tweemaal:
 - Ioh. 12:3: λίτραν
 - Ioh. 19:39: λίτρας
- b. Geen
- c. Komt ook voor bij:³⁴
 - Polybius
 - Hero van Alexandrië
 - Dioscurides
 - Flavius Josephus
 - Galenus
 - Plutarchus
- d. Over de papyri geeft Maryks geen info.

14. Μεμβράνα

- 1. Membrana
- 2. Perkament
- 3.
 - a. Eenmaal:
 - II Tim. 4:13: μεμβράνας
 - b. Geen
 - c. Het woord komt ook voor bij Carax van Pergamon.³⁵
 - d. Het woord wordt gebruikt in een papyrus van de tweede eeuw, en in één van de vierde/vijfde eeuw.³⁶

15. Μίλιον

- 1. Mille
- 2. Romeinse mijl
- 3.
 - a. Eenmaal:
 - Matth. 5:41: μίλιον
 - b. Geen
 - c. Wordt ook gebruikt bij:³⁷
 - Polybius
 - Hero van Alexandrië
 - Strabo
 - Plutarchus
 - In een aantal christelijke auteurs, die echter afhangen van Mattheüs.
 - d. Het woord komt voor in papyri, maar pas vanaf het einde van de 3de eeuw, en in het meervoud.³⁸

³⁴ Maryks 2000, 28.

³⁵ Maryks 2000, 28.

³⁶ Maryks 2000, 28.

³⁷ Maryks 2000, 28.

16. Μόδιος

1. Modius
2. Inhoudsmaat; een vat met deze inhoud (LSJ)
3.
 - a. Drie keer:
 - Matth. 5:15: μόδιον
 - Marc. 4:21: μόδιον
 - Luc. 11:33: μόδιον
 - b. Geen
 - c. Het woord komt ook voor bij:³⁹
 - Polybius
 - Hero van Alexandrië
 - Dionysius van Halicarnassus
 - Flavius Josephus
 - Plutarchus
 - Epictetus
 - Galenus
 - Pseudo-Galenus
 - Clemens van Alexandrië: evenwel in een citaat uit het Evangelie
 - d. Maryks geeft geen informatie over de papyri.

17. Ξέστης

1. Sextarius
2. Inhoudsmaat
3.
 - a. Eenmaal:
 - Marc. 7:4: ξεστῶν
 - b. Geen
 - c. Komt voor in een astrologische tekst van de 1ste eeuw n.C.⁴⁰
 - d. Het woord wordt aangetroffen in een papyrus van de 3de eeuw n.C.⁴¹
4. Volgens veel getuigen is de term ook aanwezig in Mc 7.8.⁴²

18. Πραιτώριον

1. Praetorium
2. Residentie van de gouverneur
3.
 - a. Acht keer:

³⁸ Maryks 2000, 28.

³⁹ Maryks 2000, 29.

⁴⁰ Maryks 2000, 29.

⁴¹ Maryks 2000, 29.

⁴² Marucci 1993, 5, voetnoot 15.

- Matth. 27:27: πραιτώριον
- Marc. 15:16: πραιτώριον
- Ioh. 18:28: πραιτώριον (tweemaal)
- Ioh. 18:33: πραιτώριον
- Ioh. 19:9: πραιτώριον
- Act. 23:35: πραιτωρίω
- Phil. 1:13: πραιτωρίω

b. Geen

c. Het woord is ook aanwezig in:⁴³

- Pseudo-Herodiansus
- In de christelijke literatuur: bijvoorbeeld bij Pseudo-Justinus, Clemens van Alexandrië, en anderen.

d. Het woord komt vaak voor in de papyri vanaf de derde eeuw.⁴⁴

19. ῥέδη

1. Rheda

2. Wagen met vier wielen⁴⁵

3.

a. Eenmaal:

- Apoc. 18:13: ῥεδῶν

b. Geen

c. Het woord komt in de verdere Griekse literatuur enkel voor bij Hippolitus, maar dan in een citaat van de boven vermelde Apocalyps-passage.⁴⁶

d. Ook in de papyri komt het woord niet voor.⁴⁷

4. Waarschijnlijk is het woord oorspronkelijk Gallisch, maar via het Latijn ook in de Koinè doorgedrongen.⁴⁸

20. Σικάριος

1. Sicarius

2. Sluipmoordenaar

3.

a. Eenmaal:

- Act. 21:38: σικαρίων

b. Geen

c. Het woord komt voor bij Flavius Josephus.⁴⁹

d. In de papyri wordt de term gebruikt vanaf het einde van de tweede eeuw.⁵⁰

⁴³ Maryks 2000, 29.

⁴⁴ Maryks 2000, 29

⁴⁵ Maryks 2000, 30.

⁴⁶ Maryks 2000, 30.

⁴⁷ Maryks 2000, 30.

⁴⁸ Marucci 1993, 6, voetnoot 17.

⁴⁹ Maryks 2000, 30.

21. Σιμικίνθιον

1. Semicinctium
2. Schort, omslagdoek, smalle gordel
3.
 - a. Eenmaal
 - Act. 19:12: σιμικίνθια
 - b. Geen
 - c. Niet geattesteerd voor Pseudo-Herodianus (tweede eeuw n.C.)⁵¹
 - d. Maryks geeft geen info over de papyri.

22. Σουδάριον

1. Sudarium
2. Doek, zakdoek
3.
 - a. Vier keer:
 - Luc. 19:20: σουδαρίω
 - Ioh. 11:44: σουδαρίω
 - Ioh. 20:7: σουδάριον
 - Act. 19:12: σουδάρια
 - b. Geen
 - c. Komt ook voor in:⁵²
 - Pseudo-Herodianus
 - Julius Pollux
 - latere christelijke auteurs
 - d. Het woord komt voor in een papyrus van de eerste eeuw n.C., en in twee inscripties.⁵³

23. Σπεκουλάτωρ

1. Speculator
2. Belangrijke medewerker van een legioencommandant of een provinciegouverneur, onder andere bevoegd voor het uitvoeren van executies (LSJ)
3.
 - a. Eenmaal:
 - Marc. 6:27: σπεκουλάτορα
 - b. Geen
 - c. Het woord komt ook voor bij een aantal christelijke auteurs, zoals in de *Acta Pauli*.⁵⁴
 - d. In de papyri is het woord geattesteerd in de tweede eeuw.⁵⁵

⁵⁰ Maryks 2000, 30.

⁵¹ Maryks 2000, 30.

⁵² Maryks 2000, 30.

⁵³ Maryks 2000, 30.

⁵⁴ Maryks 2000, 30-31.

⁵⁵ Maryks 2000, 31.

24. Τίτλος

1. Titulus
2. Titel, inscriptie
3.
 - a. Tweemaal:
 - Ioh. 19:19: τίτλον
 - Ioh. 19:20: τίτλον
 - b. Geen
 - c. Het woord komt voor bij auteurs van de tweede eeuw, zoals Johannes van Damascus.⁵⁶
 - d. Het komt voor in papyri vanaf de tweede eeuw, en in een aantal inscripties.⁵⁷

25. Φραγέλλιον

1. Flagellum
2. Zweep
3.
 - a. Eenmaal:
 - Ioh. 2:15: φραγέλλιον
 - b. Geen
 - c. Komt voor bij een aantal christelijke auteurs, zoals Basilius, Johannes Chrystostomus en bovenal in Origenes.⁵⁸
 - d. Eén attestatie in een papyrus uit de tweede eeuw, maar dan φλαγέλλιον gespeld.⁵⁹
4. Het woord vertoont dissimilatie: φραγέλλιον in plaats van φλαγέλλιον. Deze variatie tussen λ en ρ komt ook in andere nieuwtestamentische woorden voor (bijvoorbeeld κλίβανος - κρίβανος).⁶⁰

26. Φραγελλοῦν

1. Flagellare
2. Geselen
3.
 - a. Tweemaal:
 - Matth. 27:26: φραγελλώσας
 - Marc. 15:15: φραγελλώσας
 - b. Lucas gebruikt met dezelfde betekenis het werkwoord παιδεύειν (Luc. 23:16: παιδεύσας en Luc. 23:22: παιδεύσας).⁶¹
 - c. Het woord is ook geattesteerd in de *Acta Pauli*.⁶²

⁵⁶ Maryks 2000, 31.

⁵⁷ Maryks 2000, 31.

⁵⁸ Maryks 2000, 31.

⁵⁹ Maryks 2000, 31.

⁶⁰ Moulton 1979, vol. 2, 103.

⁶¹ Blaß - Debrunner 1976, 7, voetnoot 4.

⁶² Maryks 2000, 31.

d. Hier geen informatie over de papyri.

27. Χῶρος

1. Corus/caurus⁶³

2. Noordwestenwind

3.

a. Eenmaal:

- Act. 27:12: χῶρον

b. Geen

c. Buiten het Nieuwe Testament is dit woord niet geattesteerd in de literatuur die Maryks onder beschouwing neemt.⁶⁴

d. Ook in de papyri komt het woord niet voor.⁶⁵

Voor de volledigheid wil ik erop wijzen dat Blaß - Debrunner hieraan nog drie woorden toevoegen, waarvan het niet helemaal zeker is of het latinismen zijn. Ten eerste is er de uitroep οὐάι (weel), dat een transcriptie van het Latijnse *vae* kan zijn, maar ook uit het Hebreeuws zou kunnen komen.⁶⁶ Het komt in totaal 46 keer voor in het Nieuwe Testament, namelijk 15 keer bij Lucas, 14 keer in de Apocalyps, 13 keer bij Mattheüs, 2 keer - en dus opvallend weinig - bij Marcus, 1 keer in de eerste brief aan de Corinthiërs en 1 keer in de brief van Judas. Daarnaast vermelden ze ook het woord *περπερεύεσθαι* (opscheppen), waarvan het niet zeker is of het een latinisme is: het zou gebouwd kunnen zijn op het Latijnse *perperam*, maar ook op het Griekse *πέρπερος*.⁶⁷ Het woord komt slechts eenmaal voor in het Nieuwe Testament, met name in I Cor. 13:4. Het laatste mogelijke latinisme dat de *Grammatik* noemt, is het woord *φαιλόνης* (mantel, bovenkleed). Het woord heeft te maken met het Latijnse *paenula*, maar de richting van de invloed is onduidelijk: men weet niet of het een Latijns leenwoord in het Grieks, dan wel een Grieks leenwoord in het Latijn is.⁶⁸ Het woord komt eenmaal voor in het Nieuwe Testament, namelijk in II Tim. 4:13.

Verder voegt ook Marucci zelf een aantal woorden toe, waarvan de herkomst onduidelijk is.⁶⁹ Ten eerste hebben we *θρίαμβεύω* (trionferen, een triomftocht houden), dat voorkomt in II Cor. 2:14 en Col. 2:15. Volgens Frisk is dit een latinisme, uit het Latijnse *triumpho*.⁷⁰ Een andere mogelijkheid is dat het woord *θρίαμβος* oorspronkelijk Grieks was, met de betekenis *feestlied en - optocht voor Dionysus, en bijnaam voor Dionysus* en via het Etruskisch in het Latijn terecht is gekomen.⁷¹ Daar zou de betekenis dan veranderd zijn naar triomf, op basis waarvan het Griekse *θρίαμβος* op zijn beurt een semantische verschuiving ondergaan zou hebben.⁷² Zelfs als het woord oorspronkelijk Grieks was,

⁶³ Marucci 1993, 6, voetnoot 20: de Latijnse schrijfwijze is niet zeker.

⁶⁴ Maryks 2000, 31.

⁶⁵ Maryks 2000, 31.

⁶⁶ Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 7.

⁶⁷ Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 7; §108, voetnoot 8.

⁶⁸ Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 7; §32, voetnoot 2.

⁶⁹ Marucci 1993, 10.

⁷⁰ Geciteerd in Marucci 1993, 10.

⁷¹ Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 7.

⁷² Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 7.

kunnen we hier toch van Latijnse invloed spreken, gezien de Latijnse basis van de betekenisverschuiving. Ook het woord μάκελλον / μάκελλος (markt: I Cor. 10:25) is voor discussie vatbaar: volgens bepaalde onderzoekers komt het van het Latijnse macellum, o.a. Blaß - Debrunner keert de relatie dan weer om, en stelt dat macellum van μάκελλον komt.⁷³ Aangezien het woord al in inscripties vanaf 400 v.C. aangetroffen kan worden, is het als latinisme weinig waarschijnlijk.⁷⁴ Het woord κράβατος (bed, matras) komt 11 keer voor in het Nieuwe Testament (5 keer in *Marcus*, 4 keer in *Johannes* en 2 keer in *Handelingen*).⁷⁵ Hoewel sommigen een Latijnse oorsprong veronderstellen, was de ontlening waarschijnlijk omgekeerd, al is de precieze oorsprong van het woord onbekend.⁷⁶ Vervolgens is er het woord χάρτης (papyrus: II Ioh 12), dat, volgens Marucci bepaalde tijd aangemerkt is als latinisme, hoewel er vandaag consensus heerst dat het Latijnse charta van het Grieks komt, eerder dan omgekeerd.⁷⁷ Het Griekse woord komt namelijk al voor sinds de vierde eeuw v.C., bij Plato.⁷⁸

Hahn merkt ten slotte nog het woord πελεκίζειν (afhakken, onthoofden: Apoc. 20:4) op, maar in het artikel van Marucci staat te lezen dat dit onmogelijk een latinisme kan zijn: in feite is het werkwoord gevormd op het Griekse ὁ πέλεκυς (de bijl).⁷⁹ Aangezien πέλεκυς reeds in de Odyssee voorkomt, valt eveneens uit te sluiten dat het basiswoord een latinisme zou zijn.⁸⁰ De reden waarom Hahn het toch als dusdanig aanstipt, is duister.

⁷³ Marucci 1993, 10; Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 7.

⁷⁴ Bauer s.v. μάκελλον.

⁷⁵ Marucci 1993, 10.

⁷⁶ Marucci 1993, 10.

⁷⁷ Marucci 1993, 10-11.

⁷⁸ Bauer s.v. χάρτης.

⁷⁹ Marucci 1993, 10; Blaß - Debrunner §108, voetnoot 5.

⁸⁰ LSJ s.v. πέλεκυς.

BIJLAGE 2 VRIJ ONBETWISTE SYNTACTISCHE EN IDIOMATISCHE LATINISMEN

Net als bij de Latijnse leenwoorden heb ik de Griekse uitdrukkingen, hun Latijnse equivalenten en de attestaties in het Nieuw Testament overgenomen van Marucci.¹ De reden waarom het Grieks afwijkend is, heb ik zelf gereconstrueerd, geholpen door de secundaire literatuur die ik telkens in punt 5 aanhaal. De lemmata zullen er als volgt uitzien:

(Uitdrukking in het Grieks)

1. Latijns equivalent
2.
 - a. Voorbeeld in het Grieks
 - b. Vertaling van het voorbeeld
3. Attestaties in het Nieuwe Testament
4. Waarom is dit afwijkend Grieks?
5. Wat zegt andere secundaire literatuur?

1. Συμβούλιον λαμβάνειν

1. Consilium capere/inire
2.
 - a. Matth. 22:15: Τότε πορευθέντες οἱ Φαρισαῖοι συμβούλιον ἔλαβον ὅπως αὐτὸν παγιδεύσωσιν ἐν λόγῳ.
 - b. Toen gingen de Farizeeën onder elkaar beraadslagen hoe ze Hem in de val konden laten lopen (Willibrord vertaling).
3. Enkel geattesteerd in Mattheüs:
 - Matth. 12:14
 - Matth. 22:15
 - Matth. 27:1
 - Matth. 27:7
 - Matth. 28:12
4. De Griekse uitdrukking schijnt een leenvertaling te zijn van de Latijnse.
5. Blaß - Debrunner noemen deze uitdrukking ook als latinisme.²

¹ Marucci 1993, 6-14.

² Blaß - Debrunner §5.4.

2. ὁδὸν ποιεῖν

1. Iter facere

2.

a. Marc. 2:23: καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἤρξαντο ὁδὸν ποιεῖν τίλλοντες τοὺς στάχους.

b. En zijn leerlingen begonnen onder het gaan aren te plukken (Willibrord vertaling).

3. Marc. 2:23 is de enige attestatie.

4. Dit idioom lijkt een leenvertaling uit het Latijn.

5. Blaß - Debrunner stelt dat deze constructie eigenlijk evengoed echt Grieks kan zijn.³ Moulton wijst er echter op dat de constructie in klassiek Grieks een mediale vorm van ποιέω zou nemen.⁴ Deze afwijking kan op twee manieren verklaard worden: ten eerste kunnen we vermoeden dat onder invloed van het Latijn voor een actieve vorm geopteerd werd. Anderzijds gebruiken de nieuwtestamentische auteurs wel vaker een actieve vorm van ποιέω in plaats van een mediale, zodat dit geen geïsoleerd geval is.⁵ Latijnse invloed is dus niet uitgesloten, maar ook niet noodzakelijk.

3. ἐσχάτως ἔχειν

1. In extremis esse

2.

a. Marc. 5:23: τὸ θυγάτριόν μου ἐσχάτως ἔχει

b. "Mijn dochttertje kan elk ogenblik sterven" (Willibrord vertaling).

3. Marc. 5:23 is de enige attestatie.

4. De betekenis *op het punt staan te sterven* zou als leenvertaling uit het Latijn gezien kunnen worden.⁶

5. Geen informatie bij Blaß - Debrunner, Radermacher, Zerwick of Moulton.

4. εἶπεν δοθῆναι αὐτῇ φαγεῖν

1. Iussit ei ad manducandum dari

2.

a. Marc. 5:43: καὶ διεστείλατο αὐτοῖς πολλὰ ἵνα μηδεὶς γνοῖ τοῦτο, καὶ εἶπεν δοθῆναι αὐτῇ φαγεῖν.

b. Hij legde hun nadrukkelijk op, dat niemand het te weten mocht komen, en voegde eraan toe, dat men haar te eten moest geven. (Willibrord vertaling).

3. Marc. 5:43 is de enige attestatie.

4. Een werkwoord van *bevelen* met passieve infinitief doet eerder Latijns dan Grieks aan.

5. Geen info bij Blaß - Debrunner, Radermacher en Zerwick. Moulton wijst op de gelijkenis met het Latijn.⁷

³ Blaß - Debrunner § 5.4, voetnoot 23.

⁴ Moulton 1963, vol. 3, 56.

⁵ Moulton 1963, vol. 3, 56.

⁶ Bauer 1971, s.v. ἐσχάτως.

5. κρατεῖν

1. Memoria tenere

2.

a. Marc. 9:10: καὶ τὸν λόγον ἐκράτησαν πρὸς ἑαυτοὺς συζητοῦντες τί ἔστιν τὸ ἐκ νεκρῶν ἀναστῆναι.

b. Zij hielden het inderdaad voor zich, al vroegen zij zich onder elkaar af, wat dat opstaan uit de doden mocht betekenen (Willibrord vertaling).

3. Marc. 9:10 is de enige attestatie.

4. Het werkwoord betekent hier: “festhalten einen Ausspruch, um sich weiter damit zu beschäftigen.”⁸

5. Blaß - Debrunner stellen dat dit evengoed echt Grieks kan zijn. Deze passage is, volgens Bauer, de enige attestatie van een dergelijk gebruik.⁹

6. κατακρινουσιν αὐτὸν θανάτῳ

1. Capite damnabunt

2.

a. Marc. 10:33: καὶ κατακρινουσιν αὐτὸν θανάτῳ.

b. Zij zullen Hem ter dood veroordelen (Willibrord vertaling).

3. Twee attestaties:

- Matth. 20:18¹⁰

- Marc. 10:33

4. Klassiek stond dit werkwoord met een genitief. Pas in de hellenistische periode komt het ook met een datief voor, volgens bepaalde onderzoekers dus onder invloed van de Latijnse ablatief *capite*.¹¹

5. Ook Blaß - Debrunner wijzen erop dat deze datief pas in de hellenistische periode opduikt, naar analogie met θανάτῳ ζημιοῦν. Bij de Latijnse oorsprong ervan plaatsen ze echter een vraagteken.¹² Moulton beschouwt dit als een niet-klassieke instrumentele datief.¹³

7. ἔχειν ... ὅτι / ὡς

1. Habere (in de betekenis van *houden voor, beschouwen als*)

2.

a. Matth. 21:26: πάντες γὰρ ὡς προφήτην ἔχουσιν τὸν Ἰωάννην.

b. Want iedereen houdt Johannes voor een profeet (Willibrord vertaling).

3. Twee attestaties:

- Matth. 21:26

- Marc. 11:32

⁷ Moulton 1963, vol. 3, 138.

⁸ Bauer, s.v. *κρατέω*.

⁹ Bauer, s.v. *κρατέω*.

¹⁰ Niet in alle tekstgetuigen, maar de 28ste editie van Nestle - Aland neemt het ook zo op.

¹¹ Marucci 1993, 6, voetnoot 23.

¹² Blaß - Debrunner 1976, §196 voetnoot 13.

¹³ Moulton 1963, vol. 3, 240.

4. De betekenis van *beschouwen als* is niet klassiek, en zou door het Latijn geïnspireerd kunnen zijn.

5. Dit item is, zoals Marucci zelf al aanhaalt, niet vrij van discussie.¹⁴ Zo vermelden Blaß - Debrunner de mogelijkheid van een latinisme wel, maar plaatsen ze er een vraagteken bij.¹⁵ Wellhausen ziet het idioom eerder als een arameïsme, terwijl Abel geen uitspraak doet over de zaak.¹⁶ Grundmann aan de andere kant zou ervan overtuigd zijn dat dit een latinisme is.¹⁷

8. ῥαπίσµασιν αὐτὸν ἔλαβον

1. Verberibus eum acceperunt

2.

a. Marc. 14:65: καὶ οἱ ὑπηρέται ῥαπίσµασιν αὐτὸν ἔλαβον.

b. Ook de knechten dienden Hem slagen toe (Willibrord vertaling).

3. Marc. 14:65 is de enige attestatie

4. De Griekse uitdrukking schijnt een leenvertaling uit het Latijn te zijn.

5. Blaß - Debrunner nemen de uitdrukking op onder de fraseologische latinismen, die ze als zeker beschouwen.¹⁸ Moulton vermeldt de mogelijkheid van latinisme, maar met een vraagteken.¹⁹ Bauer laat in het midden of de uitdrukking van het Latijn komt, dan wel vulgair Grieks zou zijn.²⁰ De uitdrukking komt, buiten de *Acta Joannis*, niet voor in het Grieks.²¹

9. τὸ ἱκανὸν ποιεῖν

1. Satisfacere

2.

a. Marc. 15:15: Ὁ δὲ Πιλάτος βουλόµενος τῷ ὄχλῳ τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι ἀπέλυσεν αὐτοῖς τὸν Βαραββᾶν

b. Omdat Pilatus het volk zijn zin wilde geven, liet hij Barabbas vrij (Willibrord vertaling).

3. Marc. 15:15 is de enige attestatie.

4. De Grieks uitdrukking vertaalt de delen van het Latijnse woord letterlijk, en kan bijgevolg beschouwd worden als een leenvertaling.

5. Zowel Blaß - Debrunner als (zelfs) Moulton zien dit idioom als een latinisme.²² Gezien de algemene weigerachtigheid van Moulton tegenover het accepteren van Latijnse invloed in het Nieuwe Testament, kunnen we veronderstellen dat over deze uitdrukking grote zekerheid bestaat. Ook Zerwick markeert de Latijnse invloed op deze passage.²³

¹⁴ Marucci 1993, 6-7, voetnoot 24.

¹⁵ Blaß - Debrunner 1976, §397 voetnoot 5.

¹⁶ Beiden geciteerd in Marucci 1993, 7, voetnoot 24.

¹⁷ Geciteerd in Marucci 1993, 7, voetnoot 24.

¹⁸ Blaß - Debrunner 1976, §5.4.

¹⁹ Moulton 1963, vol. 3, 241.

²⁰ Bauer s.v. λαμβάνω.

²¹ Bauer s.v. λαμβάνω.

²² Blaß - Debrunner 1976, §5.4; Moulton 1908, 20.

²³ Zerwick 1996, 161.

Deze uitdrukking is echter niet nieuw: ook Dubuisson vermeldt het voorkomen van τὸ ἱκανὸν ποιεῖν als leenvertaling bij Polybius, Appianus en Diodorus.²⁴

10. τιθέναι τὰ γόνατα

1. Genua ponere

2.

a. Act. 9:40: ἐκβαλὼν δὲ ἔξω πάντας ὁ Πέτρος καὶ θεὸς τὰ γόνατα προσηύξατο καὶ ἐπιστρέψας πρὸς τὸ σῶμα εἶπεν· Ταβιθά, ἀνάσθητι.

b. Petrus deed allen naar buiten gaan, knielde neer en bad. Toen sprak hij, zich kerend naar het lijk: 'Tabita, sta op.' (Willibrord vertaling).

3. 6 Attestaties:

- Marc. 15:19

- Luc. 22:41

- Act. 7:60

- Act. 9:40

- Act. 20:36

- Act. 21:5

4. De combinatie van beide woorden komt niet voor in de Griekse literatuur, vóór het Nieuwe Testament (uizondering: zie punt 5).²⁵ Daarom kunnen we dit idioom als een leenvertaling zien.

5. Ook Blaß - Debrunner neemt dit op onder de zekere latinismen, en geeft als parallel *Eurip. Troad.* 1307 mee, waar te lezen staat: διάδοχά σοι γόνυ τίθημι γαίᾳ (u volgend plaats ik mijn knie op de aarde => kniel ik. Eigen vertaling).²⁶ Deze passage is echter niet volledig gelijkend, aangezien er een datief bij het werkwoord komt. Die datief ontbreekt in de passages van het Nieuwe Testament. Bovendien hebben de nieuwtestamentische attestaties telkens γόνατα in het meervoud, terwijl het bij Euripides in het enkelvoud voorkomt.

11. ἄξιός ἐστιν ᾧ παρέξι τοῦτο

1. Dignus est cui hoc praebeas

2.

a. Luc. 7:4: οἱ δὲ παραγενόμενοι πρὸς τὸν Ἰησοῦν παρεκάλουν αὐτὸν σπουδαίως λέγοντες ὅτι ἄξιός ἐστιν ᾧ παρέξι τοῦτο.

b. Bij Jezus gekomen riepen zij met aandrang zijn hulp in. Ze zeiden: 'hij verdient, dat Gij hem deze gunst bewijst.' (Willibrord vertaling).

3. Luc. 7:4 is de enige attestatie.

4. Blaß - Debrunner stellen dat het het relativum is dat in dit geval door het Latijn ingegeven is: in klassiek Grieks zou men volgens de *Grammatik* bij ἄξιος eerder ἵνα gebruiken, of

²⁴ Dubuisson 1985, 174-176.

²⁵ Bauer s.v. γόνυ.

²⁶ Blaß - Debrunner 1976, §5.4. Het citaat komt uit Murray G. (ed.), *Euripidis Fabulae. Vol. 2.* Oxford 1913.

eenvoudigweg een infinitief.²⁷ Hier daarentegen wordt een consecutieve relatiefzin toegevoegd, wat gebruikelijker was in het Latijn.²⁸

5. Blaß - Debrunner nemen ook deze passage op als een zeker latinisme.²⁹

12. διέταξεν αὐτῇ δοθῆναι φαγεῖν

1. Iussit illi dari manducare

2.

a. Luc. 8:55: καὶ ἐπέστρεψεν τὸ πνεῦμα αὐτῆς καὶ ἀνέστη παραχρῆμα καὶ διέταξεν αὐτῇ δοθῆναι φαγεῖν.

b. Haar levensgeesten keerden terug en onmiddellijk stond ze op. Hij gaf opdracht haar te eten te geven.

3. Luc. 8:55 is de enige attestatie. De passage is echter parallel met het boven geciteerde vers Marc. 5:43.

4. Net als in Marc. 5:43 wordt het werkwoord van *bevelen* aangevuld met een passieve infinitief (δοθῆναι). Deze aanvulling is gebruikelijker in het Latijn dan in het klassieke Grieks.³⁰

5. Zie hierboven (4).

13. δὸς ἐργασίαν

1. Da operam

2.

a. Luc. 12:58: ὡς γὰρ ὑπάγεις μετὰ τοῦ ἀντιδίκου σου ἐπ' ἄρχοντα, ἐν τῇ ὁδῷ δὸς ἐργασίαν ἀπηλλάχθαι ἀπ' αὐτοῦ

b. Wanneer gij met uw tegenpartij naar de overheid gaat, doe dan onderweg nog moeite u van hem te bevrijden (Willibrord vertaling).

3. Luc. 12:58 is de enige attestatie binnen het Nieuwe Testament.

4. Het Grieks vertaalt het Latijnse idioom letterlijk.

5. Ook Blaß - Debrunner neemt dit idioom op als latinisme, en vermeldt dat het in de volkstaal was binnengedrongen.³¹ Marucci verduidelijkt: de wending komt voor in literaire teksten, maar ook in enkele papyri, waarvan de vroegste in de tweede eeuw v.C. gedateerd moet worden: dat betekent dat het misschien al een onderdeel was van het volkse Grieks op het moment dat Lucas schrijft.³² Ook Zerwick beschrijft δὸς ἐργασίαν als een latinisme, net als de LSJ.³³

14. ἔχε με παρητημένον

1. Habe me excusatum

²⁷ Blaß - Debrunner 1976, §379 voetnoot 1.

²⁸ Blaß - Debrunner 1976, §379 voetnoot 1.

²⁹ Blaß - Debrunner 1976, §5.4.

³⁰ Blaß - Debrunner 1976, §392.4.

³¹ Blaß - Debrunner 1976, §5,4.

³² Marucci 1993, 7, voetnoot 28.

³³ Zerwick 1996, 253; Zie ook Bauer s.v. *δίδωμι*. Bauer beschouwt het als latinisme, maar wijst er ook op dat het verspreid was in de volkstaal: dit leidt hij af uit het feit dat het ook in papyri voorkomt vanaf de 2de eeuw v.C.

2.

a. Luc. 14:18: ἀγρὸν ἠγόρασα καὶ ἔχω ἀνάγκην ἐξελθὼν ἰδεῖν αὐτόν· ἐρωτῶ σε, ἔχε με παρητημένον.

b. Ik heb een akker gekocht en moet die noodzakelijk gaan bekijken; ik verzoek u mij wel te willen verontschuldigen (Willibrord vertaling).

3. 2 attestaties:

- Luc. 14:18

- Luc. 14:19

4. Dit geval is vergelijkbaar met ἔχειν ὅτι hoger: ἔχω wordt hier, net als het Latijnse habere, gebruikt met de betekenis van *beschouwen als*.³⁴

5. Blaß - Debrunner geven nog een aantal parallelle passages aan, waar ἔχειν gebruikt wordt in de betekenis van *beschouwen als*:³⁵

- Act. 20:24: Nestle - Aland²⁸ heeft hier echter een andere tekst dan die waarop Blaß - Debrunner zich baseren, waardoor ἔχω verdwenen is.

- Phil. 2:29: καὶ τοὺς τοιοῦτους ἐντίμους ἔχετε.

Onder het lemma in Bauer worden ook een aantal papyri opgegeven, die echter dateren van de Romeinse periode.³⁶

15. οὐ μετὰ πολλὰς ταύτας ἡμέρας

1. Non post multos hos dies

2.

a. Act. 1:5: ὑμεῖς δὲ ἐν πνεύματι βαπτισθήσεσθε ἀγίῳ οὐ μετὰ πολλὰς ταύτας ἡμέρας.

b. Maar gij zult over enkele dagen gedoopt worden met de heilige Geest (Willibrord vertaling).

3. Act. 1:5 is de enige attestatie.

4. De uitdrukking heeft hier de specifieke betekenis van *binnen een paar dagen*. Dat kan eventueel geïnspireerd zijn door de Latijnse correspondent.

5. Moulton beschouwt deze frase als een latinisme.³⁷ Marucci zelf echter haalt enkele commentatoren aan, die het eerder als een arameïsme beschouwen.³⁸ Aangezien de uitspraak in een directe rede van Christus komt, valt voor dat laatste wel iets te zeggen.

16. λαβόντες τὸ ἱκανόν

1. Cum satis accepissent

2.

a. Act. 17:9: καὶ λαβόντες τὸ ἱκανόν παρὰ τοῦ Ἰάσονος καὶ τῶν λοιπῶν ἀπέλυσαν αὐτούς.

b. Deze liet Jason en de overigen pas vrij, nadat ze van hen een borgtocht hadden geëist (Willibrord vertaling).

³⁴ Blaß - Debrunner 1976, §157, voetnoot 5.

³⁵ Blaß - Debrunner 1976, §157, voetnoot 5.

³⁶ Bauer, s.v. ἔχω.

³⁷ Moulton 1908, vol. 1, 21.

³⁸ Marucci 1993, 7, voetnoot 29.

3. Act. 17:9 is de enige attestatie.
4. De Latijnse uitdrukking *satis accipere* heeft een specifieke betekenis in de handelstaal, namelijk *voldoende borg ontvangen*.³⁹ Het idioom is hier letterlijk naar het Grieks vertaald. De Griekse versie komt voor het eerst in het Nieuwe Testament voor.⁴⁰
5. Moulton en Blaß - Debrunner gaan er eveneens van uit dat λαβόντες τὸ ἰκανόν een leenvertaling uit het Latijn is.⁴¹

17. καθότι ἔστησεν ἡμέραν

1. Diem statuere
2.
 - a. Act. 17:31: καθότι ἔστησεν ἡμέραν ἐν ἧ ἔλλει κρίνειν τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ.
 - b. Hij heeft immers een dag vastgesteld, *waarop Hij de wereld naar rechtvaardigheid gaat oordelen* (Willibrord vertaling).
3. Act. 17:31 is de enige attestatie.
4. De combinatie van werkwoord en substantief doet Latijnse invloed vermoeden.
5. Geen info bij Blaß - Debrunner, Radermacher, Zerwick of Moulton. De combinatie komt ook voor bij Dionysius van Halicarnassus (1ste eeuw v.C.), Polybius (2de eeuw v.C.) en Epictetus (1ste - 2de eeuw n.C.)⁴²

18. ἐξήλθεν ἐκ μέσου αὐτῶν

1. Exiit de medio eorum
2.
 - a. Act. 17:33: οὕτως ὁ Παῦλος ἐξήλθεν ἐκ μέσου αὐτῶν.
 - b. Zo ging Paulus van hen weg (Willibrord vertaling).
3. Act. 17:33 is de enige attestatie.
4. μέσος met genitief van de persoon geeft een nauwe, persoonlijke relatie weer.⁴³
5. Zerwick ziet de frase niet als een latinisme, maar eerder als hebraïsme.⁴⁴ Volgens Blaß - Debrunner kan dit dan weer evengoed zuiver Grieks zijn.⁴⁵

19. ὄψεσθε αὐτοί

1. Vos ipsi videritis
2.
 - a. Act. 18:15: εἰ δὲ ζητήματά ἐστιν περὶ λόγου καὶ ὀνομάτων καὶ νόμου τοῦ καθ' ὑμᾶς, ὄψεσθε αὐτοί.
 - b. Maar zijn het twisten over een woord, over namen en over die Wet van u, dan moet gij zelf maar zien (Willibrord vertaling).

³⁹ Lewis & Short s.v. *satis*.

⁴⁰ LSJ s.v. *ἰκανός*

⁴¹ Moulton 1908, vol. 1, 20; Blaß - Debrunner 1976, §5,4.

⁴² Bauer s.v. *ἡμέρα*.

⁴³ Bauer s.v. *μέσος*.

⁴⁴ Zerwick 1996, 411.

⁴⁵ Blaß - Debrunner 1976, §5.4, voetnoot 22.

3. Act. 18:15 is de enige attestatie.
4. Het futurum wordt gebruikt met de betekenis van een imperatief, in combinatie met een nadrukkelijk voornaamwoord. Dit kan geïnspireerd zijn door uitdrukkingen zoals *vos ipsi videritis*, waar in het Latijn een futurum exactum gebruikt wordt.
5. Blaß - Debrunner noemt deze zin inderdaad een latinisme, en voegt ook Matth. 27:4 (σὸ ὄψῃ) toe als parallel.⁴⁶ Moulton signaleert hier eveneens een latinisme, maar met een vraagteken.⁴⁷

20. εἰς ἀπελεγμὸν ἔλθειν

1. in redargutionem venire

2.

a. Act. 19:27: οὐ μόνον δὲ τοῦτο κινδυνεύει ἡμῖν τὸ μέρος εἰς ἀπελεγμὸν ἔλθειν ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς μεγάλης θεᾶς Ἀρτέμιδος ἱερὸν εἰς οὐθὲν λογισθῆναι

b. Daardoor dreigt niet alleen het gevaar, dat ons bedrijf gaat verlopen, maar ook dat de tempel van de grote godin Artemis alle achting verliest (Willibrord vertaling).

3. Act. 19:27 is de enige attestatie.

4. Het woord ἀπελεγμός is niet te vinden in het Grieks voor het Nieuwe Testament.⁴⁸ We kunnen de volledige uitdrukking dus beschouwen als een leenvertaling uit het Latijn, op basis van het Griekse werkwoord ἀπελέγχω.

5. Bij Blaß - Debrunner kunnen we deze uitdrukking aantreffen onder de zekere, fraseologische latinismen.⁴⁹

21. ἀγοραῖοι ἄγονται

1. Fora/conventus aguntur

2.

a. Act. 19:38: εἰ μὲν οὖν Δημήτριος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ τεχνῖται ἔχουσιν πρὸς τινα λόγον, ἀγοραῖοι ἄγονται καὶ ανθύπατοί εἰσιν, ἐγκαλείτωσαν ἀλλήλοις.

b. Als Demetrius en zijn vakgenoten dus een aanklacht tegen iemand hebben, welnu: er worden rechtzittingen (sic) gehouden en er zijn proconsuls; laten beide partijen daar hun aanklacht indienen.

3. Act. 19:38 is de enige attestatie.

4. Het latinisme schuilt hier in het passieve gebruik van ἄγω, in de betekenis van (*een zitting*) houden.⁵⁰ Dit zou typisch voor het Latijn zijn.

5. Ook volgens Blaß - Debrunner en Zerwick is dit een latinisme.⁵¹

22. ἀρπᾶσαι ἐκ μέσου

1. Rapere de medio

2.

⁴⁶ Blaß - Debrunner 1976, §362, voetnoot 3.

⁴⁷ Moulton 1963, 85.

⁴⁸ Bauer s.v. ἀπελεγμός.

⁴⁹ Blaß - Debrunner 1976, §5.4.

⁵⁰ Zerwick 1996, 419.

⁵¹ Blaß - Debrunner 1976, §5.4; Zerwick 1996, 419.

- a. Act. 23:10: ἐκέλευσεν τὸ στράτευμα καταβὰν ἀρπάσαι αὐτὸν ἐκ μέσου αὐτῶν ἄγειν τε εἰς τὴν παρεμβολήν.
- b. (...) gelastte hij de soldaten naar beneden te komen om hem haastig uit hun midden weg te halen en naar de kazerne te brengen.
- 3. Act. 23:10 is de enige attestatie, maar vergelijkbaar met Act. 17:33 (zie hoger).
- 4. Zie hoger, bij nr. 18.
- 5. Blaß - Debrunner stellen dat dit gebruik van μέσος evengoed echt Grieks kan zijn.⁵²

23. ἔρρωσθε / ἔρρωσο

- 1. Valete/vale
- 2.
 - a. Act. 15:29: (aan het eind van een brief): ἔρρωσθε
 - b. Vaarwel! (Willibrord vertaling)
- 3. Twee attestaties, beide aan het einde van een brief:
 - Act. 15:29
 - Act. 23:30⁵³
- 4. De imperatief van het werkwoord voor *sterk zijn, gezond zijn* wordt gebruikt als begroeting in een brief.
- 5. Alleen Zerwick vermeldt de gelijkenis met het Latijnse *valete*.⁵⁴ De formule komt echter al sinds Hippocrates voor, waardoor het mij vreemd toeschijnt om hierin een latinisme te willen zien.⁵⁵

24. τὸ νῦν ἔχον

- 1. Ut nunc res se habent
- 2.
 - a. Act. 24:25: τὸ νῦν ἔχον πορεύου, καιρὸν δὲ μεταλαβὼν μετακαλέσομαί σε.
 - b. Ga nu maar heen; zodra ik tijd heb, zal ik u weer laten roepen (Willibrord vertaling).
- 3. Act. 24:25 is de enige attestatie.
- 4. Hier hebben we te maken met een losse accusatief van het werkwoord ἔχω, in combinatie met het bijwoord νῦν. Ik zie niet in waarom dit niet klassiek zou kunnen zijn. Wel is het zo dat in klassiek Grieks, net als in het Nieuwe Testament, τὸ νῦν op zich al voldoende was.⁵⁶ Misschien is de toevoeging van het werkwoord *hebben* door het Latijn geïnspireerd?
- 5. Geen van de geraadpleegde secundaire bronnen markeert dit als latinisme.

⁵² Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 22.

⁵³ Hoewel deze passage geciteerd wordt bij Marucci, valt hij weg uit Nestle - Aland ²⁸.

⁵⁴ Zerwick 1996, 402.

⁵⁵ Bauer s.v. ῥώννυμι.

⁵⁶ Bauer s.v. νῦν.

BIJLAGE 3 CONSTRUCTIES DOOR HET LATIJN BEÏNVLOED

1. ἐκ μέσου αἶρειν

1. De medio tollere

2.

a. I Cor 5:2: καὶ ὑμεῖς πεφυσιωμένοι ἐστὲ καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἐπενθήσατε, ἵνα ἀρθῇ ἐκ μέσου ὑμῶν ὁ τὸ ἔργον τοῦτο πράξας;

b. En gij verheft u nog boven anderen? Waarom zijt gij niet in de rouw gegaan? Dan zou de man die zo iets heeft bedreven uit uw midden verwijderd zijn (Willibrord vertaling).

3. Twee attestaties:

- I Cor. 5:2

- Col. 2:14

4. Zie Bijlage 2, nr. 18.

5. Net als in verband met de andere uitdrukkingen met μέσος wijzen Blaß - Debrunner erop dat dit evengoed zuiver Grieks zou kunnen zijn.¹

2. Werkwoorden van bevelen + passieve infinitief

1. Idem in het Latijn

2.

a. I Thess. 5:27: Ἐνορκίζω ὑμᾶς τὸν κύριον ἀναγνωσθῆναι τὴν ἐπιστολὴν πᾶσιν τοῖς ἀδελφοῖς.

b. Ik bezweer u bij de Heer, dat gij deze brief aan al de broeders laat voorlezen (Willibrord vertaling).

3. Deze constructie komt heel vaak voor in het Nieuwe Testament: volgens Marucci 18 keer in *Handelingen* alleen.² Hij somt echter ook voorbeelden op uit de Evangelieën en de brieven van Paulus.³

4. Zoals hoger ook al aangegeven, neemt het Grieks na een werkwoord van *bevelen* normaal een *AcI* met actieve indicatief met accusatief-object wanneer de uitvoerder van de actie niet

¹ Blaß - Debrunner 1976, §5.4.

² Marucci 1993, 8, voetnoot 32.

³ Marucci 1993, 8, voetnoot 32.

genoemd wordt. Onder invloed van het Latijn echter komt vaker een passieve infinitief voor.⁴

5. Blaß - Debrunner wijst ook op de Latijnse invloed in deze constructie.⁵

6. Deze constructie komt volgens Marucci ook voor in een aantal papyri, waaronder bepaalde geschreven zijn door Romeinse magistraten, die dus Latijn kenden.⁶

3. χριστιανὸν ποιῆσαι

1. Christianum agere

2.

a. Act. 26:28: ὁ δὲ Ἀγρίππας πρὸς τὸν Παῦλον· ἐν ὀλίγῳ με πείθεις Χριστιανὸν ποιῆσαι.

b. Maar Agrippa zei tot Paulus: 'Bijna zoudt ge mij door uw overtuigende woorden christen maken.' (Willibrord vertaling).

3. Act. 26:28 is de enige attestatie.

4. In elk geval is het woord Χριστιανός op zich een latinisme: het voegt namelijk het Latijnse suffix *-anus* toe aan een Griekse stam. Dit suffix wordt ook bij andere eigennamen, vooral van volkeren, gebruikt.⁷ Marucci bestempelt echter de volledige zegswijze als een latinisme, omdat de combinatie van woorden een leenvertaling van het Latijnse idioom schijnt te zijn.⁸

5. Volgens Blaß - Debrunner is de uitdrukking een normale Griekse.⁹ Achter deze opinie schaart zich ook Haenchen, die ποιέω hier vertaalt met *act/play a part*.¹⁰

4. Reflexief voornaamwoord in de accusatief na een infinitief, wanneer nominaal predicaat volgt

1. Het type *dicit se aliquem esse*

2.

a. Act. 5:36: πρὸ γὰρ τούτων τῶν ἡμέρων ἀνέστη Θευδᾶς λέγων εἶναί τινα ἑαυτόν¹¹

b. Vóór onze tijd immers trad Teudas op, die beweerde dat hij heel wat was (Willibrord vertaling).

3. Marucci signaleert de volgende gevallen:

- Luc. 20:20

- Luc. 23:2

- Act. 5:36

- Act. 8:9

- Rom. 2:19

- Rom. 6:11

- II Cor. 2:9

⁴ Blaß - Debrunner 1976, §392.4.

⁵ Blaß - Debrunner 1976, §392.4.

⁶ Marucci 1993, 8, voetnoot 32.

⁷ Blaß - Debrunner §5.2.

⁸ Marucci 1993, 8.

⁹ Blaß - Debrunner 1976, §5 voetnoot 23; Zerwick 1996, 446.

¹⁰ Marucci 1993, 8.

- II Cor. 3:9
- II Cor. 7:11
- Phil. 3:13
- ...

4. Wanneer in het Grieks het onderwerp van de hoofdzin gelijk is aan dat van de infinitief, wordt normaal geen *AcI* gebruikt, maar een eenvoudige infinitief.¹² Komt er een predicaat bij het onderwerp, dan staat ook dit in de nominatief.¹³ Een reflexief voornaamwoord wordt enkel toegevoegd, wanneer een tegenstelling uitgedrukt wordt.¹⁴ In boven geciteerde gevallen wordt echter toch voor een *AcI* geopteerd. Die wordt, net als in het Latijn, geconstrueerd met behulp van het reflexieve voornaamwoord in de accusatief.

5. Blaß - Debrunner wijzen eveneens op de Latijnse herkomst.¹⁵

5. ἀρκετόν / ἰκανόν + datief

1. Satis est, sufficit

2.

a. Matth. 6:34: ἀρκετόν τῇ ἡμέρᾳ ἢ κακία αὐτῆς.

b. Elke dag heeft genoeg aan zijn eigen leed (Willibrord vertaling).

3. 3 attestaties:

- Matth. 6:34

- Matth. 10:25, dat eveneens ἀρκετόν heeft

- II Cor. 2:6, dat ἰκανόν heeft.

4. In deze gevallen wordt het neutrum van de adjectieven gebruikt, waardoor de congruentieregels niet gevolgd worden. Daarbij komt een datief: op die manier lijkt de constructie goed op het Latijnse *satis est*, of *sufficit*.

5. Ook Blaß - Debrunner stelt dat ἰκανός en ἀρκετός hier gebruikt worden zoals het Latijnse *satis*.¹⁶

6. συροφοινίκισσα τῷ γένει

1. Syrophoenix

2.

a. Marc. 7:26: ἡ δὲ γυνὴ ἦν Ἑλληνίς, Συροφοινίκισσα τῷ γένει.

b. De vrouw was een Helleense van Syrofenicische afkomst (Willibrord vertaling).

3. Marc. 7:26 is de enige attestatie.

4. Het woord op zich is onklassiek: het beantwoordt aan het Latijnse *Syrophoenix*, maar dan in de vrouwelijke variant.¹⁷

5. De geraadpleegde secundaire literatuur ziet het woord niet als latinisme.

¹² De Groote 2008, §17.1.

¹³ Kühner - Gerth 1904, II,2, 29.

¹⁴ Blaß - Debrunner 1976, §406, voetnoot 1.

¹⁵ Blaß - Debrunner 1976, §406, voetnoot 1.

¹⁶ Blaß - Debrunner 1976, §131, voetnoot 2.

¹⁷ Marucci 1993, 8.

7. Adjectieven op -ῖνος, -ιανός en -ήσιος

1. Uit de Latijnse suffixen -ianus en -ensis.

3. 9 attestaties (voor 4 adjectieven):

- Matth. 22:16: Ἡρωδιανῶν (van Herodianus)

- Marc. 3:6: Ἡρωδιανῶν

- Marc. 12:13: Ἡρωδιανῶν

- Act. 11:26: Χριστιανούς (van christianus)

- Act. 26:28: Χριστιανόν

- Act. 27:6: Ἀλεξανδρίνον (van Alexandrinus)

- Act. 28:11: Ἀλεξανδρίνῳ

- Phil. 4:15: Φιλιππησιοι (van Philippensis)

- I Petr. 4:16: χριστιανός

4. Deze suffixen worden in het klassieke Grieks niet gebruikt om adjectieven te bouwen, en zijn aan het Latijn ontleend in de hellenistische periode.

5. Blaß - Debrunner zien in dat deze Latijnse suffixen voornamelijk gebruikt worden voor volksnamen in het Nieuwe Testament.¹⁸

8. ἵνα niet finaal, maar consecutief, declaratief of epexegetisch

1. Zoals de functies van ut

2.

a. Ioh. 16:7: συμφέρει ὑμῖν ἵνα ἐγὼ ἀπέλθω (de ἵνα-zin staat hier ter vervanging van een infinitief of *AcI* als onderwerp)

b. Het is goed voor u dat Ik heenga (Willibrord vertaling).

3. Marucci geeft een aantal passages op, waarvan 10 uit *Marcus* en 4 uit *Johannes*. Het aantal voorbeelden dat Moulton biedt, is overweldigend.¹⁹

4. In het klassieke Grieks wordt ἵνα enkel doelaanwijzend gebruikt.²⁰ In het Nieuwe Testament kan het ook een consecutieve, epexegetische of declaratieve functie hebben: het voegwoord verschijnt bijvoorbeeld na werkwoorden van willen, waar klassiek een infinitief volgt.²¹ Volgens sommigen ligt invloed van het Latijnse *ut*, dat al deze functies kon uitdrukken, aan de basis.²²

5. Wat betreft het bedoeld gevolg, gaan Blaß - Debrunner ervan uit dat het vervangen van de infinitief door een bijzin met ἵνα door Latijnse invloed te motiveren is.²³ Moulton daarentegen stelt dat dit fenomeen ook in teksten te vinden is die onmogelijk door het Latijn kunnen zijn beïnvloed, en bijgevolg diepgeworteld is in de volkse taal: hij ontkennt dus de Latijnse invloed.²⁴ Marucci citeert bovendien enkele secundaire bronnen, die uiteenlopend argumenteren.²⁵ Een idee van de frequentie van dit fenomeen geeft Bauer,

¹⁸ Blaß - Debrunner 1976, §5.2.

¹⁹ Moulton 1963, vol. 3, 103-104.

²⁰ De Groote 2008, §38.

²¹ Moulton 1963, vol. 3, 103-104.

²² Marucci 1993, 9.

²³ Blaß - Debrunner 1976, §388, voetnoot 2.

²⁴ Moulton 1906, vol. 1, 208-209.

²⁵ Marucci 1993, 9, voetnoot 43.

waar zeer veel passages uit allerhande teksten (papyri, literaire teksten, inscripties ...) aangehaald worden.²⁶

²⁶ Bauer s.v. ἴνα.

BIJLAGE 4 OMSTREDEN UITDRUKKINGEN

1. Γάμοι voor huwelijksfeest

1. Nuptiae

2.

a. Luc. 12:36: καὶ ὑμεῖς ὅμοιοι ἀνθρώποις προσδεχομένοις τὸν κύριον ἑαυτῶν πότε ἀναλύσει ἐκ τῶν γάμων, ἵνα ἔλθόντος καὶ κρούσαντος εὐθέως ἀνοίξωσιν αὐτῷ.

b. Gedraagt u als mensen die wachten op de terugkomst van hun heer, die naar de bruiloft is, om als hij aankomt en klopt, hem aanstonds open te doen (Willibrord vertaling).

3. 7 attestaties:

- Matth. 22:2

- Matth. 22:3

- Matth. 22:4

- Matth. 22:9

- Matth. 25:10

- Luc. 12:36

- Luc. 14:8

4. Volgens sommige onderzoekers wordt het meervoud van ὁ γάμος onder invloed van het Latijnse nuptiae gebruikt met de betekenis van huwelijksfeest.¹

5. Blaß - Debrunner vermelden de mogelijkheid van Latijnse invloed, maar met een vraagteken erbij. Bovendien citeren ze vele passages uit de klassieke periode, waaronder een fragment van Aristoteles, waar γάμοι gebruikt wordt in de betekenis van huwelijksfeest.² Ook Moulton geeft een papyrus daterend van de 4de eeuw v.C. als voorbeeld.³ Al bij al is Latijnse invloed dus eerder onwaarschijnlijk.

2. Ἐφέσου als genitief van plaats

1. De Latijnse locatief Ephesi

2.

¹ Moulton 1963, vol. 3, 27. Moulton spreekt zich zelf niet uit over de kwestie en signaleert de suggestie enkel.

² Blaß - Debrunner 1976, §141, voetnoot 7. Zie ook Bauer s.v. γάμος.

³ Moulton 1963, vol.3, 27.

a. Act. 19:26: καὶ θεωρεῖτε καὶ ἀκούετε ὅτι οὐ μόνον Ἐφέσου ἀλλὰ σχεδὸν πάσης τῆς Ἀσίας ὁ Παῦλος οὗτος πείσας μετέστησεν ἱκανὸν ὄχλον λέγων ὅτι οὐκ εἰσὶν θεοὶ οἱ διὰ χειρῶν γινόμενοι.

b. Maar gij ziet en hoort, dat die Paulus niet alleen in Efeze, maar in bijna heel Asia veel mensen heeft weten om te praten door te zeggen: Goden die door mensenhanden gemaakt worden, zijn geen goden (Willibrord vertaling).

3. Act. 19:26 is de enige attestatie.

4. In het klassieke Grieks wordt voor plaatsaanduiding normaal ἐν + datief gebruikt.⁴ Een genitief kan evenwel ook klassiek voorkomen, met de betekenis van de ruimte waarbinnen iets gebeurt.⁵ Ook bij de dichters, en dan vooral de epische, kan de genitief ook gebruikt worden om een plaats aan te duiden.⁶ Het boven geciteerde geval is een zuivere plaatsaanduiding, in een niet-poëtische tekst. Misschien staat dit onder invloed van de Latijnse locatief Ephesi, die vormelijk gelijk is aan de genitief?

5. Blaß - Debrunner vermeldt dit wel, maar opnieuw met een vraagteken erbij. Bovendien wordt erop gewezen dat de genitieven ook afhankelijk zouden kunnen zijn van ὄχλον, waardoor de genitief niet meer plaatsaanduidend verklaard hoeft te worden.⁷ Dit veronderstelt echter een (ongebruikelijk) wijd hyperbaton, en is misschien weinig waarschijnlijk.⁸

3. Complement van betrekking: vaker met datief dan klassieke accusatief

1. Misschien op basis van Latijnse ablatief

2.

a. I Cor. 7:34: καὶ ἡ γυνὴ ἡ ἄγαμος καὶ ἡ παρθένος μεριμνᾷ τὰ τοῦ κυρίου, ἵνα ἡ ἄγια καὶ τῷ σώματι καὶ τῷ πνεύματι.

b. De ongetrouwde vrouw en de maagd hebben zorg voor de dingen van de Heer, om heilig te zijn naar lichaam en geest (Willibrord vertaling).

3. Marucci geeft enkele voorbeelden, waarvan 2 uit *Mattheüs*, 4 uit *Handelingen*, 2 uit de eerste brief aan de Corinthiërs, 1 uit de tweede brief aan de Corinthiërs, 1 uit de brief aan de Romeinen en 2 uit de brief aan Philemon.⁹ Die lijst is echter niet exhaustief.

4. In het Grieks vinden we normaal een accusatief van betrekking.¹⁰ Hoewel een datief klassiek ook mogelijk was, wordt die veel frequenter in hellenistisch Grieks.¹¹ Deze evolutie gaat nochtans in tegen de algemene richting van de taalverandering, waarbij het gebruik van de datief net afneemt.¹² Dubuisson ziet hier Latijnse invloed aan het werk: in het Latijn vervult een ablatief deze functie. Doordat de Latijnse ablatief en de Griekse datief voor een stuk overlappen qua gebruik, is het denkbaar dat ze van elkaar bepaalde functies

⁴ Baeyens 1963, §190.

⁵ Kühner - Gerth 1898, II,1, 385.

⁶ Kühner - Gerth 1898, II,1, 385.

⁷ Blaß - Debrunner 1976, §186, voetnoot 2.

⁸ Blaß - Debrunner 1976, §186, voetnoot 2.

⁹ Marucci 1993, 11.

¹⁰ Kühner - Gerth 1898, II,1, 315-316.

¹¹ Dubuisson 1985, 237.

¹² Dubuisson 1985, 237-238.

overnemen.¹³ Dubuisson gaat er dus van uit dat invloed van de Latijnse constructie verantwoordelijk is voor de plotse frequentie van de Griekse.¹⁴

5. Blaß - Debrunner verwijst naar Latijnse invloed als mogelijke verklaring, maar met een vraagteken.¹⁵ Moulton en Radermacher leggen het fenomeen uit als een interne verandering in het Grieks.¹⁶

4. Conjunctief in plaats van optatief

1. In het Latijn bestaat de optatief niet, en heeft de conjunctief een breder gebruik dan in het Grieks. Ze behelst onder andere een aantal functies die in het klassieke Grieks aan de optatief voorbehouden waren (denk maar aan de Latijnse conjunctief in de doelzin).

2.

a. De conjunctief komt bijvoorbeeld voor in wenszinnen, waar vroeger altijd de optatief stond.¹⁷

3. Dit fenomeen komt hier en daar voor, maar noch Marucci, noch Moulton geven concrete voorbeelden.

4. Zoals ik in hoofdstuk 2.2.1 uiteengezet heb, wordt de optatief in Koinè-Grieks veel minder gebruikt dan in het Attisch. Vaak wordt dan ter vervanging een conjunctief ingezet. Volgens sommige auteurs is dit een latinisme.¹⁸ Men ziet makkelijk in waarom: de optatief bestaat natuurlijk niet in het Latijn, en de confrontatie van beide taalsystemen zou er dan voor gezorgd hebben dat de wijs ook in het Grieks wegviel.

5. Marucci wijst dit idee snel van de hand, volgens mij met recht: aangezien de optatief in de Koinè algemeen uitsterft, is het veel logischer de vervanging door conjunctief toe te schrijven aan interne veranderingen in het Grieks, dan aan taalcontact.

5. Πρὸ ἕξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα

1. Cfr. Ante diem tertium Kalendas

2.

a. Ioh. 12:1: ὁ οὖν Ἰησοῦς πρὸ ἕξ ἡμερῶν τοῦ πάσχα ἦλθεν εἰς Βηθανίαν

b. Zes dagen voor Pasen kwam Jezus te Betanië (Willibrord vertaling)

3. Ioh. 12:1 is de enige attestatie.

4. Het gebruik van πρὸ zou hier een latinisme vormen: het voorzetsel regeert niet het punt vanaf waar de afstand gemeten wordt (dan zou πρὸ in dit geval bij τοῦ πάσχα moeten staan), maar wel de afstand zelf, net als het Latijnse ante bij dateringen.¹⁹

5. De gelijkenis met de Griekse vertaling van Romeinse dateringen in papyri wordt aangegeven door Moulton. Het feit dat deze formule echter ook voorkomt in inscripties vanaf de 7de eeuw v.C., maakt een zuiver latinisme zeer onwaarschijnlijk, zo niet

¹³ Dubuisson 1985, 238.

¹⁴ Dubuisson 1985, 238.

¹⁵ Blaß - Debrunner 1976, §197, voetnoot 1.

¹⁶ Moulton 1906, vol. 1, 75; Radermacher 1911, 99-100.

¹⁷ Moulton 1963, vol. III, 120.

¹⁸ Marucci 1993, 11.

¹⁹ Zerwick 1963, §71.

onmogelijk.²⁰ Waar Moulton elke Latijnse invloed uitsluit, opperen Blaß - Debrunner de mogelijkheid dat het Latijn bijgedragen kan hebben in de frequentie van dergelijke constructies.²¹

6. Τοὺς νικῶντας ἐκ τοῦ θηρίου

1. De/ex aliquo victoriam ferre

2.

a. Apoc. 15:2: καὶ εἶδον ὡς θάλασσαν ὑαλίνην μεμιγμένην πυρὶ καὶ τοὺς νικῶντας ἐκ τοῦ θηρίου καὶ ἐκ τῆς εἰκόνοσ ἀυτοῦ καὶ ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ὀνόματος ἀυτοῦ

b. Ook zag ik een zee als van glas met vuur gemengd, en hen die over het beest en zijn beeld en het getal van zijn naam hadden gezegevierd (...) (Willibrord vertaling).

3. Apoc. 15:2 is de enige attestatie

4. Het Griekse werkwoord νικάω wordt normaal niet met ἐκ geconstrueerd.²² Eventueel kan deze vreemde passage dus verklaard worden vanuit het Latijn.

5. De geraadpleegde secundaire literatuur ziet dit niet als een latinisme. Moulton stelt dat de zin waarschijnlijk elliptisch is, en dat er iets moet bijgedacht worden als: *door zichzelf te verwijderen van of en ze bevrijdden zichzelf van*.²³

7. Συνᾶραι λόγον

1. Rationem ponere

2.

a. Matth. 18:23: διὰ τοῦτο ὠμοιώθη ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ βασιλεῖ, ὃς ἠθέλησεν συνᾶραι λόγον μετὰ τῶν δοῦλων ἀυτοῦ.

b. Daarom gelijkt het Rijk der hemelen op een koning die rekening en verantwoording wilde vragen aan zijn dienaren (Willibrord vertaling).

3. In Matth. 18:24 wordt het werkwoord herhaald; λόγον blijft hier onderverstaan.

4. συναίρω λόγον krijgt hier de specifieke betekenis van *een rekening optellen, maken*.²⁴

5. De geraadpleegde secundaire literatuur ziet hier geen latinisme.

8. Σὺ ὄψη

Zie hoger bij ὄψεσθε ἀυτοί: Bijlage 2, nr. 19.

9. Verwarring historisch praesens en aorist, en verwarring perfectum en aorist

1.

2.

a. Marc. 6:1: Καὶ ἐξῆλθεν ἐκεῖθεν καὶ ἔρχεται εἰς τὴν πατρίδα ἀυτοῦ, καὶ ἀκολουθοῦσιν ἀυτῷ οἱ μαθηταὶ ἀυτοῦ.

²⁰ Moulton 1906, vol. 1, 101; Blaß - Debrunner 1976, §213, voetnoot 4.

²¹ Moulton 1906, vol. 1, 101; Blaß - Debrunner 1976, §213, voetnoot 4.

²² LSJ s.v. νικάω.

²³ Moulton 1963, vol.3, 260.

²⁴ LSJ s.v. συναίρω.

- b. Hij ging vandaar weg om zich naar zijn vaderstad te begeven en zijn leerlingen gingen met Hem mee (Willibrord vertaling).
3. Blaß - Debrunner nemen in twee gevallen een latinisme aan, waar er verwarring van historisch praesens en aorist plaatgevonden heeft:
- Marc. 6:1
 - Marc. 11:1: ὅτε ἐγγίζουσιν²⁵
4. De aorist bestond in het Latijn niet: Daarom ontstaat soms verwarring met respectievelijk het historisch praesens en het perfectum.
5. Wat het eerste betreft, is het volgens Marucci moeilijk uit te maken of er Latijnse invloed is. Zoals hierboven aangegeven, zien Blaß - Debrunner dus slechts in twee gevallen een latinisme aan. Voorbeelden waar het perfectum echter de functie van de aorist overneemt, bestaan wel, en worden volgens sommigen gezien als latinisme.

10. ὅτι en ἵνα in plaats van infinitief

1. Stemt overeen met gebruik van ut na werkwoorden als rogare, imperare ...
2.
 - a. Het volgende voorbeeld signaleert dat het werkwoord οἶομαι in het Nieuwe Testament met ὅτι geconstrueerd kan worden, waar klassiek enkel een infinitief of AcI mogelijk was²⁶: Iac. 1:7: μὴ γὰρ οἰέσθω ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ὅτι λήμψεται τι παρὰ τοῦ κυρίου.
 - b. Zo iemand (...) moet niet menen dat hij iets van de Heer zal verkrijgen (Willibrord vertaling).
3. Bepaalde auteurs, zo Marucci, grijpen vaker naar completiefzinnen dan andere: zo heeft Johannes een duidelijke voorliefde voor ἵνα, en is dit voegwoord veel vertegenwoordigd bij Marcus en Mattheüs. Bij Lucas en Paulus is dit gebruik ervan zeldzaam, in *Hebreeën*, *Jacob* en *I Petrus* geheel afwezig.²⁷
4. Hoewel na o.a. werkwoorden van *zeggen* ook in het klassieke Grieks een completiefzin mogelijk is, wordt het gebruik ervan in het Nieuwe Testament veel populairder: enkel δύνασθαι en μέλλειν kunnen enkel nog met een infinitief verbonden worden.²⁸ Volgens sommigen, onder wie Blaß - Debrunner, werd deze evolutie kracht bijgezet door contact met het Latijn.²⁹
5. Voor de mening van Blaß - Debrunner, zie 4.

11. ἀπό na werkwoorden van vrezen

1. Cavere ab
2.
 - a. I Joh. 5:21: Τεκνία, φυλάξατε ἑαυτὰ ἀπὸ τῶν εἰδώλων.
 - b. Kinderen, wacht u voor valse goden (Willibrord vertaling).

²⁵ Voor de volledige zin: zie hoger onder 2.2.2.

²⁶ De Grootte 2008, §27.

²⁷ Marucci 1993, 12, voetnoot 56.

²⁸ Blaß - Debrunner § 388.3.

²⁹ Blaß - Debrunner §388.3.

3. Marucci geeft een aantal voorbeelden, maar geen exhaustieve lijst:

- Luc. 12:15
- II Thess. 3:3
- I Ioh. 5:21

4. Auteurs die hier een latinisme willen zien, stellen de uitdrukking voor als een leenvertaling van *cavere ab*.

5. Dit kan, naast als latinisme, ook verklaard worden als semitisme, of eenvoudigweg als een element van de tendens om vaker voorzetsels dan *casus* te gebruiken.³⁰ Ook Blaß - Debrunner ziet dit eerder als een semitisme, en stelt dat ἀπό τινος ook klassiek al mogelijk was.³¹

12. διὰ met genitief ἰπν πρὸς + gen bij παρακαλεῖν

1. Misschien op basis van Lat *per + acc*

2.

a. Rom. 15:30: παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς [, ἀδελφοί,] διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος (...)

b. Maar ik doe een beroep op u, broeders, bij onze Heer Jezus Christus en de liefde van de Geest (...) (Willibrord vertaling)

3. Dit fenomeen komt enkel voor bij Paulus:

- Rom. 12:1
- Rom. 15:30
- I Cor. 1:10
- II Cor. 10:1

4. Klassiek komt bij een dringende smeekbede πρὸς τινος.

5. Blaß - Debrunner signaleert het latinisme, maar met een vraagteken erbij.³²

13. Weglaten van ᾧ bij aanspreking:

1. In het Latijn hebben aansprekingen geen tussenwerpsel.

2.

a. Luc. 22:48: Ἰησοῦς δὲ εἶπεν αὐτῷ· Ἰούδα, φιλήματι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου παραδίδως;

b. Maar Jezus zei tot hem: 'Judas, verraadt ge de Mensenzoon met een kus?' (Willibrord vertaling).

3. In klassiek Attisch staat bij een aanspreking in de regel ᾧ: enkel in bepaalde uitzonderlijke gevallen valt het weg, bijvoorbeeld om een bepaald gevoel uit te drukken.: zo vinden we vaak geen ᾧ als het om een bedreiging of aanmaning gaat.³³ In het Nieuwe Testament keert de situatie om: het tussenwerpsel komt er enkel nog in specifieke omstandigheden voor bij een aanspreking, namelijk in een uitroep, of om een bepaald gevoel uit te drukken (zie

³⁰ Marucci 1993, 12 - 13. Voor het tweede: zie Moulton 1908, vol. 1, 102.

³¹ Blaß - Debrunner 1976, 149.1.

³² Blaß - Debrunner 1976, §223.5.

³³ Kühner - Gerth 1898, II,1, 48.

bijvoorbeeld Rom. 11:33: ὦ βάθος πλούτου: de vocatief is hier een uitroep).³⁴ Enkel in *Handelingen* wordt het af en toe nog op Attische wijze gebruikt (zie bijvoorbeeld Act. 18:14: ὦ Ἰουδαῖοι, waar geen specifieke bijbetekenis mee gemoeid gaat).³⁵

4. In klassiek Grieks wordt ὦ slechts bij uitzondering weggelaten bij een aanspreking, in de Koinè en het Nieuwe Testament keert de situatie zich om.³⁶

5. Blaß - Debrunner is affirmatief wat betreft latinisme; Moulton ziet het eerder als semitisme.³⁷

14. σύν als equivalent van καί

1. Zoals het Latijnse cum.

2.

a. Act. 3:4: ἀτενίσας δὲ Πέτρος εἰς αὐτὸν σύν τῷ Ἰωάννῃ εἶπεν (...)

b. Petrus, evenals Johannes, zag hem strak aan en zei (...) (Willibrord vertaling).

3. Marucci citeert 2 gevallen:

- Luc. 20:1

- Act. 3:4

4. In deze gevallen schijnt σύν eerder de betekenis van een voegwoord dan van een voorzetsel te hebben.

5. Porter geeft aan dat Buttman de gelijkenis tussen beide talen signaleert, maar het niet als een latinisme ziet.³⁸

15. ὅς als equivalent van καὶ οὗτος

1. Zoals het Latijnse pseudorelativum: qui = et hic

2.

a. II Tim. 4:14-15: ἀποδώσει αὐτῷ ὁ κύριος κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ· ὃν καὶ σὺ φυλάσσου.

b. De Heer zal hem vergelden naar zijn werken. Neem ook gij u voor hem in acht (Willibrord vertaling).

3. Marucci noemt twee voorbeelden, maar wijst erop dat het fenomeen veel vaker voorkomt:³⁹

- Act. 3:3

- II Tim. 4:15

4. Hoewel ὅς ook in klassiek Grieks al de plaats van het demonstrativum kon innemen, kende het niet dezelfde verspreiding als het Latijnse pseudorelativum.⁴⁰ Daarom zouden we Latijnse invloed op de frequentie ervan kunnen vermoeden.

5. Voor de opinie van Blaß - Debrunner: zie 4.

16. καὶ τοῦτο in plaats van καὶ ταῦτα

³⁴ Blaß - Debrunner 1976, §146.

³⁵ Blaß - Debrunner 1976, §146.

³⁶ Moulton 1963, vol. 3, 33.

³⁷ Moulton 1963, vol. 3, 33.

³⁸ Porter 2008, 305.

³⁹ Marucci 1993, 13.

⁴⁰ Blaß - Debrunner 1976, §293.3,c.

1. Idque
2.
 - a. Eph. 2:8: Τῇ γὰρ χάριτί ἐστε σεσωσμένοι διὰ πίστεως· καὶ τοῦτο οὐκ ἐξ ὑμῶν, θεοῦ τὸ δῶρον.
 - b. Ja, aan die genade dankt gij uw heil, door het geloof; niet aan uzelf, Gods gave is het (Willibrord vertaling).
3. Marucci geeft de volgende 4 voorbeelden:
 - Rom. 13:11
 - I Cor. 6:6
 - I Cor. 6:8
 - Eph. 2:8
4. Klassiek wordt in de betekenis “und zwar” het meervoud (ταῦτα) gebruikt.⁴¹ Het enkelvoud zou gemotiveerd kunnen zijn door de Latijnse uitdrukking idque.
5. Blaß - Debrunner zien het gebruik van het enkelvoud als latinisme.⁴²

17. γαμέω met datief

1. Nubere
2.
 - a. I Cor. 7:39: ἐὰν δὲ κοιμηθῇ ὁ ἀνὴρ, ἐλευθέρᾳ ἐστὶν ᾧ θέλει γαμηθῆναι
 - b. Is haar man ontslapen, dan is zij vrij te trouwen met wie zij wil (Willibrord vertaling).
3. Marucci noemt twee voorbeelden:
 - I Cor. 7:39
 - Marc. 10:12⁴³
4. Klassiek staat γαμέω met accusatief, in het Nieuwe Testament komt het met datief.⁴⁴
5. De geraadpleegde secundaire literatuur ziet dit niet als een latinisme.

18. προέρχεσθαι + acc

1. Aliquem praeire/antecedere
2.
 - a. Luc. 22:47: καὶ ὁ λεγόμενος Ἰούδας εἷς τῶν δώδεκα προήρχετο αὐτοῦς.
 - b. (...) voorafgegaan door één van de twaalf, Judas.
3. Luc. 22:47 is het enige voorbeeld.
4. Klassiek werd het werkwoord eerder intransitief gebruikt.⁴⁵ In het bovenstaande geval komt er een lijdend voorwerp bij, volgens sommigen onder de invloed van het Latijn.
5. Blaß - Debrunner zien dit als een voorbeeld van zuiver Grieks.⁴⁶

19. Gebruik van relatieve zinnen met conjunctief, met finale betekenis

⁴¹ Blaß - Debrunner 1976, §290 voetnoot 7.

⁴² Blaß - Debrunner 1976 §290, voetnoot 7.

⁴³ De tekst van Nestle-Aland neemt in dit geval echter een accusatief aan.

⁴⁴ LSJ s.v. γαμέω.

⁴⁵ LSJ s.v. προέρχομαι.

⁴⁶ Blaß - Debrunner 1976, §5, voetnoot 23.

1. Zoals de Latijnse uitbreidende relatiefzinnen met finale betekenis.
2.
 - a. Luc. 22:11: ποῦ ἐστὶν τὸ κατάλυμα ὅπου τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου φάγω;
 - b. Waar is de zaal, waar Ik met mijn leerlingen het paasmaal kan houden? (Willibrord vertaling).
3. 3 voorbeelden:
 - Marc. 14:14
 - Luc. 22:11
 - Act. 21:16
4. Uitbreidende relatiefzinnen met finale betekenis nemen in klassiek Grieks normaal een indicatief futurum, of soms een *optativus obliquus*.⁴⁷ In het Nieuwe Testament duikt ook de conjunctief op.
5. Blaß - Debrunner veronderstellen twee mogelijke verklaringen: enerzijds kan analogie met de doelzin (ἵνα + conjunctief) opgespeeld hebben, anderzijds is Latijnse invloed ook denkbaar.⁴⁸

20. Frequente asyndeta in begin van zin

1. Idem in het Latijn
2.
 - a. Ioh. 1:23: ἔφη Ἐγὼ φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ· Εὐθύνετε τὴν ὁδὸν Κυρίου, καθὼς εἶπεν Ἡσαίας ὁ προφήτης. (hier bestaat het asyndeton eruit dat er geen enkele overgang gemaakt wordt tussen ἔφη en de daarop volgende directe rede).
 - b. Hij sprak: 'Ik ben, zoals de profeet Jesaja het uitdrukt, *de stem van iemand die roept in de woestijn. Maakt de weg recht voor de Heer!* (Willibrord vertaling).
3. Dit komt vaak voor, voornamelijk in *Johannes*.
4. De auteurs beginnen vaak zinnen zonder verbindende partikels of voegwoorden. Terwijl dit in het Latijn vrij frequent is, heeft het klassieke Grieks een voorkeur voor het gebruik van dergelijke partikels.⁴⁹
5. Blaß - Debrunner ziet hier Latijnse invloed aan het werk.⁵⁰ Moulton wijt het vele gebruik van asyndeton aan Aramese invloed.⁵¹

21. ἐκ παιδιόθεν en ἀπὸ μακρόθεν

1. Zoals het type de longinquo
2.
 - a. Marc. 9:21: ὁ δὲ εἶπεν· ἐκ παιδιόθεν.
 - b. Deze antwoordde: 'Vanaf zijn kinderjaren.' (Willibrord vertaling).
3.
 - Matth. 27:55

⁴⁷ De Groote 2008, §57.1.

⁴⁸ Blaß - Debrunner 1976, §378.

⁴⁹ Kühner - Gerth 1898, II,2, 339.

⁵⁰ Blaß - Debrunner 1976, 6462, voetnoot 2.

⁵¹ Moulton 1963, vol. 3, 341.

- Marc. 9:21
- Marc. 11:13
- Marc. 14:54
- Marc. 15:40

4. Zoals ik hoger (zie 2.2.2: *De synoptische Evangelien en Handelingen*) reeds beschreven heb, werd de combinatie van een voorzetsel, gecombineerd met een bijwoord van richting, niet als klassiek beschouwd, en komt niet voor in hellenistisch literair proza. In het Nieuwe Testament echter vinden we verschillende voorbeelden, volgens sommigen onder invloed van het Latijn.

5. Marucci stelt dat we dit vermoedelijk niet moeten zien als een latinisme, maar als een teken aan de wand dat men in de Koinè het suffix -θεν niet meer zag als een aanduiding van beweging.⁵² Ook Blaß - Debrunner zijn het hiermee eens.⁵³

22. ὅμοιος ὑμῶν / ὑμῶν ὅμοιος

1. Vestri similis
- 2.

a. Ioh. 8:55 (slechts in bepaalde manuscripten en niet geaccepteerd door Nestle - Aland): ὑμῶν ὅμοιος / ὅμοιος ὑμῶν.

b. Gelijk aan jullie, lijkend op jullie (eigen vertaling).

3. Ioh. 8:55 is de enige attestatie, en dit niet eens in alle tekstgetuigen.

4. Men merkt de gelijkenis met de Latijnse constructie op: een adjectief met de betekenis *gelijkend op*, dat in de regel (maar niet altijd) de datief krijgt, wordt, als het om *jullie* gaat, met genitief geconstrueerd.

5. Opnieuw is het hier niet nodig om een latinisme te zien: ten eerste komt de genitief ook al klassiek voor, ten tweede neemt het Latijnse similis normaal ook een datief.⁵⁴ Blaß - Debrunner sluiten zich hierbij aan.⁵⁵ Moulton vermeldt de mogelijkheid van een latinisme, maar met een vraagteken.⁵⁶

23. epexegetische genitief na πόλις

1. Het type civitas Ubiorum
- 2.

a. II Petr. 2:6: καὶ πόλεις Σοδόμων καὶ Γομόρρας τεφρώσας καταστροφῆ κατέκρινεν

b. Ook de steden Sodom en Gomorra heeft Hij ten ondergang gedoemd en met as overdekt (Willibrord vertaling).

3. II Petr. 2:6 is de enige attestatie.

4. Het latinisme zou er hier uit bestaan, dat een stad aangeduid wordt met het woord πόλις, gecombineerd met een epexegetische genitief.

⁵² Marucci 1993, 14.

⁵³ Blaß - Debrunner 1976, §104, voetnoot 3.

⁵⁴ Marucci 1993, 14.

⁵⁵ Blaß - Debrunner 1976, 5, voetnoot 23.

⁵⁶ Moulton 1963, vol. 3, 216.

5. Dit gebruik van de genitief kwam klassiek ook al voor, maar enkel bij de dichters.⁵⁷ Blaß - Debrunner wijst op de toegenomen frequentie in latere periode, evenals de gelijkenis met het Latijn, maar stelt niet expliciet Latijnse invloed op het Grieks voor.⁵⁸ Hetzelfde geldt voor Moulton.⁵⁹

24. ἵνα μὴ λέγω

1. Ne dicam

2.

a. Philem. 19: ἐγὼ Παῦλος ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρὶ, ἐγὼ ἀποτίσω ἵνα μὴ λέγω σοι ὅτι καὶ σεαυτὸν μοι προσοφείλεις.

b. Hier is mijn handtekening: Paulus, ik zal betalen ... Of zullen we zeggen: zet het op uw eigen rekening? Ge zijt me toch al uzelf schuldig! (Willibrord vertaling).

3. Phm. 19 is de enige attestatie.

4. Deze passage gebruikt ἵνα μὴ met indicatief als restrictieve conclusie.⁶⁰

5. Enkel Buttman registreert dit latinisme.⁶¹

25. ὅ ἐστιν ἐν τοῦτ' ἔστιν

1. id est in de betekenis van *dat betekent, namelijk*.

2.

a. Marc. 12:42: καὶ ἐλθοῦσα μία χήρα πτωχὴ ἔβαλεν λεπτὰ δύο, ὅ ἐστιν κοδράντης,⁶²

b. Er kwam ook een arme weduwe die er twee penningen, ter waarde van een cent in wierp (Willibrord vertaling).

3. Marucci geeft 4 voorbeelden:

- Marc. 2:17

- Marc. 5:16

- Marc. 12:42

- Eph. 6:17

4. In deze betekenis doet de combinatie van het relativum of demonstrativum met het werkwoord ἐστὶν eerder Latijns dan Grieks aan.

5. Blaß - Debrunner schuift Latijnse invloed naar voor, maar wijst er ook op dat Hedberg die ontkent.⁶³ Moulton gaat akkoord met Latijnse invloed.⁶⁴

⁵⁷ Marucci 1993, 14, voetnoot 63.

⁵⁸ Blaß - Debrunner 1976, §167.

⁵⁹ Moulton 1963, vol. 3, 215.

⁶⁰ Porter 2008, 304.

⁶¹ Geciteerd bij Marucci 1993, 14.

⁶² Merk op dat we in deze context reeds een Latijns leenwoord (κοδράντης) aantreffen, wat er misschien op duidt dat het stuk in een Latijnse context geplaatst moet worden.

⁶³ Blaß - Debrunner 1976, § 132 voetnoot 2.

⁶⁴ Moulton 1963, vol. 3, 311.